ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 2.255

Cild: 17 Sayı: 11

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
Impact Factor: 2.255

Volume: 17 Issue: 11

Bakı – Baku
2023

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.
Registration No. 2212

Azərbaycan Mətbuat Şurası
Azerbaijan Press Council

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 99 809 67 68
+ 994 12 510 63 99

e-mail
elmmerkezi@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/8-18

Erdogan Koycu
Bartin University
ORCID:0000-0003-4555-4552
ekoycu@bartin.edu.tr
Eymen Hidir
Bartin University Postgraduate Education Institute
master student
eymenhidir1996@gmail.com

IKHLAS AND SINCERITY ACCORDING TO VERSES AND HADITHS

Abstract

The subject of this study is ikhlas and sincerity, which are the basic elements of all our worship in daily life. Coquetry and worship performed without ikhlas and sincerity have no value in the sight of Allah. In the first order, it should be essential that deeds be done with ikhlas and sincerity for the sake of Allah. If all the worships and deeds we have done and will do are done not only for the sake of Allah but with the intention of gaining some worldly benefits, hypocrisy comes to the fore and worship and deeds become far from ikhlas and sincerity. The aim of our research is to determine the meaning and characteristics of ikhlas and sincerity mentioned in the verses and hadiths and to try to explain ikhlas and sincerity accurately. A muslim is in a relationship that no one can know, which is only between himself and his Lord. It is essential that this relationship be based on ikhlas and sincerity, away from worldly interests and hypocrisy.

Some studies similar to our research have been published and some of these sources were used in our research. Our research consists of two parts. In the first part, we focused on the meaning of the words sincerity and sincerity and the degrees of sincerity in the context of some verses regarding the meaning of sincerity. In the second part, hadiths about ikhlas and sincerity, the virtues of sincerity and how can we achieve sincerity in our deeds? We have discussed the issues.

Keywords: *action, intent, worship, Ikhlas, satisfaction, hypocrisy*

Erdoğan Köycü
Bartın Universiteti
https://orcid.org/: 0000-0003-4555-4552
ekoycu@bartin.edu.tr
Eymen Hıdır
Bartın Universiteti Lisansüstü Təhsil İnstitutu
magistrant
eymenhidir1996@gmail.com

Ayələr və hədislərə görə ixlas və səmimiyyət

Xülasə

Bu araşdırmanın mövzusu gündəlik həyatda bütün ibadətlərimizin əsas elementləri olan ixlas və səmimiyyətdir. İxlas və səmimiyyət olmadan edilən lətifə və ibadətlərin Allah qatında heç bir dəyəri yoxdur. Birinci növbədə, əməllərin Allah rizası üçün səmimiyyətlə və ixlasla edilməsi vacibdir. Etdiyimiz və edəcəyimiz bütün ibadət və əməllər yalnız Allah rizası üçün deyil, bəzi dünyəvi mənfəətlər əldə etmək niyyəti ilə edilərsə, nifaq önə çıxar, ibadət və əməllər səmimiyyətdən və

ixlasdan uzaq olar. Tədqiqatımızın məqsədi ayə və hədislərdə qeyd olunan səmimiyyət və ixlasın mənasını və xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və səmimiyyət və ixlasın dəqiq izahına çalışmaqdır. Müsəlman heç kimin bilmədiyi, yalnız özü ilə Rəbbi arasında olan bir əlaqədədir. Bu əlaqənin dünyəvi mənfəət və riyadan uzaq, səmimiyyət və ixlas üzərində qurulması vacibdir.

Tədqiqatımıza bənzər bəzi tədqiqatlar dərc olunub və bu mənbələrdən bəziləri araşdırmalarımızda istifadə edilib. Araşdırmamız iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə ixlas və ixlas sözlərinin mənası və ixlas mənası ilə bağlı bəzi ayələrin kontekstində ixlas dərəcələri üzərində dayandıq. İkinci hissədə ixlas və ixlasla bağlı hədislər, ixlasın fəzilətləri və əməllərimizdə ixlasa necə nail ola bilərik? məsələləri müzakirə etdik.

Açar sözlər: *əməl, niyyət, ibadət, ixlas, razılıq, riya*

Introduction

Ikhlas and sincerity are very important for our individual and social life. Because ikhlas and sincerity enable the individual and the society to get rid of the negative attitudes and behaviors found in the individual and society. It brings individuals and society to perfection. Sincerity and sincerity are two important characteristics that make a person stand out with his morality and behavior in the society he lives in.

Ikhlas and sincerity improve a person's verbal and actual behavior in a good way and protect him from hypocrisy, dishonesty and hypocrisy in his words, deeds and behavior. It strengthens relationships between individuals in society. The basic condition for accepting the behavior and worship commanded by Allah Almighty is sincerity and sincerity. In the words of our Prophet (p.b.u.h.): “Allah looks at our hearts and deeds, not our appearances” Muslim b. al-Hajjaj, al-Cami as-Sahih, 1992).

Ikhlas and sincerity are among the issues that Islam emphasizes the most. The peak of good morality in Islam is sincerity and sincerity. Because the prophets sent by Allah Almighty invited the people they addressed to worship with sincerity and sincerity and to stay away from polytheism, blasphemy and all kinds of evil. We have certainly sent a messenger to every nation saying: “Worship Allah and avoid idolatry” (Nahl Surah, 16/36). “The most important confession and call of me and all the prophets before me is the saying: “There is no god but Allah who is one and has no partner” (Malik b. Enes, el-Muwatta, 1992). In other words, ikhlas and sincerity are requirements of Islam as well as other religions. The importance of sincerity and sincerity is emphasized in verses and hadiths.

In the words of Imam Azam Abu Hanifa (d. 150/767): “A person’s faith is not acceptable after death. Faith is in the life of this world” (Abu Hanife Nu’man b. Sabit, Fikhu al-Akbar, 1956). Ikhlas and sincerity are even more important in distinguishing between faith and unbelief. The situation of a person who becomes a Muslim for hypocrisy is based on gaining worldly benefits without sincerity and sincerity (Abu Hanife, Nu’man b. Sabit, al-Fikhu al-Ekber, 1956).

In this respect, aiming to be appreciated by people in deeds and worships has no meaning in the sight of Allah. For this reason, the basic criterion in the deeds and worships of a Muslim should be In this respect, aiming to be appreciated by people in deeds and worships has no meaning in the sight of Allah. For this reason, the basic criterion in the deeds and worships of a Muslim should be ikhlas and sincerity.

1.1.Meanings of the Words Ikhlas and Sincerity

The word ıkhlas, derived from the root خُلُوصٌ/خَلَصَ **hulûs/halâs** which means “to clean, purify, destroy” in the dictionary means “to purify something from other things that interfere with it and reduce its value” (Ibn Manzur, Lisan al-Arab).

Seyyid Şerif al-Curcani (d. 816/1413) defined sincerity as follows: “It means not looking for witnesses to your affairs other than Allah”. “Ikhlas is the purification of deeds from troubles. Sincerity is a curtain between the servant and God Almighty. "Neither an angel can know and write it, nor a devil can corrupt it with a desire that inclines it". It has been said. Sincerity and honesty have the same origin. Sincerity is a branch of the tree” (al-Curcani, Seyyid Sherif, et-Taʿrifat, 1983).

Süleyman Ateş defined the dictionary and term meaning of the word ihlâs as follows: "In the dictionary, it is derived from the root خَلَصٌ/خُلُوصٌ **"hulûs/halâs"** meaning "to purify, purify, get rid of" and means "to cleanse and purify something from other things that have mixed into it and reduced its value". The word ikhlas meaning "as a term, it means "to do worship and good deeds only for Allah, freeing them from hypocrisy and self-interest concerns". In Islamic literature, sincerity more broadly refers to cleansing the heart from polytheism, hypocrisy, superstitions, bad feelings, calculations of interest and the desire to show off in general, to turn to all kinds of beneficial activities in good faith and to seek only Allah's consent in all situations" (Atesh, 2000: 535).

Sümeyye Sevinç made the following determinations about the etymology of the word ikhlas and the use of the word ikhlas in the Quran: "الْمُخْلَصِينَ in the Surah Yusuf (Yusuf Surah, 12/24)., الْمُخْلَصِينَ in the Surah Hijr (Hijr Surah, 15/40). Meryem Surah in the verse مُخْلَصاً (Meryem Surah, 19/51). in the Surah Saffat الْمُخْلِصَينَ (Saffat Surah, 37/40, 74, 128, 160). in the verse الْمُخْلِصَينَ in the Surah Sad (Sad Surah, 38/83). It is used as a metaphor. In this context, in the verse in the Surah Yusuf, the incident between Saint Yusuf and the ruler's wife is mentioned, and the issue of protecting himself from committing sins is mentioned and It is stated that Saint Yusuf was one of the servants who devoted monotheism and worship only to Allah, and that he did not associate anything with Him... In the verse in the Surah Al-Hijr, it is mentioned that Iblis made a promise to people in order to make the evils on earth look good while excluding a few of them. In the verse in the Surah Maryam, Saint Moses one of the great prophets. It is stated that Moses was one of God's chosen servants among people (Abu Hanife, Nu'man b. Sabit, al-Fikhu al-Ekber, 1956).

According to the second recitation of the word مُخْلَصاً in this verse, in its verbal form, It is stated that Saint Moses performed the prayer sincerely. On the other hand, in the 40th verse of as-Saffat Surah, while warning people about His punishment, Allah Almighty excepted the sincere servants who did good deeds. In the 74th verse of the same surah, it is stated that although Allah sent warning prophets, only the sincere servants among them were saved, as the prophets were rejected by their tribes. In the 128th verse of the Surah, It is stated that although Saint Elijah preached the worship of Allah to his people, his people denied him except a very few of them, the sincere ones constitute this minority. The people mentioned in the verse are the Children of Israel and Saint Elijah and There are narrations that Idris is meant. In the 160th verse of as-Saffat Surah, it is stated that Allah is free from being attributed to Him as a child and such things that do not befit His glory and that those who are not sincere will be punished for these slanders. In the verse, those who are sincere are meant by those who follow what has been sent down to the prophet in truth. Finally, the verse in the Surah Sad states that Iblis will not lead even a few people astray" (Sevinc, 2020: 59).

Yunus Ekin discussed the word ikhlas from a semantic perspective: "The following verses are also noteworthy in terms of showing the meaning of the term ikhlas, the unity of Allah in belief and worship, that is tawhid: "Say: I have been commanded to worship Allah, making the religion sincere to Him" (Zumer Surah, 39/11). "…Say: "I have been commanded to worship Allah alone and not to associate partners with Him" (Ra'd Surah, 13/36). When the texts of these two verses are compared, the phrase مُخْلِصًا لَّهُ الدِّينَ "**muhlisan lehu'd-dîn**" is replaced by لَا أُشْرِكَ بِهِ "**ve lâ uşrike bihi**". It is seen that the phrase corresponds and it is understood from the said correspondence that sincerity means not committing polytheism" (Ekin, 2002: 151).

Damral Bashirov made the following comment about the use of the concept of sincerity in the Science of Sufism: "Ikhlas which is one of the most central concepts and subjects of Sufism doctrine as used in religious texts has been handled by Sufis in a way that includes different meaning expansions as well as its common meaning. İkhlas is essentially a concept related to intention. Sufis, who say that the intention is to obey the voice arising from within, call the action that occurs if this motivating element is single, in comparison to that single thing intended. In this regard for example, someone who gives alms just for people to see and praise is a muhlis that is a genuine hypocrite. Because he does not mix anything other than hypocrisy into his intention. Likewise, a person who purifies his intentions from all kinds of evil and gives alms solely for the

sake of Allah is called "**muhlis**" In this sense, intention is essentially an action done for a single purpose without mixing anything else whether it is used for good or bad. However as a custom when ikhlas is mentioned. It is meant only for actions done with the intention of gaining Allah's consent" (Bashirov, 2022: 30).

Haluk Nurbaki made the following evaluation by considering the meaning of the word ikhlas in the Ihlas surah from a philosophical perspective: "Ikhlas literally means sincerity. The most important point of Islam is ikhlas. The proof of this is; As you know the name of the surah describing Allah is Ikhlas "The reason why the surah is named with this name is because it collects the attributes of God Almighty in a pure and unadulterated form. Because in the Surah Ikhlas there are no statements about heaven and hell, torment and reward, commands and prohibitions or any other issue. Therefore, the attributes of Allah Almighty are not confused with anything in the surah. There is not even the slightest hint in the Surah "Ikhlas" about those who associate partners with God Almighty. As a result, it is understood that the concept of sincerity in the Holy Qur'an is used in the meanings of a solid belief, uniting the divinity of God Almighty in servitude and worship and not associating partners with Him" (Bashirov, 2022: 31-32). However the name ikhlas has nothing to do with the content of the sura. Because, as is known the surah describes Allah. "Say: "He is Allah, the only one. Allah is Samed. He did not give birth and was not born. He has no equal." (İhlas Surah, 112/1-4). By naming this surah Ikhlas, Allah gives us a message of kindness. "If you want to come to me, if you want to understand me and know me, here is the Surah al-Ikhlas, read it and see if you can understand it." No way! Because it is very difficult but it is easy to understand when put into words. For example it is very easy to say Samed but when he finds the slightest leak in Samed's secret: "Oh you are Samed!" It is very difficult to say that I have no job. This can only happen with sincerity. In order to explain this wisdom, Allah has marked the Surah al-Ikhlas with sincerity. No way! Because it is very difficult but it is easy to understand when put into words. For example it is very easy to say Samed but when he finds the slightest leak in Samed's secret; "Oh you are Samed!" It is very difficult to say that I have no job. This can only happen with sincerity. In order to explain this wisdom, Allah has marked the Surah al-Ikhlas with sincerity. What does it mean to call the Surah "**sincere**"? Because Allah says: "You can only know Me with your mind, intellect, and experience to the extent of faith in the unseen. "You believe in the unseen." In fact, the invitation to us at the beginning of our great book is to believe in the unseen. "They believe in the unseen, perform prayer, and spend in the way of Allah from the wealth We have given them" (Bakara Surah: 2/3). In fact, the invitation to us at the beginning of our great book is to believe in the unseen. Something that is known but temporarily invisible is called unseen. In other words, no matter how the mind, intelligence and ideas develop, knowledge can only come so close to faith".

The word **sincere** has the same meaning as the word **ikhlas**. The word Sincere **خَالِصَةٌ "hâlise"** (Ibn Manzur, Lisan al-Arab, 347). The word **صَمَّمَ "Sammeme"** is used with the letter **عَلَى alâ** and it means perseverance and determination· (Karsli, 2013: 1436). As for the word **تَصْمِيمٌ "tasmim"** there is absolute meaning is given (Mustafa Ibrahim, al-Mu'cem al-Vasit, 1980: 524).

In the light of the information we have briefly mentioned in the words of Ragıb al-İsfehani in Islamic Literature: "Sincere means to purify the mind from polytheism, discord, superstition, bad feelings, hypocrisy, interest calculations to turn to various charitable works with good intentions and to seek only the consent of Allah in all cases" (el-Isfahani, Ragib, el-Mufredat fi Garib al-Qur'an, 1991).

1.2. Some Verses Related to Sincerity

The Holy Qur'an is the main source and foundation of our religion. In the Holy Qur'an, the word sincerity is mentioned approximately 31 times in different meanings. We would like to mention some of these verses.

"When they lost hope in him, they stood aside whisperiang" (The Holy Quran and its summary translation, 2013). **خَلَصُوا halasû** mentioned in the verse "they withdrew from everyone and remained alone." It means to retreat.

We drink pure milk that passes easily down the drinker's throat" (Nahl Surah,16/66). When we

say pure, it means pureness that has not been mixed with anything and has not lost anything of its value.

However when the waves cover them like shades, they pray as sincere people in religion. (Lokman Surah, 31/32). What the verse means is not to worship anyone other than Allah when the waves rise and they are in danger of drowning that is when they are in trouble, they remember Allah and pray to Him to save them from the trouble they are going through while sailing on a ship in the sea. The real meaning of sincerity is to stay away from the desire to show off, to purify the heart, to connect your heart to Allah and to do all kinds of worship and deeds for His sake (Said al-Kahtani, Nur al-Huda ve az-Zulumat ad-Dalal fi Dav'i Kitab ve as-Sunnah).

"Then pray to Allah as sincere believers, even if the disbelievers dislike it" (Mu'min Surah, 40/14). "Say: Surely, I have been commanded to worship Allah, sincere to Him in religion" (Zumer Surah, 39/11-12).

Allah keeps the devils away from the believers and protects them from the traps of the devils and God helps the believer against the whispers of the devil. Allah Almighty stated that Satan cannot lead a servant astray when he turns to Allah with a sincere heart: "Except for His servants who have attained sincerity among them" (Hicr Surah, 15/ 40).

Muhammad b. Usaymin made the interpretation of Surah Ihlas as follows: "The reason why Surah Ihlas is called Ihlas is this: "If a person reads it with faith, he becomes sincere to Allah **مُخْلَصَةً muhlasa** and the surah becomes a savior for him. Because Allah has allocated this surah to Himself, He did not mention the provisions or news in the surah only God Almighty mentioned His own attributes (Islam web, "The Reason for Naming Surah Al-Ikhlas with the Name Ihlas", 2022). Regarding the reason for the revelation of the Surah Ikhlas It was narrated from Ubeyy b. Kab as follows: "The polytheists said to The Saint Prophet (p.b.u.h.): "Introduce us to your Lord and tell us about your descendants" Allah also sent down the Surah al-Ikhlas: "Say, Allah is One. He is "as-Samed". He is independent of everything. He was not born and did not give birth. He is a master worthy of a slave. Everyone who is born will surely die. The inheritance of all the deceased will also be shared. God neither dies nor leaves any legacy. Nothing is the same or like it. There is no being like him" (at-Tirmidhi, as-Sunen at-Tirmidhi, 1975).

1.3. Degrees of İkhlas

First Degree: It removes pleasure from behavior and purifies desire from behavior. A person who wants to do a deed faces three tests during his deed.

1. He likes it and takes it into consideration.
2. Expecting a response from him.
3. Being pleased with him and feeling warm towards him. At this level, he gets rid of these troubles.

It means thinking about the goodness that Allah has done to him, His blessings and the fact that he has made himself successful. He should think that success comes from Allah -not from himself- that what makes it necessary for him to act is Allah's will and not his own will.

Second Degree: It means to be ashamed of the action by giving all one's strength, to exert one's strength by avoiding observation and to see that the action is in the light of tawfiq through the eyes of generosity. At this level we take into account:

Being ashamed of Allah means not thinking that the deed is from oneself and thinking that this deed is due to Allah and his blessing.

Third Degree: Doing your deeds in accordance with knowledge and not falling into bid'ah" (Ibn Kayyim, Medaric as-Salikin, 1996: 93-96).

2.1. Some Hadiths About İkhlas and Sincerity.

The concept of ikhlas is frequently mentioned in hadiths as a religious and moral virtue (Wensinck, A.J. vd., al-Muʿcem al-Mufahras li Elfaz al-Hadis an-Nabavi, 1988: 59-60). Emphasizing the importance and virtue of acting sincerely for the sake of Allah on various occasions, The Saint Prophet (p.b.u.h.) (Ahmed b. Hanbel, al-Musnad, 1992; Ibn Mace, es-Sunen, 1992; at-Tirmidhi, as-Sunen at-Tirmidhi, 1975). He advised to be ikhlas in prayer, (Abu Davud,

Suleyman b. al-Eshas, as-Sunen, 1992). He gave the good news that a person who believes with a ikhlas heart will attain salvation in the afterlife (Ahmed b. Hanbel, al-Musnad, 1992: 147). and he said: "O Lord! He prayed, "Make me a sincere servant towards You" (Ahmed b. Hanbel, al-Musnad, 1992: 369; Abu Davud, Suleyman b. al-Eshas, as-Sunen, 1992; Atesh, 2000: 536).

According to what Abu Umama al-Bahili narrated, the Messenger of Allah (p.b.u.h.) said: "Allah only accepts the deeds that are done sincerely for Him and with his consent (an-Nesai, Abu Abdurrahman Ahmed b. Shuayb, as-Sunen, 1992).

People's intentions and actions may differ. If two people visit a patient, pray for his speedy recovery, and each give him a gift, the intention of visiting one of them is to comfort and console the patient, while the intention of the other is to gain worldly benefits and hypocrisy, these actions of these two people will be in the sight of Allah. Is it equal? There is no doubt that while one is a praiseworthy behavior, the other is a disapproved behavior. Righteousness of heart is reflected in right behavior and good will requires good deeds.

According to what was narrated from Abu Hurayra, our Prophet (p.b.u.h.) said: "Allah looks at your hearts and deeds, not your appearance and possessions" (Muslim b. al-Hajjaj, Sahih Muslim, 1955). This means that in the sight of Allah, the shape of our body, our color, the abundance of our wealth, etc. these have no value.

Omar b. al-Khattab said, "I heard the Messenger of Allah (p.b.u.h.) say: "Actions depend only on intentions. Whoever intends to achieve it. Whoever intends to migrate to Allah and His Messenger, his migration is to Allah and His Messenger. "Whoever emigrates for worldly gain or for a woman to marry, his emigration is not for Allah and His Messenger, but for what he emigrates for" (Bukhari, Sahih al-Bukharie, 1993; Abu Davud, Suleyman b. al-Eshas, Sunenu Abu Davud, 2009).

In a hadith narrated by Tamim al-Dari, the Prophet (p.b.u.h.) said: "Religion is sincerity." he said. We ask, "(sincerity) towards whom?" He said: "To Allah, His Book, His Messenger, the rulers of Muslims and all Muslims" (Muslim b. al-Hajjaj, al-Cami as-Sahih, 1992; Abu Davud, Suleyman b. al-Eshas, as-Sunen, 1992; an-Nesai, Abu Abdurrahman Ahmed b. Shuayb, as-Sunen, 1992).

In a hadith narrated by Enes b. Malik, the Messenger of Allah (p.b.u.h.) emphasized the importance of performing worship sincerely and without considering hypocrisy or worldly interests as follows: "Whoever leaves this world by sincerely worshiping Allah, who has no partners, by performing prayers and paying alms, "He dies while Allah is pleased with him" (Ibn Mace, es-Sunen, 1992)

According to what was narrated from Abu Musa: "Hz. A person came to the Prophet. A group of individuals fight for booty, a few fight for approval among people and some fight to show their level of bravery. So who is it that strives in the way of Allah? asked. The Saint Prophet (p.b.u.h.) said: "Whoever fights so that the word of Allah may be the highest, he is in the path of Allah" (Bukhari, Sahih al-Bukharie, 1993).

In the hadiths we have mentioned, the deeds and worships that people performed on the Day of Judgment will be wasted because they mixed worldly interests and hypocrisy into their deeds and worships that were not done solely for the sake of Allah.

The Saint Prophet (p.b.u.h.) advised us that our deeds and worship should be done with the sole intention of gaining Allah's consent away from hypocrisy and worldly interests. The best example of this is in the intention and ikhlas section of Imam an-Nawavî's (d. 676/1277) work called *Riyaz as-Salihin min Kalami Seyyid al-Murselin* where he lists the behaviors of the 3 people in the cave when a large stone closed the door of the cave when they entered the cave whose behavior they stated that they did only for the sake of Allah. It is the hadith narrated by Abdullah b. Umar after hearing it from the Prophet (p.b.u.h.) "I heard from the Messenger of Allah (p.b.u.h.) that he said: "A group of three people from the previous nations went on a journey and were looking for a place to spend the night. Finally, they took shelter in a cave in the mountain. When they entered the cave, a large piece of rock fell from the mountain and blocked the cave door. They said to themselves: "What is certain is that the only thing that will save us from this rock is our prayer to God with our

good deeds." At that time, someone prayed as follows: "Oh God, I had an old mother and father before that evening, I would neither feed my children nor take care of my animals. One day I went away to collect wood. But when I came, I found them asleep. I did not like waking them up and drinking milk as a family before them. I waited for them to wake up with the bowl in my hand. Finally it was morning. My children were crying from hunger under my feet. Then my parents woke up and drank their milk. He says, 'Oh God, if I have done this for your sake, take away from us the trouble that we are experiencing because of this stone. The stone opens a little bit but it doesn't look like it can be removed.

The second one says: Oh my God, my uncle had a daughter and I loved her more than anyone else. (According to a rumor, I loved a woman as much as a man can.)

I wanted to be with him but he did not accept my offer. When he was in trouble during a famine year, he turned to me; I gave him one hundred and twenty gold pieces on the condition that he surrender himself to me. She accepted. When he got this opportunity (according to another narration, when he was about to start sexual intercourse), he said, "Fear Allah and do not break my seal unjustly." So (fearing God) I walked away from this girl I loved very much; I left the gold I gave him to him.

He begs, "Oh God, if I have done this just to gain your consent, take away from us the trouble we are in". The stone at the entrance of the cave opens another piece but it wasn't like we could get out again.

The third person says: "Oh my God, I hired workers and paid them their wages but only one of them left without receiving his wages. I worked his wages; The assets I allocated to his account increased. After a while, that man came to me and said: "O servant of Allah! Give me my wages!" said. I said: "These camels, oxen, sheep and slaves that you see have increased from the wage you should have received; "Take them all away" I said:

"O servant of Allah, do not mock me," he said. I said: "I'm not making fun of you (I'm telling the truth). Then he took the goods and drove them all away; He left nothing behind. Oh my God, if I did this for your sake, take away from us the trouble we are in!" says. The stone slides from the mouth of the cave and they go out" (Bukhari, Sahih al-Bukharie, 1993: 12; Muslim b. al-Hajjaj, al-Cami as-Sahih, 1992; an-Nawavi, Ebu Zekeriyya Yahya b. Sheref b. Muri, Riyaz as-Salihin min Kelami Seyyid al-Murselin, 2014: 34-36).

Based on the hadith we have mentioned, every deed and worship we do with ikhlas and sincerity without considering hypocrisy or worldly interests for the sake of Allah, is rewarded in the presence of Allah.

According to the narration of Abu Hurayra, The Saint Prophet (p.b.u.h.) said: "The world and everything in the world is cursed. Except for those who remember Allah, those who obey Allah's commands and prohibitions, those who teach knowledge and those who want to learn knowledge." (at-Tirmidhi, as-Sunen at-Tirmidhi, 1975).

Ibn Rajab al-Hanbali (d. 795/1393) explained this hadith as follows: "Everything in the world is cursed, it is kept away from Allah because it distracts the servant's attention. Knowing Allah and seeking His closeness and pleasure is the purpose of this world, except for useful sciences that show things that bring us closer to the remembrance of Allah. Allah has commanded His servants to fear and obey only Him. This, as Ibn Mas'ud said: "Piety towards Allah means remembering Him constantly. Allah has ordered prayer, pilgrimage and circumambulation to be remembered. The highest form of worship is the one in which Allah is frequently mentioned while performing it. Contrary to the exception of this accursed world, the main reason for our existence in this world is that Allah Almighty says in the Holy Quran: "I created the jinn and humans only to worship Me." (Zariyat Surah, 51/56) as he said" (Ibn Receb, Cami al-Ulum, al-Hikem fi Sherhi Hamsine Hadisen min Cevam al-Kalim, 1997: 199-200).

İkhlas and sincerity are the result of great rewards with little work. We can see that it is mentioned frequently in the hadiths of The Saint Prophet (p.b.u.h.).

According to what was narrated from Abu Hurayra The Saint Prophet (p.b.u.h.) said: "On a hot

day a prostitute saw a dog panting around the well with its tongue because of thirst. The woman took off her socks (she drew water with it and watered her dog). That's why the woman was forgiven" (Muslim b. al-Hajjaj, Sahih Muslim, 1955).

Ibn Omar narrated that the Messenger of Allah (p.b.u.h) said: "A woman became a prisoner of Hell because of a cat she imprisoned in the house. Because she did not imprison the cat and give it food nor did she release it to eat the vermin of the earth (Muslim b. al-Hajjaj, Sahih Muslim, 1955).

In the hadiths we have mentioned our Prophet (p.b.u.h.) describes the reward a woman received for giving water to a dog and the punishment a woman received for harming a cat. These narrations indicate that we should not forget that even a deed that is considered small will lead to the salvation of a person on the Day of Judgment and we should not underestimate or underestimate any sin. A single sin committed by a person can cause him to go to hell. All our worship and deeds should be based solely on gaining Allah's consent.

Acording to what is narrated from Sehl b. Sa'd as-Saidi The Saint Prophet (p.b.u.h.) encountered and fought with the polytheist Jews in the Battle of Khaybar. At the end of the war, Saint Muhammad (p.b.u.h.) returned to his military headquarters, and the others returned to theirs. However Among the companions of Muhammad (p.b.u.h.) there was a Jew who left the enemy army or did not join the army and this companion followed him, chased him mercilessly and attacked him with his sword. When talking about this man's warriorship, it was said, "No one has reached the level of heroism shown by the person today." Thereupon The Saint Prophet (p.b.u.h.) said: "Be careful, that person is definitely destined for hell." said: A companion (Eksum b. Abu al-Cevn al-Huzai) said: "Then I will be with him and observe him." said. Narrator Sehl said: "This person from the tribe Huzaa went to the battlefield with that man and stood with him wherever he was in the battle line. As much as that person showed agility in the war, the person from Huzaa also showed agility with him. Narrator Sahl said: "Finally, that man was seriously wounded, he wanted death to be quick (due to the pain of the wound), and he put his sword (the iron of the sword) on the ground, put the blade of the sword in the middle of his chest and leaned on the sword, thus killing himself. Thereupon Eşlem from Huzaa appeared before our Prophet (p.b.u.h.) and said: "O Messenger of Allah, I testify that you are certainly the Messenger of Allah!" said. Probhet Muhammed (p.b.u.h.): "What is the reason for this martyrdom?" he asked. The person in Huzaa said: "That person whom you just informed that he is one of the people of hell is really one of the people of hell. When you said that he was one of the people of Hell, people exaggerated this. So I researched and observed this man for you. Indeed, I followed him and investigated his every move. Finally, this man was seriously wounded, and wanting his death to be quick, he placed the iron of his sword on the ground and its sharp blade in the middle of the chest, then jumped on the sword and killed himself." said. Meanwhile, The Saint Prophet said: "Among people, there are a group of people who seemingly do good deeds worthy of heaven but are actually destined for hell. Likewise, there are a group of people who seemingly do evil deeds but are actually heavenly" (Bukhari, Sahih al-Bukharie, 1993).

Based on this hadith we have mentioned, we can say the following: Your servant is not a measure of value and appreciation among people. For this reason, the servant must make sure that his inside and outside are the same in all his deeds. It doesn't make any sense what you show people. Meaningful and important feelings and thoughts should be based on the fear of Allah. The main purpose of his deeds is to gain Allah's consent.

2.2.Virtues of Ikhlas

First of all, in order to attain the virtue of ikhlas all our deeds must be based on two things.

1.It must have been done only for the sake of Allah.

2.It must be in accordance with the Book of Allah and the Sunnah of the Prophet (p.b.u.h.).

If one of these is missing, our deed is not valid and acceptable. The proof of this is what Allah Almighty states in the Qur'an: "Anyone who hopes to meet their Lord must do good deeds and not associate anything with Allah in worship." (Kehf Surah, 18/110).

1.Solution to problems. Because we constantly remember Allah, we are always connected to

Allah. Therefore God helps solve our lives and problems. The best example of this is the hadith that tells how three people who took shelter in the cave we mentioned escaped from the cave (Muslim b. al-Hajjaj, al-Cami as-Sahih, 1992).

2.It brings victory: As Allah Almighty said: "O you who believe! When you fight an enemy. Be patient and remember Allah a lot for victory. Obey Allah and His Messenger and do not quarrel with each other, otherwise you will become weak and miss the victory. Be patient because Allah is with those who are patient. Do not be like those who come out of their homes and go to war to prevent people from the path of Allah by committing excesses; because Allah encompasses what they do" (Enfal Surah, 8/45-47).

3.It protects from Satan. This can be seen in the Qur'an where the devil said to Allah, "O my Lord! Because you have led me astray, I will make the evil on earth seem good to them but I will cause all of them to go astray, except for the sincere servants among them" (Hicr Surah, 15/39). We find the answer within.

4.It ensures attaining the intercession of The Saint Prophet (p.b.u.h.). Abu Hurairah said to The Saint Prophet (p.b.u.h.): "O Messenger of Allah who will be the happiest with your intercession on the Day of Judgment?" I asked. Prophet Muhammad (p.b.u.h.) replied: "O Abu Huraira! Your intense desire to ask this question meant that no one would ask this hadith before you. "The person who will be happiest with my intercession on the Day of Judgment is the one who sincerely says La ilahe illallah from his heart or from his heart" he said (Bukhari, Sahih al-Bukharie, 1993).

5. It brings peace to hearts.

6. It brings the love of Allah, angels and people.

7. It causes our prayers to be accepted.

8. It protects from the torment of the grave and many of the virtues we have mentioned have evidence from the Qur'an and Sunnah (el-Kahtani, Undate. 132-133).

2.3.How Can We Ensure Ikhlas and Sincerity in Actions and Worships?

Our deeds and worship are accepted according to our pure and clean intentions, considering only the consent of Allah. The person who accepted this offer from Ummu Qays, who said to the person who proposed to him: "I will marry you if you migrate from Mecca to Medina with me" came to Mecca to marry Ummu Kays. After the marriage took place in Medina: "Will this person also receive the reward of migration to the Saint Prophet (p.b.u.h.)?" The answer given by the Saint Prophet (p.b.u.h.) to the question Saint Omar narrated: "After the marriage took place in Medina, Saint "Will this person also receive the reward of migration to the Saint Prophet (p.b.u.h.)?" The answer given by the Prophet (pbuh) to the question Hz. Omar narrated: "Actions are according to intention. Everyone will receive the reward of their deeds according to their intentions. Whoever's migration is to Allah and His Messenger, his migration is to Allah and His Messenger. "Whoever emigrates for worldly things or for the woman he will marry, his emigration is for that worldly gain and for the woman he will marry" (An article on the text and documents of this hadith was published in al-Kutubu's-Sitte (Koycu, 2019: 367-377). We see that our Prophet (p.b.u.h.) advised us to keep our hearts clean. Numan b. Bashir: "I am from the Messenger of Allah (p.b.u.h.) There is a piece of flesh in the body. We see that our Prophet (p.b.u.h.) advised us to keep our hearts clean. Nu'man b. Bashir: "I am from the Messenger of Allah (p.b.u.h.) There is a piece of flesh in the body. If it is good, the whole body will be good. If it is corrupted, the whole body will also be corrupted. Be careful, this piece of meat is the heart." I heard you command (Bukhari, Sahih al-Bukharie, 1993).

According to the narration of Abu Hurayra, the Messenger of Allah (p.b.u.h.) said: "Indeed, when Allah loves a servant, He calls Jibril and says: "I love this person, you love him too!" says Jibril also loves him then calls out from the sky: "Allah really loves this person, so do you too!" says. Other beings in the sky also love him and he is accepted on earth. If Allah hates one of his servants, he calls Gabriel and says: "I hate this person, you hate him too!" says. Gabriel also hates him and other beings in the sky also hate him and then the earth becomes hateful for that servant." they commanded (Muslim b. al-Hajjaj, Sahih Muslim, 1955).

Ibn Kayyim al-Cevziyye (d. 751/1350): "If you find yourself dealing with the desire for ikhlas, kill your ambition with the knife of despair and become ascetic from praise. If you overcome ambition, praise and glory, sincerity will come easily to you. If so, how can I easily kill the ambition inside me? If you say, "There is nothing to be ambitious about in the world because everything is within the power of Allah and He gives it to His servants in the amount He wishes. If so, how can I easily kill the ambition inside me? If you say, "There is nothing to be ambitious about in the world because everything is within the power of Allah and He gives it to His servants in the amount He wishes. As for praise and glory, know that no one's praise will benefit you except Allah." I say" He made his comment (Ibn Kayyim, el-Fevaid, 1973: 149).

The way we can keep our hearts clean is by constantly remembering Allah. In the hadith narrated by Abu Hurayra, The Saint Prophet (p.b.u.h.) said: "Remember the death that destroys the tastes" (at-Tirmidhi, as-Sunen at-Tirmidhi, 1975) and make friends with honest People of Faith. Because these will correct us if we make mistakes. If we forget to remember Allah, it will remind us and we should never forget that Allah follows us always and everywhere.

al-Qurtubi (d. 671/1273), "Remember death which destroys and ends the tastes!" In the commentary of the hadith: "Remembering death takes us away from this mortal world and directs us to the afterlife. If a person is in trouble and tested, the remembrance of death eases his pain; the continuation of the pain is more difficult than death. If a person is prosperous, the mention of death greatly prevents him from being attached to prosperity (Kurtubi, at-Tezkira fi Ahval al-Mevta ve al-Ahire, 2004: 122).

In this respect, self-discipline and accounting, deeds and worship done with ikhlas and sincerity protect us from hypocrisy.

Conclusion

Attaining God's love is the main goal of every believer. In order to achieve this goal, it is necessary not to deviate from the path shown to us by Allah and His Messenger (p.b.u.h.) to organize our lives within the framework of the Quran and the Sunnah, and to perform our worship and obediences with sincerity and sincerity.

Ikhlas and sincerity are also the highest level in moral terms. In order to reach this level, it is essential that the deeds and worship done are for the sake of Allah away from hypocrisy and worldly interests. Working sincerely and sincerely in the direction of God Almighty's consent opens all doors of goodness for us.

Ikhlas and sincerity are the results of every behavior we take free from pretense. In this respect, sincerity and sincerity are the real value given to human deeds and worship. Behaviors and worship that are far from sincerity and sincerity do not bring quality to a person both individually and socially.

Every behavior performed with sincerity and sincerity is not only a tool that helps a person reach perfection, but also relieves the person psychologically. The degree of worship performed with ikhlas and sincerity in the sight of Allah is higher than others.

References

1. Muslim b. al-Hajjaj, al-Cami as-Sahih. (1992). Istanbul: Chagri Publications.
2. Malik b. Enes, el-Muwatta. (1992). Istanbul: Chagri Publications.
3. Abu Hanifa Nu'man b. Sabit, Fikhu al-Akbar. (1956). (trans. Sabit Unal). Ankara: Presidency of Religious Affairs Publications.
4. Ibn Manzur, Lisan al-Arab. Third Edition. Daru Sadir. Beyrut: Publications. Undadet.
5. al-Curcani, Seyyid Sherif, et-Taʿrifat. (1983). Beyrut: Daru al-Kutub al-Ilmiyye Publications.
6. Atesh, S. (2000). "Ihlâs", Turkish Religious Foundation Turkiye Encyclopedia of Islam. Istanbul: Turkish Religious Foundation Publications. XXI, pp.535-537.
7. Abu Hanife, Nu'man b. Sabit, al-Fikhu al-Ekber. (1956). (Trans. Sabit Unal). Ankara: Presidency of Religious Affairs Publications.

8. Sevinc, S. (2020). "Analysis of the Concept of Sincerity (Dictionary Science and Specific to the Verses of the Quran)". Journal of Religion and Science Mush Alparslan University Faculty of Islamic Sciences, 3/2, pp.49-67.
9. Ekin, Y. (2002). "Semantic Analysis of the Concept of Ikhlas". Tasavvuf, 9, pp.147-160.
10. Bashirov, D. (2022). "The Concept of Sincerity in the Formation Period of Sufism". Tasavvuf, 50, pp.27-48.
11. Karsli, I. (2013). Arabic Turkish New Dictionary. Istanbul: Ensar Publications.
12. Mustafa Ibrahim, al-Mu'cem al-Vasit. (1980). Istanbul: Chagri Publications
13. el-Isfahani, Ragib, el-Mufredat fi Garib al-Qur'an. (1991). (check: Safvan al-Davdi). Sham-Beyrut: Daru al-Kalem Publications.
14. The Holy Quran and its summary translation. (2013). Istanbul: Hayrat Publications,
15. Said al-Kahtani, Nur al-Huda ve az-Zulumat ad-Dalal fi Dav'i Kitab ve as-Sunnah. Matbatu as-Sefir Publications, Riyad, undated.
16. Islam web, "The Reason for Naming Surah Al-Ikhlas with the Name Ihlas". (2022). Islamweb.net. (Date of Access: 26 October 2022) https://www.islamweb.net/ar/fatwa/37687.
17. at-Tirmidhi, as-Sunen at-Tirmidhi. (1975). (Check: Ahmed Muhammed Shakir) I-II, (Muhammed Fuad Abdulbaki). III-V, Second Edition. Misir: Daru Mustafa Halebi Publications.
18. Ibn Kayyim, Medaric as-Salikin. (1996). (Check: Muhammed Bagdadi). Third Edition. Beyrut: Daru al-Kitab al-Arabi Publications.
19. Wensinck, A.J. vd., al-Muʿcem al-Mufahras li Elfaz al-Hadis an-Nabavi. (1988). Istanbul: Publications.
20. Ahmed b. Hanbel, al-Musnad. (1992). Istanbul: Chagri Pulications.
21. Ibn Mace, es-Sunen. (1992). Istanbul: Chagri Publications.
22. Abu Davud, Suleyman b. al-Eshas, as-Sunen. (1992). Istanbul: Chagri Publications.
23. an-Nesai, Abu Abdurrahman Ahmed b. Shuayb, as-Sunen. (1992). Istanbul: Chagri Publications.
24. Muslim b. al-Hajjaj, Sahih Muslim. (1955). (check: Muhammed Fuad Abdulbaki). 2. Baski. Misir: Daru Mustafa Halebi Publications.
25. Bukhari, Sahih al-Bukharie. (1993). (check: Mustafa al-Buga). Beyrut: Daru Ibn Kesir Publications.
26. Abu Davud, Suleyman b. al-Eshas, Sunenu Abu Davud. (2009). (check: Shuayb el-Arnaut). Daru ar-Risale al-Alemiyye Publications.
27. an-Nawavi, Ebu Zekeriyya Yahya b. Sheref b. Muri, Riyaz as-Salihin min Kelami Seyyid al-Murselin. (2014). (trans. Mehmet Emin Ozafshar, Bunyamin Erul). Ankara: Presidency of Religious Affairs Publications.
28. Ibn Receb, Cami al-Ulum, al-Hikem fi Sherhi Hamsine Hadisen min Cevam al-Kalim. (1997). (check: Shuayb el-Arnaut ve Ibrahim Bacis). Beyrut: Muessese ar-Risale Publications.
29. Koycu, E. (2019). "Actions are According to Intentions" in the Context of Kutub-i Sitte. Some Thoughts on the Hadith and the Reason for Vurud", V. International Congress on Social and Education Sciences (INCSES-2019). December 13-15, pp.367-377.
30. Ibn Kayyim, el-Fevaid. (1973). Beyrut: Daru al-Kutub al-Ilmiyye Publications.
31. Kurtubi, at-Tezkira fi Ahval al-Mevta ve al-Ahire. (2004). (check: Sadik Ibrahim). Daru'l-Minhac Publications.

Received: 10.08.2023 Accepted: 01.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/19-24

Zarovshan Babayeva
Nakhchivan State University
doctor of pedagogical sciences
https://orcid.org/0009-0009-3004-8455
dr.zarifbabayeva@gmail.com

INSTRUMENTS USED FOR COUNTING HYDROBIONTS

Abstract

The article discusses the tools used to count hydrobionts. In addition, the research works conducted in this field have been widely investigated. The opinions of various hydrobiological scientists in this field have been comparatively studied. In the article, the improvement of existing hydrobiological tools is brought to attention. Also, the necessity of modern hydrobiological researches for the solution of the upcoming problems was shown. The development of the science of hydrobiology also requires the repair and renewal of instruments used in hydrobiological research. Because the development of the science of hydrobiology has an impact on important achievements in cleaning industry, food resources, and water bodies.

Keywords: *hydrobiont, scraping, trawl, plankton net, food resources*

Zərövşən Babayeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
pedaqoji elmlər doktoru
https://orcid.org/0009-0009-3004-8455
dr.zarifbabayeva@gmail.com

Hidrobionların sayılması üçün istifadə edilən alətlər

Xülasə

Məqalədə hidrobiontların hesabını aparmaq üçün istifadə olunan alətlərdən bəhs edilir. Bundan başqa, bu sahədə aparılan tədqiqat işləri geniş şəkildə araşdırılmışdır. Müxtəlif hidrobioloq alimlərin bu sahədəki fikirləri müqayisəli öyrənilmişdir. Məqalədə mövcud hidrobioloji alətlərin təkmilləşdirilməsi diqqətə çatdırılmışdır. Həmçinin qarşıda duran problemlərin həlli üçün müasir hidrobioloji tədqiqatların zəruriliyi göstərilmişdir. Hidrobiologiya elminin inkişafı həm də hidrobioloji tədqiqatlarda istifadə olunan alətlərin təmirini və yenilənməsini tələb edir. Çünki hidrobiologiya elminin inkişafı sənayenin, qida ehtiyatlarının, su hövzələrinin təmizlənməsində mühüm nailiyyətlərə öz təsirini göstərir.

Açar sözlər: *hidrobiont, sıyrıc, tral, plankton toru, qida ehtiyatları*

Introduction

The development of the science of hydrobiology, which is an ecological science, has influenced important achievements in the purification of industry, food resources, and water basins. However, hydrobiologists, like all their powers, face important problems (Babayeva, 2022: 14-21). This development also requires the repair and renewal of instruments used in hydrobiological research. strong, depending on the places where hydrobionts live (plankton, benthos), different tools are used to keep track of them. It includes plankton nets of different sizes, foamers, bathometers, dredges, dredges, trawls, etc. belongs to (Aliyev, 2001). The hydrobiological materials collected from water bodies with the help of instruments were analyzed and the type, number and biomass of organisms, in which biotopes, at which depths they live, dominant species, etc., were determined. is being Based on the obtained figures, the unit profit or unit product of the organization is calculated. The

world's 1st marine biological station was established in Sevastopol in 1871 by the initiative of A. Kovalyovsky.

The first director of the station was Miklukho-Maklay. This station is currently in operation under the name of EA "Biology of the Southern Seas" of the Russian Federation. In 1872, the 2nd marine biological station was established in Naples, and in 1876, another station was established by A.Agassis on the Atlantic coast of the United States. Biological stations in fresh water basins began to operate in 1890 on Lake "Plen" in Germany, in 1891 on Lake "Glubokoye" in the Moscow region, in 1894 on the Illinois River in the United States, and in 1900 on the Volga River in Saratov. Later, the number of biological stations increased steadily, and their research area expanded to the White Sea, Black Sea, Volga River, Far East and Caspian Sea coasts. The first biological station in our republic was established in 1974 under the name "Caspian biological station" in Shikhov area of Absheron by prof. It was created by A.Gasimov (Gasimov, 2004).

Material and method.

In the development of hydrobiology as an ecological science, the role of creating tools for hydrobionts accounting and their use in hydrobiological research is very important. In 1887, V. Genzen made a conical filter net with small meshes made of gas material and used this - 30 - instrument to count organisms in a single volume. In 1909, Y. Petersen developed a dredging device to study the amount of benthic organisms in a single area and used it in hydrobiological research (Poikane, 2015: 533-544). This device and many of its modifications are still successfully used in hydrobiological research. It is from these times that hydrobiology begins to form as a young ecological science. In general, the work of these scientists in the development of hydrobiology science was great: K.Berg, A.Müller, A.Agassis, N.Berezina, S.Zernov, I.Zenkevich, A.Konstantinov, V.Yashnov and others. A.Alizade, A.Gasimov, F.Agamaliyev, R.Bagirov, A.R.Aliyev and others are among the scientists who have made major contributions in this field in Azerbaijan.

By studying the flora and fauna of water basins, its species composition, biodiversity, and their interrelationships with hydrobiological researches, as a result, the food resources and productivity of these basins are investigated. On the basis of all this, the distribution of fish, their gathering places and hunting methods are determined. Hydrobiological studies are also organized to protect water transport and hydrotechnical facilities (Dejoux, 1995). So, a number of algae and animals live on those techniques and form a special biological cover. As a result, the equipment corrodes and breaks down. In order to prevent this, the trough content of that biological cover is determined and protective measures against them are developed and implemented. Hydrobiological studies are of great importance in water supply, wastewater treatment by hydrobiological methods is almost completed. Finally, hydrobiological research plays an important role in solving a number of medical and - 5 - veterinary measures. So, a number of dangerous diseases (malaria, tularemia, etc.) are spread by hydrobionts in water bodies. Hydrobiology has special services in identifying such water bodies and their disease-causing inhabitants (Zalewski, Harper, Robarts, 2003).

With hydrobiological studies, it is possible to determine the flora and fauna of any water body, its species composition, biodiversity, their interactions with each other and with the external environment, and their distribution. As a result, the food supply and the productivity of living things in the water bodies are determined, and based on these, the distribution of fish in the water bodies, their gathering places are detected and the methods of hunting are determined. Hydrobiological research is also important in the field of protection of water transport and hydrotechnical facilities. Thus, algae and various animals settle in the underwater parts of ships and hydrotechnical facilities and form a special biocenosis - biological cover, which eventually causes corrosion of ships, hydrotechnical facilities and other equipment. All these processes lead to premature failure of ships (Mammadov, 2004), decrease in their movement speed, and more fuel consumption. With hydrobiological studies, the life cycle of those organisms - 27 - is studied and special methods of combating them are developed.

Physiological, microbiological, toxicological methods to assess the functional roles of species in ecosystems; interactions of living things, behaviors, etc. mathematical methods and system analysis

method are used in order to model the forecasting of their situations. In some cases, biophysical and biochemical methods are used to calculate the amount of organisms. For example, based on the amount of chlorophyll and ATF in the water, it is possible to obtain information about the amount of algae and bacteria in a specific water body, or the amount of chlorophyll in the water is determined based on the composition of the light reflected from the water to the sky. Different tools are used to count hydrobionts, depending on where they live. It includes plankton nets of different sizes, foamers, bathometers, dredges, dredges, trawls, etc. belongs to. With the help of tools, hydrobiological materials collected from water bodies were analyzed and the species composition, number and biomass of organisms, in which biotopes, at which depths they live, dominant species, etc. determines.

Based on the obtained numbers, the amount of organisms in a single area or a single volume is calculated. The number of individuals of organisms in a single area or a single volume is individual/m^2, individual/m^3; biomass mg/m^2, mg/m^3; g/m^2, g/m^3; It is expressed as kg/m^2, kg/m^3. In modern hydrobiological research, very complex experiments, modeling, various mathematical calculations and transformations, etc., are used in order to study the influence of various environmental factors on the spread and development of living things. Although used, classic hydrobiological - 35 - studies have not lost their importance even today. The mass of organisms is determined by 2 methods - by a table reflecting the average standard mass (wet or dry) and by establishing a standard table. In order to more accurately obtain the mass of individual individuals of zooplankton, the formula proposed by M. Kamsilov is used: P = a EMBED Equation.3. Here, P- denotes the mass of the animal (in mg), EMBED Equation. 3 its length, and a- the proportionality factor. If in the process of growth of an organism its length, width and height increase at the same level and the general shape of the animal does not change, then the mass of this animal will correspond to the cube of its length or any other parameter separately. Benthic (bottom) organisms form in the soil (soil) that covers the bottom of the water. Some benthic organisms live in the soil (infauna), and some live on it (epifauna) (Agamaliyev, Aliyev, Suleymanova, Mammadova, 2010: 484).

Like every field of science, hydrobiology has its own research object and methods. The main research object of hydrobiology is the world of plants and animals living in the water environment. The main research methods of hydrobiology are: calculating the amount of different groups of hydrobionts in the area where they live, the functional role of these groups in ecological systems, creating ecosystem models for making certain predictions. Organisms living in water bodies (except parasites) are formed in 3 main ecological environments - at the water-air boundary (neuston), water layers (plankton) and soil covering the bottom of the water - 34 - (benthos, periphyton). The collection and study of historically formed organisms in these three habitats is carried out by different methods.

Plankton - from plankton nets, plankton foams, bathometers, etc. for collecting and studying organisms. is used. Plankton net - for collecting plankton organisms. The principle of operation is based on filtering water through a conical mesh. It is possible to filter hundreds and thousands of liters of water through the filter net in a short period of time. Plankton net is made of natural heart or polyethylene gas material. The number of gas material is determined by the number of pores located in the length of 1 cm of the material. For example, if a material has 25 pores in 1 cm, it is called a No. 25 gas material. The gas with the densest pores is material No. 77, which has 77 pores with a diameter of 50-60 m km per 1 cm. A plankton net made of small mesh material is used to collect unicellular organisms (algae, flagellates, infusors, etc.). Gas materials No. 38-50 are usually used to collect mesoplankton. The size of the plankton net is very different, depending on its purpose - what purpose it serves. For use in fresh water basins, the size of the plankton net is 10-25 cm diameter of the inlet ring and 0.75-1.5 m length, and in the seas, the use of a Jeddi net with an inlet ring diameter of 1.0-1.5 m and a length of 5.0 m is being (9).

There are 2 types of plankton nets depending on their purpose: qualitative and quantitative nets. Amount of organisms (number of individuals) through quantitative grid; and the species

composition of plankton is studied with the quality grid. - 36 - The net used for quality samples consists of 3 parts: a brass ring, a net and a plankton cup. The net is sewn to the brass ring that the bag will go in, and the plankton cup that will come out. The plankton net is conical, flat, square, round, etc. can be. Materials from small bodies of water are collected using net scum, Lipina's plankton net, Zaytsev net, and small conventional cone nets. As a result of the analysis of the collected materials, it is possible to get information about the species composition of the plankton formed in the water basin, and draw certain conclusions. In contrast to the qualitative mesh, another conical bag made of dense fabric is added to the ring where the quantitative mesh will enter.

In this connection, this net has 2 iron rings. One of these is attached to the inlet (mouth) of the gaseous material and the other to the dense material (made of white cloth). The length of the part made of dense material is 1.5-2 times longer than the length of the main part of the net. The main function of this bag is to prevent additional plankton from entering the filtered material from a given horizon of the water layer. A cable or kapron rope (rope) is attached to the plankton net made in this way, and it is equipped with a special hook and loop. A device (load) made of a special shape (conical) that can move freely with the cable is used to activate the hook attached to the net. After the material is taken from the horizon given by such a net, a conical load is sent there by a cable. The cargo engages the hook, and the dense material of the plankton net folds up to close the mouth of the main part of the plankton net, preventing additional water and thus additional organisms from entering, at which point the net is lifted aboard the vessel (10).

Thus, the collected material carries information about the species composition and quantity of plankton in the water layer of the given horizon. Using such a net, it is possible to collect materials from horizons at different depths of the water basin - sea and ocean, as well as deep lakes - pelagic. At present, the Jeddi net, which has such a structure and working principle, is widely used (especially in seas and oceans). It takes a lot of time to remove the net from the deep sea, because the speed of the net should not exceed 0.6 - 0.7 m per second. For example: it takes 8 hours to remove the net from a depth of 4,000 meters, and 22 hours from a depth of 8,000 meters. Therefore, the fast network proposed by Yashnov has been used more recently. It is very easy to determine the amount of water filtered from different horizons or depths of the water basin. For this, it is enough to know the diameter of the entrance part of the net and the length of the path it passes in the open state. In addition, different volume (1.5, 10, 25 liter) bath meters and plankton cherpatels are used to collect plankton. Collected materials should be labeled on site. Any hydrobiological material or the most valuable exhibit without a label on it is considered an unnecessary item, an unnecessary and useless inventory. No one needs him. Therefore, there should be detailed information about each hydrobiological sample (whether it is a plankton sample or benthos) and in a notebook serving this purpose - a diary. The depth of penetration of organisms living in the soil depends on the properties of the soil and the characteristics of the organisms. While benthic plants (mainly algae) form on the soil, some groups of animals, such as pinworms, insect larvae, molluscs and others, live at various depths inside the soil. The depth of penetration of such organisms into the soil is between 10-12 cm and 20-25 cm. Some of the animals are free and mobile on the surface of the soil (for example, dragonfly larvae, crayfish), and some are sedentary (molluscs, bipedal crabs, etc.) clinging to stones, rocks and underwater solid objects. These characteristics of benthic organisms are taken into account when collecting them. Collecting organisms from soft soil is very easy. With special tools, the soil monolith is taken, washed in sieves or kefkirs made of gas materials, organisms are selected, determined and counted.

In the study and collection of benthic organisms - 40 - e.g., when biodiversity is studied, benthic gillnets, seines, trawls, trawls are used, and when the amount of organisms in a single area is studied, various bottom diggers (eg, Petersen, Ekman, Van-Vin, etc.) are used. Kafkir, siyric, dimrik, trawl mainly consists of 2 parts: an iron frame (ring) and a bag made of gas material). The main tool for studying the amount of benthic organisms is the dredger. There are types of dredges used in fresh water basins and in shallow water - poled and used in seas (at depth) - wire rope. The most convenient fixative for fixing benthic organisms is 70-80% alcohol. The number and mass of

benthic organisms per 1 m^2, 1 ha, etc. calculated for the area in numbers or individuals and mg, g, kg, etc. is expressed. Recently, the results obtained from the observations made with the help of various underwater devices are widely used in the study of the lifestyles of organisms formed in water bodies and their quantity. Currently, scuba diving and bathyscaphes are widely used in conducting underwater operations (Hering, 2006: 109-113). The information provided by underwater photo and video cameras serves for their comprehensive study without any danger to living things.

Conclusion

The study of life formed in water bodies from space - through satellites - has a great future. Some work is already being done in this direction on a global scale. Siyric is a universal tool for collecting materials belonging to the biological layer from solid substrate (benthos) and hydrotechnical devices. The lower end of the iron ring of the drill is given a flat shape and a cutting plate is attached to it. The net is for collecting phytoplankton and benthic organisms. Consists of 3 parts: ring, mill - 41 - gas bag and support. Torsion balance - for determining the individual weight of hydrobionts (with an accuracy of 0.01) whose mass is measured in mg. A sample of plankton taken with a stamp pipette is emptied into a Bogorov chamber, and the organisms are counted with a microscope, starting from one side of the tube. Stempel pipette - consists of a thick glass tube and a piston piston moving inside the tube. Water clarity, depth, O_2 regime, salinity, pH, amount of suspended particles, nature of the soil, etc., are important factors in the accumulation of hydrobiological materials in plankton and benthos. includes. Water temperature is measured by name and depth thermometers, as well as by an electrothermometer. Water clarity is determined by the Secki disk. The depth of the basin is measured using a lot and an echo sounder. For this purpose, at the same time, the "Skarpion-1" device installed on the basis of the television system is used. Other parameters of water – amount of O_2, pH, salinity, electrical conductivity in water, etc. It is measured by means of special devices made in Japan - "Hariba" device. Thus, the study of plant and animal species formed in water bodies with various hydrobiological methods leads to the solution of a number of issues related to water bodies and the effective use of biological resources formed in them (Musayev, Asadov, Mammadov, Zarbeliyev, 2008). As a result, it leads to the discovery of the biodiversity of flora and fauna formed in water bodies, the determination of the role of organisms in the cycle of substances and energy occurring in water bodies, their evaluation, the characteristics of the nutritional relationships between organisms, and most importantly, the directions and problems of using water bodies in fisheries.

The following conclusions can be drawn from the research (Hernandez, Gamez-Ponce, Puentes-Salazar, Castrejon-Rodriguez, Gallardo-Berumen, 2016: 34):

- There is a need to improve the tools used for hydrobionts counting using the opportunities of the time;
- In the conditions of modern climate changes, the homogeneity of many hydrometeorological observation series has been broken and they have become non-stationary. Statistically significant linear trends were detected in such flow series;
- Engineers - hydrologists still perform calculations with traditional methods developed for homogeneous series;
- Thus, this actual issue is waiting for its solution.

References

1. Babayeva, Z.Y. (2022). Main research object and research methods of hydrobıology. Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference. «Science and Education in Progress». Dublin, Ireland. № 130, pp.14-21.
https://archive.interconf.center/index.php/conferenceroceeding/article/view/1523
2. Aliyev, A.R. (2001). Biology of regional lakes. Baku.
3. Gasimov, A.H. (2004). Ecology of Caspian Sea Plankton. Baku.

4. Poikane, S., Birk, S., Bohmer, J., Carvalho, L., de Hoyos, C., Gassner, H., van de Bund, W. (2015). A hitchhiker's guide to European lake ecological assessment and intercalibration. Ecological Indicators, 52, pp.533-544.
5. Dejoux, J. (1995). Hydrobiology: a key science for monitoring the health of our world. 6. Mexico, D.F., Mexico, January 2.
6. Zalewski, M., Harper, D.M., Robarts, R.D. (2003). Ecohydrology and hydrobiology. Poland: International Ecology Center Polish Academy of Sciences.
7. Mammadov, I.M. (2004). Joint use of knowledge for sustainable and fair management of water resources. Baku.
8. Agamaliyev, F.Q., Aliyev, A.R., Suleymanova, I.A., Mammadova, A.G. (2010). Hydrobiology, textbook for universities. Baku, 484 p.
9. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-642-59934-7_6
10. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-642-59934-7_4
11. Hering, D., Johnson, R.K., Buffagni, A. (2006). Linking organism groups – major results and conclusions from the STAR project. Hydrobiologia 566, pp.109-113.
12. Musayev, Z.S., Asadov, M.Y., Mammadov, K.M., Zarbeliyev, M.S. (2008). Complex use, integrated management and protection of water resources". Baku.
13. Hernandez, P.C., Gamez-Ponce, M.A., Puentes-Salazar, A., Castrejon-Rodriguez, U., Gallardo-Berumen, M.I. (2016). Mar Muerto Lagoon Sistemində. Oaxaca-Chiapas, Hidrobioloji, pp.23-34.

Received: 20.08.2023 Accepted: 05.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/25-32

Əli Əliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
eli.eliyev.54@mail.ru

BƏZİ TOPONİMLƏRİMİZ YENİ YANAŞMA MÜSTƏVİSİNDƏ. BEYLƏQAN, AŞIQLI VƏ S. TOPONİMLƏRİN ETİMOLOJİ YOZUMU VƏ HƏQİQİ TARİXİ ANLAMI

Xülasə

Toponimlər dünyanın ünvan dilidir. Hansı xalqın harada yaşamasını və yaşadıqları məkanın sahibi olduqlarını təsdiqləyən tarixi sənəddir. Odur ki, Beyləqan və Aşıqlı toponimlərinin müasir yanaşma prizmasında izahı araşdırma müstəvisində diqqət çəkir. Qarabağda olan bu toponimlərin şərhi də bir daha sübut edir ki, bu məkanın sahibləri Azəri türkləri olmuşlar.

Açar sözlər: *Beyləqan, Aşıqlı, Paytakaran, Balasakan, Balk, Baxaq, Millər (Bellər), Qara Bel-Qaravəlli, Sarı Bel-Sarıvəlli, Ağ Bel-Ağbil nəsli, Ağbil, Qaravəlli və Mil kəndləri, Mil düzü, Baq, Bax, Baq Aran, Baq Avan, Qara Baq, Ağ Baq, Qel Bak, Qul Bak, Kita Bak, Gita Baq, Gədəbəy, Arbak, Ambak, Aran, Aşıqlı və Aşqlı, Aşiqli*

Ali Aliyev
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in philology
eli.eliyev.54@mail.ru

Some of our toponyms are in a new approach. Etymological interpretation and true historical meaning of toponyms like Beylagan, Ashigli, etc.

Abstract

Toponyms are the address language of the world. It is a historical document that confirms which people live where and are the owners of the place where they live. Therefore, the explanation of Beylagan and Ashıgli toponyms in the prism of a modern approach attracts attention at the level of research. The interpretation of these toponyms in Karabakh proves once again that the owners of this place were Azeri Turks.

Keywords: *Beylagan, Ashigli, Paytakaran, Balasakan, Balk, Bakhak, Millar (Bellar), Black Bel-Garavalli, Yellow Bel-Sarivalli, White Bel-Aghbil descendants, Aghbil, Garavalli and Mil villages, Mil plain, Bagh, Bak, Bag Aran, Bag Avan, Kara Bag, Ag Bag, Gel Bak, Gul Bak, Kita Bak, Gadabey, Arbak, Ambak, Aran, Ashiqli and Ashqli*

Giriş

Son dövrlərdə baş verən qonşu xalqların əsassız ərazi iddiaları tarixi reallığın ortaya qoyulmasını, müxtəlif istiqamətli elmi araşdırmaların aparılmasını zəruri edir. Etnoqrafik, tarixi, ədəbi materialların, faktların aşkarlanmasına indi yeni səpkidə yanaşma daha vacib və daha zəruridir. Odur ki, Beyləqan, Aşıqlı və başqa bir sıra toponimlərinin etimoloji yozumu da aktuallıq kəsb edir.

Tarixi mənbələrdə Beyləqan adının müxtəlif variantları yazıya alınmışdır: Moisey Kalankatuklunun "Albaniya tarixi əsərində" Paytakaran (İlhami, 2017: 27), Balasakan (İlhami, 2017: 39), Balk (İlhami, 2017: 82) kimi yazıya alınmışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində isə Beyləqanı Millər (Bellər) (Əjdər, 1989: 84) adlandırır. Demək, Beyləqan adı Paaytakaran, Balasakan, Balk, Mil və Bel kimi yazıya alınmışdır. Müxtəlif variantlarda yazıya alındığı kimi məna anlamında da ayrı-ayrı izah və şərhlər mövcuddur.

İstər Beyləqan və istərsə də Aşıqlı toponimlərinin etimoloji anlamı bu günə qədər müxtəlif anlamlarda şərh edilmişdir. İnternet səhifələrində Beyləqan haqqında aşağıdakı məlumatlar öz əksini tapmışdır:

“Beyləqan rayonuna adı verilmiş qədim Beyləqan şəhərinin adı tarixi mənbələrdə fərqli adlarla verilmişdir: Paytakaran, Balasakan, Bilgan, Bilaqan, Millər, Beyləqan və Baxaq. Adı fərqli olduğu kimi adının mənası ilə də bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Mənbəyə görə toponim (əsl qədim və yerli adı Biləqan) Altay dillərində olan “pilə” (düzən, açıq yer) və qan (məkan) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və “düzənlik yer, çöl” mənasını verir və vaxtilə Mil düzünün adı olmuşdur. Digər mənbəyə görə Beyləqan şəhəri Bərdə-Ərdəbil karvan yolunun üstündə yerləşdiyi üçün burada ticarət inkişaf etmiş, şəhər mühüm ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur (IX-XII əsrlər). Beyləqan adının yaranması da bu yolla əlaqəlidir. Belə ki Beyləqan – bel yolu, ticarət yolu və yaxud ticarət aparılan yer anlamındadır. Digər fikrə görə, Beyləqan sözü burda vaxtilə yaşayan “Bel” tayfasının adı ilə bağlıdır, yəni Bel tayfasının məskunlaşdığı, yaşadığı ərazi anlamındadır. Mənbələrdə insanların ən çox istifadə etdiyi yol – “Bel yolu”nun mühüm karvan yolu olduğu qeyd olunmuş və bu yolun dayanacaq yeri göstərilmiş, hətta karvan yolunun xəritəsi verilmişdir.

Alimlər bunu “açıq düzənlik” mənasında açıqlayır və göstərirlər ki, sözün əsli Paytakaran olub (aran “düzənlik” anlamına uyğun kəlmədir) (Abbasqulu ağa Bakıxanov, 1951: 35)”.

Əjdər Fərzəli Qorqud “Dədə Qorqud yurdu” əsərində yazmışdır ki, Beyləqan sözü Tanrı şəhəri “Biləkan” deməkdir. “Bil” ərazinin adı ilə bağlıdır. Belə ki, Beyləqanın yerləşdiyi Mil düzünə İlucuk — Əncərək düzü deyilib. Bu da işıqlı otlu-sulu deməkdir (İlhami, 2017: 144).

Səmədxan Beyləqanlı isə “Beyləqanım, Oğuz yurdum” əsərində qeyd edir ki, Beyləqanın adı Bel tayfasının adı ilə də bağlı olduğu güman edilir (Moisey, 1993: 6).

Son araşdırma nəticəsində doğru elmi fikri vurğulayaraq şərh edən İlhami Cəfərsoy Yusif oğlu bu nəticəyə gəlmişdir ki, mixi yazılı abidələrdə ən qədim teonimlərdən biri Beldir. Tədqiqatçıların fikrincə, Bel əvvəllər şumer-akkad tanrısı olmuşdur. Sonra Belin övladları şimala köçmüş və Qarabağda yurd salmışlar.

Yaxın keçmişdə Bel (Mil) şəhərinin adı Beyləqan formasında “bərpa edildi”. Bu qərar elmi baxımdan əsassızdır. Ona görə ki, Bel etnik adının əslini yox, təhrif olunmuş formasını inzibati-ərazi bölgümüzə qaytardılar. Şəhərin adı Mil olmalı idi. Bellərin yurduna farslar Belakan demiş, sonra ərəblər onu öz dillərinə uyğunlaşdırıb Beyləqan şəklinə salmışlar.

Mil (Bel) Azərbaycanın köçəri elatlarından biridir. Bellərin bir qanadı olan Qara Bel son mənbələrdə Qaravəlli kimi qeydə alınmışdır. Bel teonimi ilə bağlı Kəlbəcərdə üç Milli kəndi var. Mil düzü Bellərin yurdu olmuşdur (İlhami, 2010: 15).

Bel etnosunun ayrı-ayrı qolları olan Qara Bel — Qaravəlli, Sarı Bel — Sarıvəlli, Ağ Bel — Ağbil nəsillərini yaratmışdır. Onların adları ilə bağlı Ağbil, Qaravəlli və Mil kəndləri, Mil düzü bu gün də dilimizdə işlənməkdədir (İlhami, 2005: 106).

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, Beyləqan şəhərinin adı əsində Bel və yaxud Mil olmalı idi. Çünki bu yurd Bellərin (Millərin) yurdudur.

Bak türk tayfa adları ilə bağlı toponimlərin doğru və düzgün etimoloji izahı bu günə qədər şərh olunmayıbdı. Son vaxtlar tədqiqatçı alim İlhami Yusif oğlu Cəfərsoy dəqiq elmi araşdırmalar nəticəsində sovet dönəmində yol verilmiş nöqsanlara yox demişdir. Ona görə də bu mövzunun aktuallığını nəzərə alıb, etibarlı mənbələrə söykənib elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmağı önəmli bilib, qələmə aldım. Çünki bu toponimlər Bax, Bak, Baq, Boq və s. adlarla yazıya alınaraq, türk tayfa birliyinin adlarını yaşadan tarixi sənəddir.

Qədim mədəniyyətlərin yaradıcıları olan Aran müdrikləri kahin, koqen, baqşı və yepiskop kimi adlarla dünya arenasında titullar qazanmışlar. Aran müdrikləri və onların yaratdıqları mədəniyyətlər haqqında türkoloq, dilçi alim İlhami Yusif oğlu Cəfərsoy bu günə qədər tədqiq olunmamış dəyərli araşdırmalarla elmi ictimaiyyətə sanballı, doğru açıqlamalar vermişdir. Odur ki, həmin elmi araşdırmalara dirsəklənib fikrimi izah etməyə çalışacağam.

İlhami Cəfərsoy araşdırmalarında qeyd etmişdir ki, Aran mifik təsəvvürünə görə, qızılı rəngli ala buğa göylərin, qara öküz yerin, yeraltı gücün timsalı idi. Ağ buğanın buynuzları arasındakı qızıl halə günəşə işarə idi. Qara öküz isə kotanla birlikdə yeraltı dünyanı təmsil edirdi.

Aran kamları ağ buğa bütlərinə *paq,* qara öküz bütlərinə *puq* deyirdilər. Buradan aydın olur ki, Aran müdrikləri çox-çox qədim dövrlərin inancları zamanında sitayiş etdikləri buğa bütlərini onqon kimi qəbul etmiş, tayfalarını da həmin bütlərin adı ilə adlandırmışlar.

Gene D.Matlocka görə baq və boq türk sözləridir. Türklər İsa peyğəmbərdən yüz illərlə qabaq baq və boq adlandırdıqları tanrılara sitayiş edirdilər (Matlock, 2015: 76).

Baq e.ö. III-II minilliklərdə Şuşa vilayətinin güclü nəsillərindən biri idi. Onların məbədi də, nəsli də *Pak* adlanırdı.

Baqların ölkəsi bəzi mənbələrdə *Baqavan*, bəzilərində *Baqastan* adlandırılır. Bu isə müasir Pakistan deməkdir.

Baqlar Elamın süqutundan sonra şimala köçüb, Araz çayı boyunda, Van gölü vadisində, Qarabağda yurd saldılar.

Samuel Anetsi Beyləqanı *Baxaq* adlandırır. Baxaq Baqların ölkəsi deməkdir. Sonra həmin ölkə Qara Baq və Ağ Baq adlı iki mahala bölündü. Aran mənşəli baqlar Sasanilərlə vuruşa-vuruşa Beyləqandan Qarabağ dağlarına çəkildilər və burada özlərinin kiçik dövlətlərini yaratdılar. Baq çarlığının ərazisində sonralar Xaçın knyazlığı yaranmışdır. Nizami Gəncəvinin adını qeyd etdiyi Ağ Bağ yaylağı sonradan Xaçın Knyazlığı adlanmışdır.

Baq nəslinin başqa qanadı Beyləqandan şimal-qərbə köçərək Van gölü vadisində yurd salmış, orada Baqavan məbədini tikmişdir. Xristianlıq dövründə həmin məbədin bünövrəsi üzərində kilsə tikildi və o kilsə xristian baqların yeni dini-ideoloji mərkəzinə çevrildi.

Baq nəslinin əsas yurd yerlərindən biri Qarabağ idi, daha doğrusu *Baq* idi. Demək, Qarabağ sonradan formalaşmış addır, əvvəlcə Qarabağ ərazisi **Baq** adlanırmış. Ərəb işğalına qədər baqlar Qara Baq və Ağ Baq qollarına ayrılmamışdılar. Baq nəslinin alp ərənləri sasanilərlə, sonra ərəblərlə döyüşlərdə qırılıb seyrəldilər. Düzənlikdə yaşayanlar İslam dinini qəbul edib, **Qara Baq** adı ilə tanındılar. Dağlarda yaşayanlar xristian olaraq qaldılar və özlərini **Ağ Baq** adlandırdılar.

Albaniyada yaşayan 26 tayfadan biri *Qel Bak* idi (Məlumat üçün bildirək ki, son dövr araşdırmaya əsasən bu tayfaların sayı 48 olduğu qənaətinə gəlmişəm ki, bunlardan da 25-i Türk tayfasıdır). Bəzi mənbələrdə qelbaklar *Xel Bak* adlandırılır. Xel Baklar Bakların bir qoludur və Bak tayfa birliyinə daxil olmuşdur. Moisey Kalankatuklunun "Alban tarixi" əsərində Uti vilayətinin Baq kəndi (Bağlı kəndi şəklində) qeyd olunmuşdur (Moisey, 1993: 35).

Mahmud Kaşğari yazır ki, Balasaqun dağlarında Qul Bak adlı tayfa yaşayır. Onların mömin və müdrik ağsaqqalı *tanrı qulu Qul Bak* adlanır. Qulbaklar Mahmud Kaşğaridən 700 il qabaq İberiyada Kulbak adlı şəhər salmışdılar. Bir neçə məhəlləsi olan həmin şəhər XIX əsrə qədər qalırdı.

D.D.Paqirev 1912-ci ildə Kutaisi quberniyasında Kulbak adlı kənd görmüşdü. Bu da onu göstərir ki, ağbaq və qelbaklar kimi kulbaklar uzun zaman Gürcüstanda gürcüləşməmiş, öz etnik cizgilərini qoruyub saxlamışlar.

Stepan Orbelian (XIII əsr) yazır ki, Sisakan vilayətində Kitabak adlı mahal var. **Həmin Kitabak mahalı hazırki Gədəbəydir.** Gədəbəy şəhərinin adı Kitabaq etnonimindən törəmişdir. Kitabaq Kitay nəslinin baqı, yəni müdrik kahini deməkdir.

Gitabak Kitay nəslinin bakları deməkdir. Hələ e.ö. 783-cü ildə Urartu çarı Argişti Suriyanın şimalını tutmuş, Kitay və Çop tayfalarını oradan Qafqaza köçürtmüşdü.

İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi xitayların adı ilə rus işğalına qədər Kitay mahalı adlanırdı. Erməni dilçiləri məqsədli şəkildə həmin mahalın adını Ktay, Ktayk, Kotayk kimi yazmaqla diqqəti yayındırırlar.

V.V.Radlov XIX əsrin sonlarında qazaxların arasında Kitabaq adlı qıpçaq nəslinin yaşadığını görmüşdü" (İlhami, 2020: 204-217).

Bərdə rayonunda Çinqoğuz adlanan yer var. Ola bilsin ki, bu toponim Kitay bakları olduğu kimi, Çinli oğuzlar, qıpçaqların adını yaşadan toponm olsun.

Demək, *Paq, Puq, Baq, Bax, Baq Aran, Baq Avan, Qara Baq, Ağ Baq, Qel Bak, Qul Bak, Kita Bak, Arbak, Ambak və s. nəsillər* Bak tayfa birliyinə daxildirlər. Bəy, Bay sözü də Baq tayfasının adı ilə əlaqədar formalaşmışdır. Sarı Aşıqın bir bayatısında:

Mən Aşiq bayı keçdim,
Kasıbı, bayı keşdim,
Altı camış, yüz keçi,
Qucaqda çayı keçdim.

Birinci misradakı "bay" sözü məkan mənasında işlənmiş toponimdir ki, bu da etnonim mənşəlidir. Həmçinin Gədəbəy sözündəki "bəy" ifadəsi də bak tayfasının adı ilə bağlıdır. Ola bilsin ki, rütbə anlamı bildirən bəy titulu da bak/bek tayfasının adı ilə bağlı formalaşmışdır.

Beyləqan, Qarabağ, Ağbağ, Gədəbəy toponimləri müasir yanaşma müstəvisində belə şərhlərlə yeni araşdırma obyekti kimi dəyər qazanır. Talan-qarət olunmuş, gözəlliklər diyarı Qarabağımın viranəlikləri də gözəldir. Çünki Qarabağ Tanrı anlamında olan və Bax/Baq/Bak/Boq formasında yazıya alınan türk tayfa birliyinin sahib olduğu Azərbaycan bölgəsidir. Beyləqan Baxaq adlanırmış, yəni baxların, Qarabağ — Qara bakların, Ağbağ — Ağ bakların, Gədəbəy — Gita bakların məskəni, yaşayış yeri olmuşdur. Bu məlumatlar elmi nəzəri fikirdə son dövrlərdə tədqiq olunmuşdur.

Həmçinin, **Beyləqan rayonunun I və II Aşıqlı, Göy göl rayonunun Aşıqlı kəndlərinin adları** araşdırma müstəvisində çox-çox qədimlərdən soraq verən etnotoponimdir. İlk baxışda bu adın aşıq adı ilə bağlı yarandığı ehtimal olunur. Başqa bir xalq etimologiyasına görə guya burada yaşayan tayfanın aşıq sümükləri uzun olduğu üçün aşıqlı adlandırılmışdır. Əslində isə bu ad qədim bir kultun adı ilə bağlı formalaşmışdır. Aşqlı (Eşqli) qız kultu Ön Asiya panteonunda xristianlıqdan çox qabaq mövcud olmuşdur. Müasir dövrümüzdə Aşqlı (Eşqli) kultu, Əsli qız adı kimi və Aşiqli tayfasının yaşadığı məkan (Aşiqli kəndi) mənasında dilimizdə işlənməkdədir (Səmədxan, 1994).

Bu araşdırmalar barədə İhami Cəfərsoy öz tədqiqatlarında geniş məlumat vermişdir: "Aşqli e.ö. III-I minilliklərdə Kam (hami) mənşəli etnosların gözəllik və bakirəlik ilahəsi olmuşdur.

Alban və yevrey panteonunda onun adı tarixən olduğu kimi Aşqli olaraq qeyd olunmuşdur. İlahə Əsliyə sitayiş edən qəbilələrdən biri Albaniyada xristianlıqdan sonra da özünü Aşqli, Kərəmə tapınanlar özlərini Kerem adlandırırdılar.

488-ci ildə Bərdə şəhəri yaxınlığındakı Bərdə Kür qalasında Alban kilsə məclisi keçirildi. Həmin məclisin qərarını öz qəbiləsi adından patriarx Aşqli imzaladı. Aşqlinin adı "Albaniya tarixi"nin 1861-ci il nəşrində Aşqapet formasında göstərilmişdir. Aşqapet Aşqli qəbiləsini patesi, yəni atası deməkdir.

Aşqli və Kerem ayinləri Kaxeti və Eretidə xristianlıq dövründə tamamilə unudulmamışdı. Albanlar İslam dinini qəbul edəndən sonra həmin ayinlərin keçirilməsi onlara qadağan edildi. Volqa Bulqarıstanında isə inancın izləri XIX əsrə qədər qalırdı.

Aşqli kultu Xəzər dənizinin şərqindən Şumerə, Misirə, Finikiyaya gəlmiş, oradan Krıma, Qafqaza, Volqa boyuna yayılmışdır. İlahə Aşqlinin bütləri Aralıq dənizi adalarından, Krımın Olviya şəhərindən və Volqa Bulqarıstanından tapılmışdır.

XIX əsrdə Krımda onların Kerem hamed adlı jurnalı nəşr olunurdu. Kerem hamid Kərəm gəldi deməkdir. Kərəm gələndən sonra yunanların Olviya, Feodasiya adlandırdıqları ölkənin adı Kerem oldu. Sonra həmin yerin adı Xırım formasına salındı. Müsəlman noqaylar, xristian urumlar hələ də Krıma Xırım deyirlər.

Aluştadan eşqin yelcik üzüme vurdu,
Balalığım keçqen yerlər qözime düşdü.
Men bu elde yaşamadım, yaşlığıma toyalmadım,
Nasıl güzel vetanımsan, ey güzel Xırım!

Özbək və qazax folklorunda Kərəm adı Kırım şəklinə düşmüş, Volqa Bulqar folklorunda tarixən olduğu kimi Kerem, Keremberdi formalarında qalmışdır.

Platon İoseliani yazır ki, çoxrax alban dilində bulaq deməkdir.

Albanlar türklərlə oxşar dildə danışmasaydılar, bulağa çoxrax deməzdilər. Krımda yaşayan karaimlər, Azov dənizi sahilindəki urumlar bulağa, su quyusuna çoxrax deyirlər.

İndim çoxrax başına,
Yazı yazdım taşına.
Sevda nedir bilmedim,
O da qeldi başıma" (İlhami, 2020: 196).

Cənubi Qafqazda Əsli qalası və Kərəm şəhəri olmuşdur. Hazırda dilimizdə Xırım qırım şəklində işlənir və bu sözdən də Qırımxan adı formalaşmışdır. Qırım sözü "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənmişdir (Mənim qırımım Qazan xan olsun).

Demək, Aşıqlı kəndinin adı **Aşqlı tayfasının**, Aşqlı kultunun adını özündə ehtiva edir. Müasir dilimizdə bu söz **Aşiqli** deməkdir. Demək, kəndin adı **Aşıqlı/Aşıxlı deyil, Aşiqlidir.** Adlarımızın belə dəyişikliyə uğrayarq, sanki erroziyaya uğrayaraq ilkin mənasını itirməsi və yaxud sözlərin necə gəldi dəyişdirilərək bayağılaşdırılması haqqında Məmməd Aslan poetik dillə, biganələrə sanki sillə (şillə) çəkmişdir:

Ad -torpağın möhürü,
Ad-tarixin yaddaşı.
Ad tanıdır hər yeri,
Ad yaşadır dağ-daşı.

Kəlmələr itirmişik:
Hər birində bir tarix.
Tarix sözə ilişik:
Vaysınmadan atarıq.

Sonra qalarıq naçar;
Açar tapmaz bir igid.
Belə itdi "Basarkeçər",
"Qara yazı", "Baş keçid"...

"Dərəçiçək" adıyla
Dərələrcə itmişik.
Təzədən yüz yol hayla,
Biryolluq qeyb etmişik.

"Axta" adı fəryadla
Zoğaltək axtalanıb.
Talan olmuş çox adla
Varlığımız talanıb.

Ad-yurd, yuva ad- Vətən!
Ad-sərhəddə dik hasar!
Ad canlıdır Xilqətən,
Qalxışıb ordu basar.

Tarix hopub hər ada,
Beşgünlük qonaq deyil!
Ad dəyişmək dünyada
Oyun-oyuncaq deyil (Məmməd, 2011: 302)...

Ad dünyanın ünvan pasportudur. Onomastik vahidlərə yanaşma vətəndaşlıq məsuliyyəti daşıyır, hər bir ad milli genə bağlı, milli vətəndaşlıq vəsiqəsi qazanmış tarixi sənəddir, odur ki, toponimlərə məhəbbət Vətənin hər bir vətəndaşının milli vətəndaşlıq qeyrəti sayılmalıdır. Bu baxımdan Məmməd Aslan yanaşması xüsusi məna kəsb edir.

Nəticə

İzahat və şərhlərdən də göründüyü kimi etnos harada yaşayırsa, haranın sahibidirsə, orada öz izini qoyur. Beyləqan və Aşıqlı toponimləri də etnik koda bağlıdır. Ümumiyyətlə, bütün toponim, oronim və hidronimlər 99% etnos mənşəlidir (Bəşir, 2015).

Aran mənşəli Baq tayfaları xalqımızın etnogenezində mühüm rol oynayan güclü türk nəsli olmuşdur. Baq nəsli yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif deyim formalarında yazıya alınmışdır. Dədə Qorqud boyları dedikdə həm də nəsillər nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlar da günümüzlə səsləşən boylar, baklar və soylardır.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, türk tayfa birliyinə daxil olan bakların adlarını yaşadan toponimlərə təkcə Azərbaycan məkanında deyil, dünyanın müxtəlif ərazilərində də rast gəlirik. Bu isə türk tayfalarının geniş areiala sahib olmasından xəbər verir.

Bu gün Aşıqlı adlanan kəndin adı şərhlərdən də aydın oldu ki, Aşıqlı deyil, **Aşiqlidir.** Eyni ilə belə yanlışlıqlar bu günə qədər dilimizdə bir sıra sözlərdə də özünü göstərməkdədir. Sarı Aşiqin ləqəbinin, yəni Aşiq sözünü bu günə qədər səhv olaraq Aşıq/Aşıx deyib, Aşıq/Aşıx kimi də yazırlar. Axı bu söz Aşıq deyil, **Aşiqdir.** Sarı Aşiq özü bunu aydın şəkildə demişdir:

Məni sənə Aşiq etdi yaradan,
Səg rəqibi Haq götürsün aradan.
İstəyirsən bir xəbər tut Sarıdan,
Yollarında mənəm sayıl, a Yaxşı.

Məlumdur ki, sözdə bir səsin uzun və yaxud qısa tələffüzü nəticəsində məna dəyişir: Hana gəbə kilim toxumaq üçün istifadə olunan dəzgah, qurğu. Ha:na isə qız adıdır. Dana inəyin birillik balasına deyilir. Da:na isə klassik ədəbiyyatda alim deməkdir (Ey Həsən bəy, müəllimi da:na). Həmçinin, sözdə heca vurğusunun yerini dəyişməklə də məna dəyişir:

Mən Aşiq gözəl alma,
Yeməyə gözəl alma.
Əsil al çirkin olsun,
Bədəsil gözəl alma!

Yuxarıda qeyd olduğu kimi sözdə bir səsin başqa bir səslə əvəzlənməsi də mənanı dəyişir: Aşıq-Aşiq, Aşıqlı-Aşiqli, daş-baş-xaş-yaş-qaş və s. Bu kimi sözlərdə mənanı dəyişən səsə dilçilikdə fonem deyilir. O da qeyd olunur ki, bütün fonemlər səsdir, amma bütün səslər fonem deyil. Son vaxtlar belə bir elmi anlayış da formalaşıb ki, orfoqrafiya rəsmi dövlət tədbiridir. Bəs onda sözləri səhv tələffüz edib, səhv yazmaq hansı tədbirdir?! Dilimizi niyə kor olub, korlayırıq?!

Aşağı Əyyublu kəndi əvəzinə — Aşağı Ayıblı
Zümürxaç kəndini — Zümürxan
Keş/Kiş dağını — Keşiş dağı
Zorkeş/Zorkiş kəndini — Zorkeşiş kəndi
Qarakeş/Qarakiş kəndini — Qarakeşiş kəndi
Milli, Belli adını — Beyləqan
Küllücə kəndini — Güllücə

Selli kəndini — Şelli və s. kimi səhv tələffüz edib və səhv yazmaq dilimizə olan biganəlik və dilimizə vurulan zərbədir. Misallardan da göründüyü kimi bir səs dəyişikliyi ilə tarixən formalaşmış mənanı itirmiş oluruq (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007).

Ermənilər bizim genetik düşmənimizdir. Adlarımıza da qənim kəsiliblər. Bəs özümüz niyə belə biganəlik edib dilimizi bərbad vəziyyətə salırıq?! Rəsmi dövlət tədbiri olan orfoqrafiyanın fonetik prinsipini niyə gözləmirik?!

Onomastikamıza daxil olan sözlərin təhrif olunaraq səhv deyilişi və yazılışı dilimizə vurulan ağır zərbədir.

Vaxtında bu yanlışlıqlara diqqət yetirilməsə, doğru qərar qəbul edilib, nəticə çıxarılmasa, gələcəkdə bu problemi həll etmək müşkül məsələyə çevriləcək! Bu məsələyə inci seçib, dürr axtaran, söz ləliyi olan Məmməd Aslan poetik dillə belə qiymət vermiş və nəsihətini, təklifini bildirmişdir:

Sözlərə bunca ki, divan tuturuq,
Sözlər öz rəngini itirə bilər.
Dağılar nizamı, sökülər bəndi:
Kəlmə ahəngini itirə bilər.

“Bal” sözü düşəndə bal olan qatdan,
Bir “xalis” sözü də qoşduq əlaltdan.
Süsləşər, laxlayar, söz düşər atdan:
Meydanı, süngünü itirə bilər.

O qədər “kiçiyə” böyük demişik,
Böyüklük, kiçiklik düşüb dəyişik.
Pozular ölçülər...qalar ilişik,
Dəvələr dəngini itirə bilər.

Bir bağban dil vurar sözlərə calaq!
Dil bağban olmasa, söz qalar çolaq.
Sözə ayıq-sayıq bələdçi olaq:
Dönümü-döngəni itirə bilər.

Başlayar boyanın, rəngin qıtlığı,
Bir gün söz sənəti sözün çatdığı-
Ulu şairlərin at oynatdığı
Koroğlu cəngini itirə bilər! (Məmməd, 2011: 285).

Ey müsəlmanlar! Azər-türkləri, fanatizmi günü-gündən inkişaf etdirib din səviyyəsinə qaldırmaqdansa, özümüzü dərk edib, Vətənimizi, milli atributlarımızı, dilimizi qoruyaq!

Ədəbiyyat

1. İlhami, C. (2017). Arilərin türk mənşəyi. Bakı, 169 s.
2. Əjdər, F.Q. (1989). Dədə Qorqud yurdu. Bakı, 348 s.
3. Bakıxanov, A.A. (1951). “Gülüstani-İrəm”. Bakı, 272 s.
4. Moisey, K. (1993). Albaniya tarixi. Bakı, 272 s.
5. İlhami, C. (2010). Türk dillərində teonim və etnonimlər. Bakı, 368 s.
6. İlhami, C. (2005). Sibirdə Təbriz şəhəri. Bakı, 216 s.
7. Matlock, G.D. (2015). Ey İnsanlar, Hamınız Türksünüz! Bakı, 314 s.
8. İlhami, C. (2020). Hayların və Armenlərin mənşəyi. Bakı, 406 s.
9. Səmədxan, B. (1994). Beyləqanım - Oğuz yurdum. Bakı, 176 s.

10. Bəşir, Ə. (2015). Etimoloji lüğət. Bakı, 4 min 4 yüz söz.
11. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. (2007). 2 cilddə. Bakı, I c, 303 s., II c. 304 s.
12. Məmməd, A. (2011). Varlıqla yoxluq arasında, I c. Bakı, 576 s.

Göndərilib: 06.09.2023 Qəbul edilib: 30.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/33-37

Leyla Qocayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0002-9936-364X
UOT CODE:82
leyla_qocayeva@inbox.ru

ƏDƏBİ DİSKURSUN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Ümumilikdə diskursun, xüsusən də ədəbi-bədii diskursun tədqiqinin əhəmiyyəti və aktuallığı əsaslandırılır. Müasir dilçilik elmində ədəbi-bədii diskurs anlayışının dərk edilməsinin nəzəri məsələləri işıqlandırılır, diskursun və mətnin öyrənilməsi sahəsində müxtəlif elmi konsepsiyaların icmalı verilir. Burada diskursun əvvəlki tədqiqatlarının nəticələri təhlil edilir, təsvirin ümumi elmi əsasları qurulur və diskursun strukturu araşdırılır. Elmi ədəbiyyatın təhlilinin nəticələrinə əsasən ədəbi-bədii diskursun şərhi müxtəlif daxili və xarici amillərlə şərtlənən bədii kommunikasiya prosesinin linqvistik təcəssümünü, habelə reallığı yazıçı tərəfindən subyektiv qiymətləndirilməsini sintez edən bədii mətn kimi verilir. Qeyd olunur ki, bu subyektivliyin mərkəzində həmişə açıq və ya daha çox dolayı olaraq yazıçının oxucu auditoriyasına koqnitiv yönümlü təsiri durur. Tədqiqatda həmçinin ədəbi-bədii diskursun onu digər diskurs növlərindən fərqləndirən spesifik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir, yazıçının və cəmiyyətin müəyyən məkan-zaman kontinumunda mədəni kodlarının təmsilçisi kimi bədii diskursun strukturunu təşkil edən dil və idrak vahidləri analiz olunur. Həm dil parametrlərinin, həm də müəllifin düşüncə və şüur parametrlərinin reallaşdığı ədəbi-bədii diskursun dualistik mahiyyəti barədə nəticə çıxarılır, habelə ədəbi-bədii diskursun tərkibində müxtəlif diskurs növlərinin qarşıqlıqlı nüfuz etməsi üzə çıxarılır.

Açar sözlər: *epik nümunə, diskurs, blok sxem, semiotika, mətn*

Leyla Gojayeva
Azerbaijan University of Languages
PhD in philology
https://orcid.org/0000-0002-9936-364X
UOT CODE:82
leyla_qocayeva@inbox.ru

The characteristic features of the literary discourse

Abstract

Generally, the importance of the literary discourse is very actual nowadays. In modern linguistics the meaning and the theoretical issues of the literary discourse are highlighted. In this article the author gives scientific analysis of the relation between the text and the discourse. The general scientific basis of the article is described and the structure of the discourse is determined. Based on the results of the analysis of the scientific literature, the interpretation of the literary discourse is given as an artistic text that synthesizes the linguistic embodiment of the literary communication process conditioned by various internal and external factors, as well as subjective assessment of the reality by the writer. It is clear that there is a cognitive-oriented effect between the writer and the reader. A conclusion is made about the dualistic nature of literary-artistic discourse, where both the language parameters and the author's thoughts and consciousness parameters are realized.

Keywords: *epic poetry, discourse, block diagram, semiotics, text*

Giriş

Elm aləmində ədəbi-bədii diskursun interpretasiyası məsələsinin təməli təbii olaraq diskurs növlərini ayırd etməyə yanaşmalar haqqında müzakirənin meydana çıxması zamanı qoyulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, "diskurs" termininin özü rus dilçilik elmində nisbətən yaxınlarda, XX əsrin 70-ci illərinin sonlarında istifadə olunmağa başladı, baxmayaraq ki, bəzi tədqiqatçılar onun yaranma tarixini ən çox İntibah dövrü ilə əlaqələndirirlər (V.Z.Demyankov), digərləri isə hesab edir ki, bu termin ümumiyyətlə eramızın 5-ci əsrində meydana gəlmiş və simvolik olaraq latın dilindən (discoursus) "söhbət, danışıq" kimi tərcümə edilmişdir (İ.T.Kasavin). Bu gün "diskurs" termininin birmənalı şərhi yoxdur, bu, həmin terminin fənlərarası statusu ilə bağlıdır: ilk dəfə fəlsəfədə istifadə olunmuş bu termin koqnitiv linqvistikada, mədəniyyətşünaslıqda, semiotikada, linqvokonseptologiyada, məntiqdə, linqvososiologiyada, mətn linqvistikasında, ədəbiyyatşünaslıqda və digər elm sahələrində öz yerini tapmışdır. M.L.Makarov diskursu tədqiq etmənin əhəmiyyətini və aktuallığını qeyd edərək etiraf edir ki, "bu gün sosial elmlərdə "diskurs" kateqoriyası Avropa iqtisadiyyatında avroya aid edilən rola oxşar rol oynayır" (Vodak, 1997: 11). Dilçilik elmi nöqteyi-nəzərindən diskurs linqvistik tədqiqatın geniş yanaşma və metodlarının axtarışını tələb edərək dilin yeni, demək olar ki, daha mürəkkəb tədqiqat tərəfini nümayiş etdirir. Diskursun, xüsusən də ədəbi-bədii diskursun tədqiqinin əhəmiyyəti və aktuallığı əsaslandırılır, müasir dilçilik elmində ədəbi-bədii diskurs anlayışının dərk edilməsinin nəzəri məsələləri işıqlandırılır (2). Diskursun tərifinin əsas problemi onun qeyri-sabitliyində və dinamik təzahür xarakterindədir. "Sözün, söz birləşməsinin, cümlənin yalnız statik varlıqlar, sabit sistem elementləri kimi təhlili zamanı istifadə olunan üsullar ümumiyyətlə diskurs üçün yararsız olur" (Semiotika, Stepanov, 2001: 6). Bu ona dəlalət edir ki, diskurs, ilk növbədə, bir prosesdir, dil isə bir sistemdir və diskursda müxtəlif dil vahidlərinin təhlili ənənəvi linqvistik tədqiqatı deyil, başqa bir şeyi nəzərdə tutur, çünki bu vahidlər diskursun səciyyəvi xüsusiyyətlərini əldə edərək, eyni şəkildə dinamik olur, konnotativ və assosiativ əlamətlər qazanaraq semantik qeyri-sabitlik nümayiş etdirir. Diskurs tədqiqatında təkamül və onun çox aspektli olması diskursun çoxlu şərhinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur, lakin bu gün "diskurs" termini dedikdə ənənəvi olaraq "ekstralinqvistik - praqmatik, sosial-mədəni, psixoloji və digər amillərlə əlaqəli mətn; hadisə aspektində götürülmüş mətn kimi başa düşülür. Diskurs həyata dalmış nitqdir" (Harris, 1952). Yəni sosial kontekst və qarşılıqlı əlaqə diskursun təşkili üçün aparıcı şərtlər olaraq görünür. Bu baxımdan biz ədəbi-bədii diskurs dedikdə, bədii ünsiyyət prosesinin özünün müxtəlif daxili və xarici amillərlə şərtləndirilən linqvistik təcəssümünü, yazıçının reallığa subyektiv qiymət verməsini özündə sintez edən bədii mətn kimi başa düşürük. Qeyd etmək lazımdır ki, bu subyektivliyin mərkəzində açıq və ya daha çox dolayısı ilə həmişə yazıçının oxucu auditoriyasına koqnitiv yönümlü təsiri dayanır, bu zaman "o, müəyyən münasibətləri, habelə kommunikativ niyyətləri və xitab etdiyi şəxsə estetik təsirin ona məlum olan üsullarını rəhbər tutur" (Vigotsky, 1968). Diskursun növlərini fərqləndirmək üçün meyar kimi ədəbi-bədii diskursun spesifikliyi mətnin praqmatikasının, onun təşkili parametrlərinin və janr-üslubi xüsusiyyətlərinin, habelə müəllifin bu və ya digər diskurs sferasına olan niyyətlərinin təyin edilməsidir. Diskursiv təhlilin ən önəmli xüsusiyyəti əsərləri təhlilə cəlb etmək və müəyyən ardıcıllığa əsasən onun koqnitiv tərəflərini aşkara çıxarmaqdır (Widdowson, 1972: 294). Buna əsaslanaraq tədqiqatçılar aşağıdakı diskurs siyahısını təqdim edirlər: publisistik, siyasi, reklam, dini, ədəbi-bədii və ya müəllif diskursu.

Ədəbi-bədii diskursun bütün digər növlərdən əsas fərqləndirici xüsusiyyəti əsərin müəllifi əslində təqdim olunan məlumatlara görə heç bir məsuliyyət daşımadığı, üstəlik, "istinad etdiyi məlumat mənbələrini təhrif etdiyi, tarixi reallıqlarla və baş vermiş digər hadisələr və ya mətnlər sözün hər hansı manipulyasiyaların sözün birbaşa mənasında yalan olmadığı, bədii diskursun konkret məqsədlərinə xidmət etdiyi" bədii dünyanın yaradılmasıdır. Ədəbi-bədii diskursun digər bir özəlliyi dil vahidlərinə tələb olunan format "verərək" oxucuda müxtəlif hiss və emosiyaların oyanmasına, bununla da onun reallığa mənəvi-dəyərli münasibətinin formalaşmasına xidmət edən estetik funksiyasıdır. Bədii əsərin estetikası müəllifin dünyagörüşünün həm şəxsi, həm də sosial mahiyyətini açıqlayaraq, dil vahidlərindən istifadənin fərdi-müəllif spesifikasiyası vasitəsilə

yazıçının yaradıcı niyyətinin reallaşmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, ədəbi-bədii diskurs oxucunu öz məkanına cəlb edərək, onun qarşısında yazıçı ilə kommunikativ aktın baş verdiyi uydurma bir dünya açır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilşünaslıqda ədəbi diskursda müəllifin və oxucunun mövqeləri fərqli olur. Belə ki, M.Baxtin, U.But, P.Labbok, S.Byork kimi alimlər yazıçının dominant rola sahib olduğunu iddia etmişlər. E.Enneken, A.Beletski, R.Bart ("müəllifin ölümü" anlayışını da o tətbiq etmişdir), M.Fuko, U.Eko və Amerika reseptiv tənqid məktəbi bədii mətnin strukturunda oxucunun aparıcı mövqe tutduğunu bəyan etmişlər. Mətnin ədəbi bədii konteksdə araşdırılması yönümündə diskursun özünəməxsus yeri var (7). Bu problematika ilə bağlı son illərin nəşrləri daha az mübahisə xarakteri daşıyır, daha çox xitab edənin və xitab olunanın dialoji qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirir və onlardan birinin üstün rolunu vurğulamır. Bundan əlavə, ədəbi-bədii diskurs iştirakçılarının dialoq xarakteri təkcə şəxsi müstəvidə deyil, həm də dünyanın bədii dərki ilə reallaşan məişət səviyyəsində özünü göstərir. Ədəbi-bədii diskursun xüsusiyyətlərini təhlil etdikdə diqqəti bu çəkir ki, bu problematika ilə bağlı tədqiqatlar yalnız bu hadisənin müəyyən məqamlarına həsr edilmişdir. Belə ki, məsələn, Frans Kafkanın (V.İ.Tkaçenko) nəqli diskursu, F.M.Dostoyevskinin (V.İ.Qabdullina) müəllif diskursu, M.M.Prişvinin bədii diskursu. (N.İ.Lişova), M.Tsvetaevanın poetik diskursu (A.V.Kuryanoviç, A.V.Qromova, L.A.Ermakova və s.) araşdırılır; bir sıra əsərlər postmodernizm diskursuna həsr olunub (M.A.Nikulina, P.A.Kovalev, V.V.Ferroni və s.) və s. Fikrimizcə, belə qradasiya ədəbi-bədii diskursun dil və janr-üslub xüsusiyyətləri ilə birlikdə hər bir bədii əsərin formal və semantik unikallığını yaradan fərdi müəllif niyyətlərini özündə birləşdirən praqmalinqvistik sahənin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Burada bədii mətnin digər diskursların xarakterik xüsusiyyətlərini, məsələn, dini və ya məişət xüsusiyyətləri ehtiva etdiyi zaman bədii diskursun mümkün polimorfizmini də qeyd etmək lazımdır. Bu zaman bədii əsərin quruluşunda istifadə olunan süjetlərin, dialoqların və ya başqa diskursların personajlarının realizmi məsələsi meydana çıxır. Bir tərəfdən, bu, həqiqətən də, məsələn, məişət diskursu şəklində təsbit olunmuş real personajlar, onların nitqləri və şəraiti ola bilər, digər tərəfdən isə canlı diskursun, personajların və ya situasiyaların illüziyasını yaradan müəllif üslubu vasitəsidir. İstənilən halda bədii diskursun inkorporativ statusu nəzərə alınmaqla reallıqla bağlı təqdimatın həqiqəti ciddi tənqid olunmur. Üstəlik, əsər oxucunun öz dünyagörüşü prizmasından dərk edildiyi üçün onunla mətn arasındakı məsafəni minimuma endirərək əsərdəki hər hansı bir personajla özünü eyniləşdirmək və bədii dünyaya tam inteqrasiya etmək səviyyəsinə qədər azalda bilər, bu da artıq onun üçün yeni bir reallıq kimi görünəcək. Oxucunun bu mövqeyi ədəbi-bədii diskursun aşağıdakı xüsusiyyəti ilə izah olunur - əsas funksiyası qavrayışın xüsusiyyətlərini və nəticələrini (görmə, eşitmə, təmas, qoxu və ya dad) dil vasitələrinin köməyi ilə ifadə etməkdən ibarət olan bədii qavrayışın olması.

Ədəbi - bədii diskurs mürəkkəb kommunikativ hadisə və iştirakçılarının şüurunun, təfəkkürünün və dilinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi olmaqla, açıq, sərt olmayan, dinamik və davamlı-labial quruluşa malikdir. L.A.Manerkonun fikrinə görə, bədii mətnin diskursiv məkanının çoxölçülü olması mətnin dərk edilməsinin dərin əsas proseslərinə müraciət etməyi, oxucunun bilavasitə diskursdan çıxarılmış və əsərin müəllifi tərəfindən qoyulan məlumatlarla birləşərək öz biliyinə istinad etməsini nəzərdə tutur. Məhz bu mühit, fikrimizcə, yazıçının və cəmiyyətin müəyyən məkan-zaman kəsimində mədəni kodları əks etdirən semiotik diskurs məkanını formalaşdırır. Müəllifin niyyətini verballaşdıran müxtəlif linqvistik və konseptual vasitələr onun ədəbi-bədii diskursunun dil strukturunu müəyyən edir (Short, 1989: 141). V.Z.Demyankov situasiya aspektini ön plana çəkərək hesab edir ki, diskursun elementləri təsvir olunan hadisələr, onların iştirakçıları, performativ məlumatlar və "qeyri-hadisələr", yəni hadisələri müşayiət edən hallar; hadisələri izah edən fon; tədbir iştirakçılarının qiymətləndirilməsi: söhbəti hadisə ilə əlaqələndirən məlumatdır. Bu amillər həm dil parametrlərinin, həm də təfəkkür və şüur parametrlərinin reallaşdığı diskursun dualistik mahiyyətini təsdiq edir. Eyni zamanda, ədəbi-bədii diskursda şüur-dil dixotomiyası həm monoloq, həm də dialoq formasında reallaşa bilər. Eyni zamanda, M.N.Kojina diskurs prosesinin iştirakçılarının sayından asılı olmayaraq dilin kommunikativ təbiətini olduğu kimi qəbul edərək qeyd edir ki, "kommunikativlik özünü diskursun bütün formalarında göstərir, ona görə də mahiyyət etibarı ilə istənilən diskurs dialoqdur". Ədəbi-bədii diskursun strukturunun mürəkkəbliyi müxtəlif

səviyyələrdə: ritmik intonasiya, leksik, qrammatik, sintaktik, mədəni və milli-məxsus dəyərlərin nəzərə alınması baxımından və s. linqvistik təhlil aparmağa imkan verir. Ən xarakterik ifadə vasitələri frazeologizmlərdən, funksional sinonimlərdən istifadə, dil oyununun olması, epitetlərin, metaforaların, alluziya və parafrazların daxil edilməsi, mətn qurulmasının hipertekst modelindən istifadə kimi dil hadisələridir (məsələn, Ceyms Coysun "Uliss" və ya Xulio Kortazarın "Klassikləri oynamaq" romanları). Açar sözlərdə və anlayışlarda həyata keçirilən semantik və praqmatik komponentlər də nəzərə alınmalıdır. Diskurs dildə təsbit edilən dünyanı görmə və həqiqəti nizamlanma üsuludur. Müxtəlif təcrübələrdə ifadə olunur və bununla bağlı nəinki dünyanı əks etdirir, hətta onu yenidən qurur və yaradır (9). V.Z.Demyankov hesab edir ki, diskurs bəzi əsas anlayışlar ətrafında cəmləşərək yaradıcı və tərcüməçi üçün ümumi olan dünya tərəfindən müəyyən edilən aktyorları, obyektləri, şəraiti, zamanları, hərəkətləri və s. təsvir edən ümumi kontekst yaradır, bu həm də diskurs yerləşdirilməsi zamanı qurulur. Ədəbi-bədii diskursda belə əsas anlayışlar daha çox nominant leksemlərlə: həyat, ölüm, xeyir, şər, sevgi, dostluq, xoşbəxtlik, iman, tanrı və s. ilə təmsil olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb mental vahid olaraq konseptlər əvvəlcə mətndən və diskursdan kənarda, yazıçının şüurunda formalaşır, sonra bədii konsepsiyanın yaradılması zamanı rasional qavrayış alaraq mətndə onun kommunikativ yönümünü və estetik təsirinin müəyyən edərək verballaşır. Şübhəsiz ki, bütün bu xüsusiyyətlər bir-biri ilə sıx bağlıdır və əlaqəlidir, çünki mətn elementlərinin təşkili yazıçının praqmatik münasibətinə əsaslanan mətn konstruksiyasının müəyyən qaydaları ilə diktə olunur, onların şərhi yalnız ayrı-ayrı dil vahidlərinin mənasını və əlaqəsini qurmaqla müəyyən edilə bilər.

Beləliklə, ədəbi-bədii diskurs iki mahiyyətin - yazıçının linqvistik ünsiyyət prosesinin və onun nəticəsində əldə olunan bədii mətnin vəhdətidir. Mətn diskursun əsas komponenti kimi yazıçının linqvistik şəxsiyyətini psixi, etnik, sosial, dil və diskurs vasitəsilə inikas edən digər komponentlərin daxil olduğu dinamik, inkişaf edən bir fenomen kimi təqdim edən fərdi-müəllif dominant mənalarının əks olunduğu dil və ekstralinqvistik hadisələri aktuallaşdırır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, əsər analizi iki yerə bölünür: hermenevtik analiz və diskursiv analiz (10). Diskursu öyrənmədə analitik yanaşmanın da müəyyən prinsipləri var. Diskursiv təhlil bəzi dil qurumlarından istifadə edərək dilin öyrənilməsində yardımçı olur. Belə təhlil zamanı dilin forması və funksiyasına baxılır (11). Son tədqiqatlar göstərir ki, mətn təkcə linqvistik hadisə deyil, həm də kodlar və işarələr sistemini həyata keçirən, özü də işarə kimi fəaliyyət göstərən semiotik kateqoriyadır. Lakin E.E. Brazqovskaya qeyd edir ki, ümumi dil verbal işarəsindən fərqli olaraq, bədii mətnə daha çox fərdi (müəllif), prosessual, immanent və emosional xarakter xasdır. Bütün işarələr məcmusu ilə bədii mətni ədəbi-bədii diskursun məhsulu olduğunu bəyan edərkən mətnin semiotikasını əvəz edərək həm bədii mətnin bütün səviyyələrində linqvistik xüsusiyyətlərinin, həm də mətn qurma mexanizmlərinin öyrənilməsinə yanaşmaların gələcək inkişafını müəyyən edən diskursun özünün semiotikası haqqında sual yaranır.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, qərb dilçiliyi üçün diskursun semiotikası problemi yeni deyil və onun ilkin şərtləri yarım əsr bundan əvvəl məşhur fransız semiotik filosofu Roland Bartın "La linguistique du discours" əsərində diskursu translinqvistikanın obyekti - "kütləvi kommunikasiyalar sferasına aid sonsuz folklor və bədii mətnləri" öyrənən semiotikanın bölməsi kimi qeyd etdiyi zaman yaranmışdır. Rus dilçiliyinə gəlincə, hazırda ümumən diskurs semiotikası, xüsusən də ədəbi-bədii diskurs semiotikasının dilçilər tərəfindən çoxdan "insan həyat dildə əsas məqamı" kimi tanınmış qnoseoloji əhəmiyyətinə baxmayaraq, dilçilik elminin platformasında hələ də inamlı mövqe qazanmaqdadır" (Sopher, 1981: 328). Biz V.A.Milovidovun konsepsiyası ilə tam razıyıq. O hesab edir ki, ədəbi-bədii diskursun semiotikası mədəniyyətin ən mürəkkəb obyekti olan bədii ədəbiyyatın mədəni (o cümlədən ədəbi) prosesin real xüsusiyyətlərindən danışmağa, konkret ədəbi hadisələrin təkcə intuitiv deyil, həm də semiotik çoxsaylı interpretasiyasını izah etməyə imkan verən tədqiqi ilə bağlı zəruridir.

Nəticə

"Diskurs" anlayışı fənlərarası anlayış kimi müasir ədəbiyyat nəzəriyyəsi aspektinə daxil olmuşdur. Filologiya elminin nisbətən yeni olan bölməsində - nəzəri poetikada bu problemə bir çox cəhətdən baxılır. "Söz", "diskurs", "həyata qərq olmuş diskurs", "əsl danışıq mətni", "diskurs tərzi" kimi linqvistik anlayışlar diskursun ilkin mənaları kimi göstərilir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsində diskurs anlayışı təkcə linqvistik diskurs modellərini deyil, həm də diskurs modelinin fəlsəfi, ideoloji, siyasi aspektlərini sintez və əhatə edir. Rus tədqiqatçısı Y.Rudnev fransız alimi P.Serionun diskursun səkkiz müxtəlif anlayışı barədə konsepsiyasını təhlil edərək, ədəbi tənqidə, ədəbi diskursa bilavasitə aid olan üç əsas tendensiyanı qeyd edir: " Sossürün qeyd etdiyi mənada "diskurs", yəni hər hansı konkret fikir; diskurs nəzəriyyəsi və ya praqmatika çərçivəsində diskursun alıcıya təsiri və onun "ifadə" situasiyasına daxil edilməsi (bu, ifadənin predmetini, ünvanı, anı və konkret yerini nəzərdə tutur) (Bakhtin, 1975). Ədəbiyyatı söz yaradıcılığı kimi nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, onun əsas materialı və aləti ədəbiyyat və dilçilik kontekstində funksiyaları müxtəlif olan sözdür. S.Todorov sözün ədəbi və linqvistik funksiyalarının fundamental xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi fərqləndirir: "Burada ədəbiyyat anlayışı ilə bağlı ümumi "diskurs" anlayışını tətbiq etmək lazımdır. Bu, "istifadə" (linqvistik) funksional anlayışının struktur cütüdür. Ədəbi diskurs mətnin söz və söz birləşmələri vasitəsilə çatdırılan ideoloji, konseptual, fəlsəfi, estetik mənaları olan semiotik təbəqəsidir. Ədəbiyyatşünaslıq üçün ədəbi diskurs məsələsi əlaqəli elmlərdən ayrılmış diskursun özünün modeli kimi aktualdır. Müasir elmin aktual məsələlərindən biri mətn və diskurs problemi, mətnlə diskurs əlaqəsidir.

Ədəbiyyat

1. Vodak, R. (1997). Yazyk. Diskurs. Politika. Volgograd, 11 s.
2. https://www.jstor.org/stable/10.3138/9781442676725?typeAccessWorkflow=login
3. Semiotika, sost. Stepanov, YU.S. izd. 2-ye, ispr. i dop (2001). M.: Akademicheskiy Proyekt; Yekaterinburg: Delovaya kniga, 6 s.
4. Harris, Z.S. (1952). Discourse analysis. Language. №1, 28 p.
5. Vigotsky, L. (1968). Psychology of Art. Moscow, Iskusstvo.
6. Widdowson, H.G. (1972). Penn State University Press. Fall, 294 p.
7. https://www.researchgate.net/publication/232927332_Literature_and_discourse_analysis
8. Short, M. (1989). Discourse analysis and the analysis of drama. In Carter, R., Simpson, P. (eds.) Language, discourse and literature. London: Unwin Hyman, 141 p.
9. http://www.krugosvet.ru/articles/82/ 1008254/1008254a1.htm
10. https://doi.org/10.1080/03740463.2010.482325
11. https://discourseanalysis.org/coм
12. Sopher, H. (1981). Discourse analysis as an aid to literary interpretation. English language teaching vol. XXXVl, 328 p.
13. Bakhtin, M. (1975). Problems of Literature and Aesthetics. Moscow: Hudlit.

Göndərilib: 04.08.2023 Qəbul edilib: 19.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/38-44

Nərmin Azadgil
UNEC Tədqiqat Fondu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
narmin.azadgil@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN-İSRAİL MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ROLU

Xülasə

Azərbaycan və İsrail arasındakı əlaqələr qurulmağa başladığı gündən bəri daim yüksək inkişaf xəttini tutub. Xüsusilə 1990-cı illərdə, Azərbaycanın çətin dövrlərində İsrailin Azərbaycana verdiyi hərbi-siyasi dəstək siyasi-iqtisadi maraqları aşaraq strateji müttəfiqlik anlamına gəlir. Əlbəttə, Azərbaycan da öz növbəsində İsrailə qarşı hər zaman yüksək mövqedə olmuşdur. Bu strateji münasibətlərin qurulmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xüsusi rolu olmuşdur. Məqalədə onun iki ölkə arasındakı münasibətlərə töhfələri tədqiq edilir.

Bununla yanaşı, məqalədə Heydər Əliyev üç nitqinin kontent-analizi verilir. Analizin nəticələrinə əsasən, Heydər Əliyevin nitqlərinin kontent-təhlili onun Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin inkişafına sarsılmaz sadiqliyini və fəaliyyəti dövründə bu münasibətlərin müsbət trayektoriyasını vurğulayır.

Heydər Əliyevin nitqləri ortaq dəyərlərin, əməkdaşlığın və insani əlaqələrin vacibliyini vurğulayır, onun israilli həmkarları ilə görüşləri isə onların ikitərəfli əlaqələrini inkişaf etdirmək və ortaq çağırışları həll etmək üçün qarşılıqlı həvəsi ortaya qoyur. Bu birgə səylər diplomatik əlaqələri əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirib və Azərbaycan ilə İsrail arasında ümumi dəyərlərə və istəklərə əsaslanan tərəfdaşlığının əsasını qoyub.

Açar sözlər: *Azərbaycan, İsrail, Heydər Əliyev, ikitərəfli münasibətlər, Netanyahu, yəhudi icması*

Narmin Azadgil
UNEC Research Foundation
PhD in philology
narmin.azadgil@gmail.com

Hayder Aliyev's role in Azerbaijan-Israel relations

Abstract

Relations between Azerbaijan and Israel have been constantly developing since the day they were established. Especially in the 1990s, during the difficult times of Azerbaijan, Israel's military-political support to Azerbaijan means a strategic alliance, surpassing political-economic interests. Of course, Azerbaijan, in its turn, has always been in a high position against Israel. National Leader Heydar Aliyev played a special role in establishing these strategic relations. The article examines his contributions to the relations between the two countries.

In addition, the article provides a content analysis of Heydar Aliyev's three speeches. Based on the results of the analysis, the content analysis of Heydar Aliyev's speeches emphasizes his unwavering commitment to the development of Azerbaijan-Israel relations and the positive trajectory of these relations during his activity.

Heydar Aliyev's speeches emphasize the importance of shared values, cooperation and human relations, while his meetings with his Israeli counterparts reveal their mutual desire to develop bilateral relations and solve common challenges. These joint efforts have significantly strengthened diplomatic relations and laid the foundation for a partnership between Azerbaijan and Israel based on common values and aspirations.

Keywords: *Azerbaijan, Israel, Heydar Aliyev, bilateral relations, Netanyahu, jewish community*

Giriş

İsrail Azərbaycan üçün ən mühüm strateji müttəfiqlərdən biridir və məlum məsələdir ki, İsrail dünyanın bir sıra böyük dövlətləri, o cümlədən ABŞ ilə yüksək səviyyəli əlaqələr saxlayır. Bakı-Qüds münasibətlərinin daim inkişaf etdirilməsi hər iki ölkə üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, ölkələrimiz arasında bu əlaqələrin inkişafı təsadüfi deyil. Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən zaman kəsiyində inkişaf etmiş İsrail-Azərbaycan münasibətlərinin formalaşmasında və inkişafında müstəsna rolu vardır. Bu məqalədə Heydər Əliyevin iki ölkə arasındakı münasibətlərə töfhələri təhlil edilməkdədir.

Yəhudi icması və 1990-cı illərdə Azərbaycan-İsrail münasibətləri.

Digər bir çox postsovet ölkəsindən fərqli olaraq, Azərbaycanda heç bir dözümsüzlük və ya antisemitizm əlaməti olmayan multikulturalizm tarixi var. Yəhudilər Azərbaycanda özlərini xalqın ayrılmaz hissəsi hesab edir, ölkə həyatının müxtəlif sahələrində fəal iştirak edirlər. Quba rayonundakı Qırmızı Qəsəbədə dağ yəhudilərinin əhəmiyyətli bir icması yaşayır. Bu faktor 1990-cı illərdə Azərbaycan-İsrail münasibətlərində əhəmiyyətli faktor olmuşdur.

Azərbaycandakı yəhudi diasporu və 1990-cı illərdən bəri Azərbaycandan İsrailə köçən xeyli sayda yəhudi iki xalq arasında əlaqəni daha da möhkəmləndirir. Həmçinin milli qəhrəman Albert Aqarunov kimi şəxslərin qəhrəmanlıqlarıdərin dostluğu möhkəmləndirmişdir.Bununla yanaşı, Bakıda 2003-cü ildə açılmış Avropanın ən böyük sinaqoqlarından biri də daxil olmaqla üç yəhudi sinaqoqu var. İsrail və Azərbaycan arasındakı əlaqələr iqtisadi və siyasi maraqlardan kənara çıxır, kökləri ümumi tolerantlıq və qarşılıqlı anlaşma dəyərlərinə söykənir.Azərbaycanda "Soxnut" yəhudi agentliyi, "Coynt" və "Vaad-L-Xetzola" komitələri yəhudi adət-ənənələrinin qorunması və saxlanıl-ması ilə məşğul olurlar. Həmçinin yəhudi icmasının mədəni mərkəzi, "Yeva" Qadın Cəmiyyəti, "Hesed-Qerşon" Xeyriyyə Cəmiyyəti, "Alef", "Kilel" gənclər klubu, "Mişpaxa" videoklubu, yəhudi dini məktəbləri – ieşivlər, "Xabad Or-Avner" orta məktəbi fəaliyyət göstərir (Mirzəbəyli).

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra yəhudi icmaları çiçəklənərək mədəni və dini qurumlar, məktəblər və media orqanları yaradıblar (Abadi, 2002: 43-62). Xaricdəki Azərbaycan icmaları yəhudi diaspor təşkilatları ilə əlaqələr saxlayır, onlara Azərbaycan icmalarının problemlərlə üzləşdiyi regionlarda əməkdaşlıq etməyə və ictimai və siyasi proseslərə təsir etməyə imkan verir.

Xaricdəki Azərbaycan və yəhudi diasporları 1990-cı illərdən bu günə qədər əsassız erməni iddialarına və anti-Azərbaycan siyasətinə qarşı bir-birini dəstəkləyir. Bu baxımdan, Birləşmiş Ştatlarda "Birləşmiş Yəhudi Müraciəti (*United Jewish Appeal*)" kimi yəhudi təşkilatları əhəmiyyətli resurslardan və təsir rıçaqlarından istifadə edərək müxtəlif sahələrdə mühüm rol oynayırlar.

Bu kontekstdə, Azərbaycan-İsrail münasibətləri ilə bağlı Ermənistanı narahat edən əsas məsələlərdən biri də yəhudi lobbisinin təsiridir. Azərbaycan rəhbərliyi Azərbaycandan İsrailə mühacirət etmiş yəhudiləri Azərbaycana bağlı hesab edərək onları "Azərbaycan diasporu" adlandırır. Təsadüfi deyildir ki, ABŞ Konqresinin qəbul etdiyi məşhur "907-ci düzəliş"in dayandırılmasında ABŞ-dakı yəhudi lobbisinin böyük rolu olub (Ambrosio, 2002:143-168).

1998-ci ilin noyabrında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən yəhudi dini icmalarının rəhbərləri ABŞ-a səfər etmiş,səfər zamanı Azərbaycanla bağlı faktları diqqətə çatdırıb və Amerika ictimaiyyətinə və nüfuzlu yəhudi təşkilatlarına "907-ci düzəliş"in yanlış qərar olduğunu əsaslandırıblar. Onlar bu təşkilatları öz maraqlarını qorumağa çağırıblar. Bu istiqamətdə irəliləyiş hər iki ölkənin birgə səylərinə əsaslanmışdır. Bu səylərin nəticəsidir ki, ABŞ prezidenti Bill Klinton Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə bu məsələdə köməklik göstərəcəyini vəd etmiş və 2001-ci ilin oktyabrında prezident Klinton verdiyi vədi yerinə yetirərək Azərbaycanın xeyrinə qərar vermişdir (4).

Bunlarla yanaşı, yəhudi Yeşiva məktəbi Bakıda 1994-cü ildə fəaliyyətə başlayıb. 1991-ci ildə Azərbaycan yəhudiləri Hayfa-Bakı Cəmiyyətini təsis ediblər (5). Bu təşkilatın əsas məqsədi Hayfada yaşayan Azərbaycan yəhudiləri arasında əlaqələri gücləndirmək və Azərbaycanla əlaqələrini davam etdirmək idi. Bu məqsədə çatmaq üçün cəmiyyət icma üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmaq üçün müxtəlif mədəni toplantılar və tez-tez görüşlər təşkil etmişdir.

1991-ci il oktyabrın 18-də müstəqilliyini elan etdikdən sonra İsrail 1991-ci il dekabrın 25-də dövlətimizi rəsmən tanımış,lakin iki xalq arasında diplomatik əlaqələr rəsmi olaraq 7 aprel 1992-ci ildə qurulmuşdur. İki ölkə arasında birbaşa uçuşlar isə 1992-ci ildə başlamışdır.

Azərbaycanla İsrail arasında diplomatik əlaqələrin sürətlə qurulmasına baxmayaraq, o vaxt vəzifədə olan prezident Mütəllibovun xarici siyasəti səbəbindən İsraillə əlaqələr bir qədər məsafəli idi. Onun yanaşması, xüsusən də Rusiya və İrana qarşı tutduğu mövqe bu məsafəni şərtləndirirdi. Buna baxmayaraq, İsrailin həm Qarabağ müharibəsi əsnasında, həm də müharibədən sonra ölkəmizə hərbi dəstək verməsi iki xalq arasında köklü münasibətdən xəbər verir.

Azərbaycan, Türkiyə və Misirdən sonra İsraillə həm strateji, həm də iqtisadi əlaqələr quran, əksəriyyəti müsəlmanların təşkil etdiyi üçüncü ölkə olmuşdur. İsrailin hələ Qarabağ münaqişəsi zamanı dəstək verməsi iki xalq arasında əlaqələrin genişlənməsinə zəmin yaratmışdır. Bu illər Azərbaycan-İsrail Strateji tərəfdaşlığının başlanğıcı hesab edilir.Müsəlman dünyası daxilində özünə müttəfiq axtaran İsrailin Azərbaycana marağı anlaşılandır.

Heydər Əliyevin birinci prezidentliyi dövründə Azərbaycan-İsrail münasibətləri strateji tərəfdaşlığa çevrilərək əhəmiyyətli yüksəliş yaşadı. İki ölkə arasında ilk rəsmi görüş 1993-cü il dekabrın 6-da israilli deputat Efrahim Snehin Azərbaycana səfəri zamanı baş tutub. Sneh öz bəyanatında İsrailin Azərbaycanla iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsində maraqlı olduğunu bildirib (6).

1994-cü il martın 22-də İsrailin Azərbaycandakı ilk səfiri Eliezer Yotvat diplomatik fəaliyyətə başlayarkən etimadnaməsini Heydər Əliyevə təqdim etmişdir. Yotvat ikitərəfli münasibətləri ən yüksək səviyyəyə qaldırmaq üçün xeyli səy göstərmişdir. Yotvatdan əvvəl İsraili Azərbaycanda İsrail Silahlı Qüvvələrinin gənc əməkdaşı Beni Həddad təmsil edirdi.

İranın və digər ərəb dövlətlərinin reaksiyası, həmçinin Azərbaycanın İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olması uzun illər Azərbaycanın İsraildə səfirlik açmasına mane olmuşdur. Azərbaycanın İsraildə səfirliyi ikitərəfli əlaqələrin başlamasından düz 31 il sonra, 2023-cü ilin mart ayında açılmışdır (7).

Heydər Əliyevin Azərbaycan-İsrail münasibətlərinə töfhələri.

1995-ci il yanvarın 28-də Heydər Əliyev İsveçrədə keçirilən Dünya İqtisadi Forumunda İsrailin xarici işlər naziri Şimon Peres, eləcə də BMT-nin sessiyasında İsrailin Baş naziri İzak Rabin ilə görüşmüş və qarşılıqlı maraq doğuran məsələləri müzakirə etmişdir. Həmin il oktyabrın 22-də Baş Assambleya, 1996-cı il yanvarın 11-də Fransanın keçmiş prezidenti Fransua Mitteranın dəfn mərasimində İsrailin baş naziri Şimon Peres və dekabrda ATƏT dövlət başçılarının Lissabon sammitində İsrailin baş naziri Benyamin Netanyahu ilə görüşlər baş tutmuşdur (8). 1997-ci il avqustun 29-da İsrailin baş naziri Benyamin Netanyahu Azərbaycana qısamüddətli səfər edərək Prezident Heydər Əliyevlə görüşmüş, Heydər Əliyev bildirmişdir ki, yəhudilər əsrlər boyu Azərbaycanla sülh və dostluq şəraitində yaşayıblar.

Ümumiyyətlə bu dövr Azərbaycan-İsrail münasibətləri üçün olduqca xüsusi bir dövr olmuşdur. Bunu Heydər Əliyevin Netanyahunun şərəfinə Azərbaycan Prezidentinin adından təşkil olunmuş rəsmi qəbulda nitqdə də görmək mümkündür: "*Mən hesab edirəm ki, bugünkü görüş İsrail-Azərbaycan əməkdaşlığı üçün yeni bir mərhələ açır. Buna görə də mən Sizə təşəkkür edirəm, sizə və sizinlə bərabər, Azərbaycana gəlmiş İsrail ölkəsinin, hökumətinin nümayəndələrinə hörmət və ehtiramımı bildirirəm. Xanımımız Sara xanıma Azərbaycanı ziyarət etdiyinə görə xüsusi təşəkkür edirəm. Sizinlə birlikdə Xəzər dənizinin içindən günəşin qalxmasını müşahidə etdik. Gözəl bir mənzərədir. İnsanlar gecə yatıb səhər işığını səbirsizliklə gözləyirlər. İnsanlar həmişə qaranlıqdan işığa çıxmağa çalışırlar. İnsanlar həmişə günəşin çıxmasının həsrətində olublar. Bu saatlarda bu hissiyyatları sizinlə birlikdə keçiririk*" (8).

1997-ci ildə Heydər Əliyevin səmimi nitqinin o dövrdə Azərbaycan-İsrail münasibətlərinə bir sıra müsbət təsirləri olmuşdur. Təkcə bu bir neçədə cümlədə belə Ulu Öndərin nə qədər əhəmiyyətli məqamlara toxunduğunu kontent-analiz vasitəsilə aşkara çıxarmaq mümkündür:

- Əməkdaşlığın simvolizə edilməsi. Çıxışda iki xalq arasında güclü əməkdaşlıq və isti mesaj verildi. Heydər Əliyev İsrail nümayəndə heyətinə minnətdarlığını bildirərək və onlara hörmətini

ifadə edərək, bu səfərin əhəmiyyətini vurğuladı, əlaqələri möhkəmləndirməyə hazır olduğunu bildirdi.

− Şəxsi toxunuşlar. Xəzər dənizi üzərində günəşin doğuşunu xatırlatmaq və İsrail nümayəndə heyəti ilə birgə təcrübənin şahidi olmaq nitqə şəxsi və emosional ölçü əlavə etdi. Bu şəxsi toxunuş səfər zamanı münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə və müsbət atmosferin yaradılmasına kömək etdi.

− Ümumi istəklər. Heydər Əliyevin insanların zülmətdən işığa keçmək istəyinə, onların günəşin doğmasına həsrətinə istinad etməsi tərəqqiyə, yüksəlişə və müsbət dəyişikliklərə olan ümumi istəklərin simvolu idi. Bu metafora hər iki ölkənin ümumi məqsədlərini vurğulayırdı.

− Humanitar səviyyə. Səhər işığını gözləmək kimi ümumi insan təcrübəsini vurğulayaraq, Heydər Əliyev milliyyətindən və mənşəyindən asılı olmayaraq insanları bir-birinə bağlayan fundamental bəşəri dəyərləri vurğuladı.

− Qonaqpərvərlik. Azərbaycana səfərinə və Xəzər dənizindən günəşin doğuşunu seyr etmək kimi gözəl təcrübəni bölüşdüyünə görə İsrailin birinci xanımı Saraya minnətdarlığını bildirərək, Azərbaycanın qonaqpərvərliyini və İsrailin nüfuzlu qonaqlarını səmimi və açıq şəkildə qəbul etməyə hazır olduğunu vurğuladı.

Bütövlükdə, Heydər Əliyevin 1997-ci ildəki nitqi ümumi dəyərləri, paylaşılan təcrübələri, əməkdaşlıq və tərəqqi istəyini vurğulamaqla Azərbaycan və İsrail arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Bundan əlavə, Ulu Öndər Netanyahu ilə təkbətək görüşündə çox maraqlı məqamlara toxunmuşdur: "*…Cənab Netanyahu, Azərbaycanın qarşılaşdığı problemlərin aradan qaldırılmasına lazımi kömək etməyə İsrail hökumətinin hazır olduğu barədə bəyanatınızı və Azərbaycan-İsrail əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün irəli sürdüyünüz bir sıra əməli təklifləri məmnunluqla qəbul etdiyimi bildirərək deyirəm ki, ölkələrimiz arasında əlaqələrin daha da canlandırılması hər iki tərəf üçün çox faydalıdır... Cənab Netanyahu, biz belə hesab edirik ki, Azərbaycanın haqq işinin beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən daha geniş müdafiə olunması və bu münaqişənin aradan qaldırılmasında İsrailın də öz nüfuzundan istifadə etməsi vacibdir... Cənab Netanyahu, sizinlə müştərək qərarımız belə olur ki Azərbaycan-İsrail əməkdaşlığının daha da inkişaf etdirilməsi üçün hər iki ölkə tərəfindən xüsusi isçi qrupları yaradılsın, bu qruplar irəli sürülən təkliflərin həyata keçirilməsi məsələlərini ətraflı təhlil etsinlər və birgə müzakirə üçün layihələr hazırlasınlarə Eyni zamanda, hər iki ölkənin nümayəndə heyətlərinin qarşılıqlı səfərlərinin vacibliyini də qeyd edirik (9)...*"

Heydər Əliyevin 1997-ci ildə Benyamin Netanyahu ilə görüşündə dediyi bu sözlər Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin inkişafına güclü sadiqliyi əks etdirir və bir neçə mühüm aspekti vurğulayır:

− Qarşılıqlı istək. Heydər Əliyev Netanyahunun Azərbaycana kömək etmək istəyindən və İsrail hökumətinin təqdim etdiyi əməli təkliflərdən məmnunluğunu ifadə etdi. Bu, hər iki liderin ikitərəfli münasibətlərini inkişaf etdirmək niyyətində olduğunu göstərir ki, bu da əməkdaşlıq üçün möhkəm təməlin olduğunu göstərir.

− Münasibətlərin əhəmiyyəti. Heydər Əliyev iki ölkə arasında münasibətlərin canlanmasının hər iki tərəf üçün həlledici əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğuladı. Bu, tərəfdaşlığın strateji əhəmiyyətini və ondan əldə edəcəyini gözlədikləri qarşılıqlı faydaları vurğulayır.

− Beynəlxalq dəstək. Heydər Əliyev beynəlxalq ictimaiyyətin Azərbaycana dəstəyinin vacibliyini etiraf etdi və təklif etdi ki, İsrail münaqişələrin həllinə kömək etmək üçün öz təsirindən istifadə edə bilər. Bu, iki xalq arasında diplomatik əməkdaşlıq və siyasi dəstək potensialını nümayiş etdirir.

− Konkret addımlar. Heydər Əliyevin təklif olunan təkliflər əsasında birgə layihələrin təhlili və işlənib hazırlanması üçün hər iki ölkədən xüsusi işçi qruplarının yaradılması təklifi praktiki əməkdaşlığa sadiqliyi əks etdirir. Bu yanaşma niyyətlərin maddi hərəkətlərə çevrilməsini asanlaşdırır və bununla da münasibətləri inkişaf etdirir.

Bütövlükdə, Heydər Əliyevin sözləri praktiki əməkdaşlığa, beynəlxalq təbliğata və ortaq problemlərin həllinə strateji yanaşmaya diqqət yetirməklə Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinə aydın sadiqlik nümayiş etdirir. Bu yanaşma iki ölkə arasında daha dərin və

məhsuldar ikitərəfli əlaqələrin inkişafı üçün zəmin yaratmışdır.Bu sözlər əslində 1990-cı illərdə Azərbaycan ilə İsrail arasındakı siyasi əlaqələrin istiqamətlərini və konturlarını aydın ifadə edir. Bundan əlavə, İsrail dövlətinin 50 illiyi münasibətilə təşkil olunmuş qəbulda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin inkişafına xüsusi töfhə vermişdir: "*İsrail dövlətinin yaranması təkcə yəhudilər üçün yox, bütün dünya üçün əlamətdar tarixi hadisə olmuşdur. Əsrlər boyu böyük çətinliklər, böyük zillət və böyük əziyyət çəkəndən sonra, nəhayət, yəhudilər öz milli dövlətini və müstəqil ölkəsini əldə edə bilmişlər. Keçmiş zamanlarda dünyada bir xalqın o biri xalqa qarşı, bir ölkənin o biri ölkəyə qarşı təcavüzü və aparılan müharibələr, xüsusən soyqırımları ümumiyyətlə, bəşər tarixində çox ağır və sarsıdıcı izlər qoymuşdur. Yəhudilərə, yəhudi xalqına qarşı tarix boyu edilən ədalətsizliklər və nəhayət, İkinci dünya müharibəsi zamanı dəhşətli soyqırımı və yəhudilərin kütləvi surətdə öldürülməsi bütün bəşəriyyəti hiddətə gətirmişdir. Azərbaycan xalqı tarix boyu təcavüzə, zorakılığa qarşı və soyqırıma qarşı həmişə öz etirazını bildirmişdir. Baxmayaraq ki, Azərbaycan xalqının özü də belə dəhşətli hadisələrin qurbanı olmuşdur. Son iki əsr ərzində Azərbaycan xalqına qarşı edilmiş soyqırım hadisələri, halları hər bir insan üçün, hər bir xalq üçün onun nə qədər dəhşətli olduğunu bizə yaxşı bildiribdir. Ona görə də biz yəhudilərə qarşı edilən soyqırımı, onlara qarşı edilən vəhşilikləri həmişə pisləmişik və bu gün də pisləyirik. Eyni zamanda böyük məmnuniyyət hissi doğurur ki, 50 il bundan öncə bütün bu dəhşətlərə son qoyulmuşdur və yəhudi xalqı İsraildə öz milli dövlətini yaratmışdır. İndi dünya birliyində bir müstəqil dövlət kimi İsaril özünə layiq yerini tutur (10)*".

Heydər Əliyevin 1998-ci ildə İsrail Dövlətinin 50 illiyinə həsr olunmuş ziyafətdəki nitqində iki ölkənin oxşar aqibətini vurğulayan və münasibətləri inkişaf etdirməyin vacib olduğunu göstərən bir sıra mühüm mesajlar vardır:

- Tarixi kontekstin vurğulanması. Heydər Əliyev İsrail Dövlətinin yaradılmasını təkcə yəhudilər üçün deyil, bütün dünya üçün əlamətdar hadisə kimi tanıyır. O, yəhudilərin əsrlər boyu iztirab və təqiblərdən sonra öz milli dövlətlərini əldə etmələrinin əhəmiyyətini vurğulayır.
- Soyqırım və ədalətsizliyin pislənməsi. Çıxışda təcavüz, zorakılıq və ümumilikdə soyqırımlar qəti şəkildə pislənir, onların bəşər tarixində qoyduqları qeyri-insani və sarsıdıcı nəticələr vurğulanır. Heydər Əliyev yəhudilərin tarix boyu üzləşdiyi ədalətsizlikləri və kütləvi qətlləri, o cümlədən ikinci dünya müharibəsi zamanı Holokostu xüsusilə pisləyir.
- Empatiya və həmrəylik. Heydər Əliyev yəhudi xalqına rəğbətini və həmrəyliyini ifadə edir. Bu həm də ondan qaynaqlanır ki, Azərbaycanın özü faciəli hadisələrlə, o cümlədən soyqırımlarla üzləşib. O, bu cür hadisələrin xalqlara gətirə biləcəyi dəhşətləri vurğulayır.Çıxış birmənalı olaraq yəhudilərə qarşı soyqırımı və onlara qarşı keçmiş və indiki vəhşilikləri pisləyir. Bu, Heydər Əliyevin bu cür zorakılıq və ədalətsizliyə qarşı durmağa sadiqliyini əks etdirir.
- İsrailin yubileyinin qeyd edilməsi. Çıxış İsrail dövlətinin 50 illik yubileyini qeyd edir və onun müstəqil dövlət kimi qlobal birlikdə layiqli yerini tanıyır. Bu, Azərbaycanın İsrailin mövcudluğuna və beynəlxalq arenaya inteqrasiyasına dəstəyini önə çəkir.

Heydər Əliyevin nitqi mahiyyət etibarilə Azərbaycanın yəhudi xalqına empatiyasının, bütün çətinliklərə baxmayaraq addım-addım qurulan qarşılıqlı münasibətlərin (11) və həmrəyliyinin güclü bəyanı, vəhşiliklərin və soyqırımların pislənməsi, İsrailin müstəqil dövlət kimi qurulmasının təntənəsidir. O, Azərbaycanın dəstəklədiyi sülh, insan hüquqları və beynəlxalq əməkdaşlıq dəyərlərini vurğulayır və Yəhudi icması bu gün qarşılıqlı siyasi və iqtisadi münasibətlərin möhkəmlənməsinə xidmət edən mühüm faktor kimi çıxış edir (12).

Nəticə

Məqalədə Heydər Əliyevin Azərbaycan-İsrail münasibətlərinə dair üç nitqindən parçaları kontent-təhlil etdik. Bunun nəticəsində qeyd etmək mümkündür ki, Heydər Əliyev 1997-ci ildə İsrailin Baş naziri Benyamin Netanyahu ilə görüşü zamanı əməkdaşlıq, şəxsi əlaqə, ümumi istəklər və qonaqpərvərlik mesajı vermiş, bu çıxış ortaq dəyərləri, təcrübələri və əməkdaşlıq istəyini vurğulamaqla Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin möhkəmlənməsində rol oynamışdır. Ümummilli liderin Benyamin Netanyahu ilə təkbətək görüşünün kontent-təhlili hər iki liderin ikitərəfli

münasibətləri genişləndirmək üçün qarşılıqlı istəyini göstərir. Onların əlaqələrinin əhəmiyyəti, beynəlxalq dəstək potensialı və xüsusi işçi qrupları vasitəsilə konkret addımların atılması öhdəliyi onların müzakirələrinin əsas aspektləri olub, daha dərin əlaqələrə zəmin yaradıb.Heydər Əliyevin 1998-ci ildə İsrail dövlətinin 50 illiyinə həsr olunmuş nitqində isə İsrailin yaranmasının tarixi əhəmiyyəti etiraf edilmiş və xüsusilə yəhudilərin yaşadıqları soyqırım və ədalətsizliklər pislənmişdir. O, empatiya, həmrəylik və İsrailin varlığına və beynəlxalq birliyə inteqrasiyasına dəstək ifadə olunub (13).

Heydər Əliyevin 1997-ci və 1998-ci illərdə İsrail liderləri ilə etdiyi çıxışların və görüşlərinin kontent-təhlili onun prezidentliyi dövründə Azərbaycan-İsrail əlaqələrinə güclü sadiqliyini və münasibətlərin müsbət inkişafını vurğulayır. Heydər Əliyevin çıxışlarında ortaq dəyərlər, əməkdaşlıq və insani əlaqələr vurğulanır, onun İsrail liderləri ilə görüşləri isə ikitərəfli münasibətləri inkişaf etdirmək və ortaq problemləri həll etmək üçün qarşılıqlı istəyi əks etdirir. Bu qarşılıqlı fəaliyyətlər diplomatik əlaqələrin möhkəmlənməsinə və Azərbaycan ilə İsrail arasında ortaq dəyərlərə və istəklərə əsaslanan dəstəkləyici və əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasına mühüm töhfələr verib.

Ədəbiyyat

1. Abadi, J. (2002). Israil's Quest for Normalization with Azerbaijan and the Muslim States of Central Asia. Journal of Third World Studies, Vol.19, Issue 2, fall, pp.43-62.
2. Ahmadov, R. Heydar Aliyev and Azerbaijani-Israeli Relations. URL: https://www.thej.ca/2023/04/18/heydar-aliyev-and-azerbaijani-israeli-relations/?fbclid=IwAR3CaA2GwEGaBurxAwaCnuWschO3lFVTYQccDJeFSKq1308G7-CaUOqMy30
3. Ambrosio, T. (2002). Estangling Alliances: The Turkish-Israeli Lobbying Partnership and Unintended Consequences. Ethnic Identity Groups and U.S.Foreign Policy, Der. Thomas Ambrosio, Praeger Publishers, Westport, pp.143-168.
4. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin İsrailin Baş naziri Benyamin Netanyahunun şərəfinə Azərbaycan Prezidentinin adından təşkil olunmuş rəsmi qəbulda nitqi Zuğulba, Prezident iqamətgahı, 29 avqust 1997-ci il. URL: https://lib.aliyev-heritage.org/az/7217721.html
5. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin İsrailin müdafiə nazirinin müavini, ABŞ İsrail Azərbaycan parlamentlərarası birgə qrupunun həmsədri Efraim Snehin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edərkən söhbətində 4 dekabr 1999-cu il, -lib.aliyev-heritage, URL: https://lib.aliyev-heritage.org/az/3453989.html
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Bakıya qısa müddətli səfərə gəlmiş İsrailin baş naziri Benyamin Netanyahu ilə təkbətək görüşdə söhbətindən - Zuğulba, Prezident iqamətgahı, 29 avqust 1997-ci il -lib.aliyev-heritage.org, URL: https://lib.aliyev-heritage.org/az/37976674.html
7. Azərbaycanın İsraildə səfirliyi açıldı. URL: https://qafqazinfo.az/news/detail/azerbaycanin-israilde-sefirliyi-acildi-tarixi-gun-395750
8. İsrail dövlətinin 50 illiyi münasibətilə təşkil olunmuş qəbulda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi - 30 aprel 1998-ci il. URL: https://lib.aliyev-heritage.org/az/530475.html
9. Mirzəbəyli, İ. Bakı – Təl-Əviv: dostluğun yeni üfüqləri. Xalq qəzeti. URL: https://xalqqazeti.az/az/siyaset/124832-bakitel-eviv-dostlugun-yeni-ufuqleri
10. Public Law 107-115 about Foreign Operations, Export Financing, and Related Programs Appropriations Act. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-107publ115/html/PLAW-107publ115.htm
11. Rza, Z. Azərbaycan-İsrail münasibətləri: Dostluq, qarşılıqlı etimad və tərəfdaşlıq. URL: https://ikisahil.az/post/412678-azerbaycan-israil-munasibetleri-dostluq-qarshiliqli-etimad-ve-terefdashliq

12. Yaakov, K. (2006). "A Lesson in Coexistence". The Federation of Jewish Communities of the CIS, 09 March. (http://www.fjc.ru/news/newsArticle.asp?AID=366948).
13. Arye, G. (2009). "Why Azerbaijan's Relations with Israel Are So Close?". Azerbaijan in the World ADA Biweekly Newsletter, Vol. 2. № 8, 15 April.
http://ada.edu.az/biweekly/issues/vol2no8/200904 22020043096.html

Göndərilib: 28.09.2023 Qəbul edilib: 02.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/45-50

Şəlalə Mahmudova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
shalale.makhmudova@mail.ru

1960-1980-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN UŞAQ HEKAYƏLƏRİNİN MÖVZUSU, İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

1960-1980-ci illərdə Azərbaycan uşaq nəsri daha geniş vüsət alaraq inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Ə.Babayeva, X.Hasilova, Ə.Əhmədova, Y.Əzimzadə, Z.Xəlil, N.Süleymanov, N.Abdullayev, Ə.Səmədli və başqaları hekayə janrında bir-birindən maraqlı, rəngarəng mövzularda əsərlər yaratmışlar. Məqalədə adları çəkilən yazarların hekayələri tədqiq olunmuşdur. Həmçinin bu hekayələrin məktəbyaşlı uşaqların təlim-tərbiyəsindəki rolu vurğulanmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, bu hekayələr məktəb yaşlı oxucuların biliyini, dünyagörüşünü, söz ehtiyatını artırır, onların təfəkkürünü, zehni qabiliyyətini zənginləşdirir. Eyni zamanda, oxuculara müsbət əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır, məktəblilərin bədii zövqünü formalaşdırır. Belə qənaət əldə olunmuşdur ki, 60-80-ci illərdə yazılmışəsərlərin oxusuna bu gün də önəm verilməli, ədəbiyyat dərslərində bu kimi hekayələrin oxusu təşkil olunmalıdır.

Açar sözlər: *hekayə, mövzu, ideya, məqsəd, təlim-tərbiyə, elmi-fantastika*

Shalala Mahmudova
Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of philosophy in philology
shalale.makhmudova@mail.ru

Theme, idea and artistic characteristics of children's stories in Azerbaijan between 1960-1980

Abstract

Between the 1960-1980, Azerbaijani children's prose developed on a larger scale. During this period, A.Babayeva, K.Hasilova, A.Ahmadova, Y.Azimzade, Z.Khalil, N.Suleymanov, N. Abdullayev, A.Samadli, and others created works on captivating and colorful themes in the narrative genre. The stories of the authors mentioned in the article were examined. The role of these stories in the education of school-age children has also been emphasized. It was found that these stories broaden the knowledge, views, and vocabulary of school-age readers and enrich their thinking and mental abilities. At the same time, they instill positive moral qualities in readers and shape the artistic tastes of school-age children. It was concluded that the reading of works written in the 60s and 80s should still be significant today and such stories like these should be organized in literature classes.

Keywords: *story, theme, idea, purpose, education, science fiction*

Giriş

Bildiyimiz kimi, uşaq ədəbiyyatının əsas məqsədi böyüməkdə olan yeni nəslə mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaqdan ibarətdir. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçısı Qara Namazovun da qeyd etdiyi kimi: "Uşaq ədəbiyyatı bəşəriyyətin yaratmış olduğu bütün maddi və mənəvi sərvətləri yeni nəslə öyrətməli, onları bu sərvətin əsl varisi kimi tərbiyə etməlidir (Namazov, 2007: 4)". Bu baxımdan uşaq yazıçılarının qarşısında bir sıra vəzifələr durur:

- Uşaqlar üçün tərbiyəvi əhəmiyyətə malik əsərlər yazmaq;
- Onlarda bədii ədəbiyyata məhəbbət hissi, maraq oyatmaq;

- Bu əsərlər vasitəsilə uşaqların dünyagörüşünü, elmini, biliyini artırmaq;
- Gənc nəslə Vətəni, dövlət dilini, milli dəyərləri sevdirmək;
- Xalqa, onun tarixi keçmişinə, adət-ənənələrinə bağlılıq hissini təlqin etmək;
- Məktəbyaşlı uşaqların nitqini, təfəkkürünü inkişaf etdirmək;
- Onları gələcək həyata hazırlamaq, çətinliklərdən qorxmamağa, iradəli, cəsarətli olmağa səsləmək və s.

Bu vəzifələrdən irəli gələrək öz töhfələrini bəxş edən söz-sənət adamları 1960-1980-ci illərdə də yeni-yeni əsərlər yaradaraq ədəbiyyatımızı daha da zənginləşdirmək uğrunda əməklərini əsirgəmir, özlərindən öncə yazıb-yaradan sələflərinin yolunu layiqincə davam etdirirlər.

Hekayə janrının müsbət cəhətlərindən biri onun həcmcə yığcam olmasıdır. Bu baxımdan, bu tipli əsərlərin tədrisi şagirdlər tərəfindən elə dərs prosesindəcə oxunub anlaşılmasına, qavranılmasına, asanlıqla mənimsənilməsinə, mövzu ətrafında müzakirələr, fikir mübadiləsi aparmalarına, əsərə öz münasibətlərini bildirmələrinə, onun əsasında debatlar təşkil olunmasına və s. şərait yaradır. Dərsliklərimizə hər hansı bir hekayə daxil edilərkən onun uşaqların maraq dairəsinə uyğunluğuna, eləcə də, dilinin aydınlığına, anlaşıqlı olmasına və özündə mənəvi dəyərləri ehtiva etməsinə önəm verilməlidir. Bu tələblər dərsliklərin tərtibində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Hazırkı internet əsrində məktəbyaşlı uşaqlara irihəcmli əsərləri oxutmaq elə də asan deyil. Çünki müasir oxucunu təəccübləndirmək, ona bədii əsəri sevdirmək çox çətindir. Bunun üçün yazıçı uşaqların əhatəsində çox vaxt keçirtməli, onları yaxından müşahidə etməli, onlarla ünsiyyətdə olmalıdır, onları maraqlandıran məqamları ortaya çıxartmağa can atmalıdır. Həmçinin bu əsərlərin dili aydın, anlaşıqlı və sadə olmalıdır. Yalnız belə olduqda, yazıçı öz ətrafına oxucu auditoriyası toplaya bilər.

Əgər nəzərə alsaq ki, 1960-1980-ci illərdə hələ uşaqlar arasında elektron cihazlar- informasiya-kommunikasiya texnologiyaları: smartfonlar, planşet, notbuk və s. elə də geniş yayılmamışdı və bu səbəbdən də, deyə bilərik ki, o illərdə məktəblilər arasında bədii əsərlərin oxusuna maraq hazırkı dövrlə müqayisədə daha çox idi.

Uşaq ədəbiyyatı tədqiqatçısı Füzuli Əsgərli qeyd etmişdir ki: “60-80-ci illərdə yaranmış Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafı maraqlı dövr kimi diqqəti cəlb edir. Bu illərdə uşaq nəsri ilə ədəbiyyatımıza gələn yazıçılarımız sənətdə yeni ədəbi mühit yarada bilmişlər. Təsadüfi deyil ki, 60-cı illərdən başlayan nəsr ədəbi tənqiddə “yeni nəsr” adlandırılmışdır. Bu illərdə yazıb-yaradan uşaq yazıçılarımız, müəyyən mənada nəsrin sosial məzmununu və mənəvi dəyərini gücləndirməklə ədəbiyyatın mövqeyini müəyyənləşdirdilər, yeni bəşəri mövzulara ardıcıl müraciət etməklə kamil, bitkin nəsr əsərləri yaratdılar. Ayrı-ayrı həyat hadisələrinə fəlsəfi baxış gücləndi, həyat müşahidələri daha real şəkildə qələmə alındı. Başqa sözlə, bədii uşaq nəsrinin idraki əhəmiyyəti daha da hiss olunmağa, aydın şəkildə görünməyə başladı (Əsgərli, 2009: 278-279)”.

Bu dövrdə yaranan uşaq nəsri üç ədəbi nəsil tərəfindən inkişaf yolu keçmişdir. Qocaman ədiblərlə yanaşı, orta və gənc nəsil də bu ədəbi prosesdə fəal iştirak etmişlər. Y.Əzimzadə, E.Mahmudov, N.Abdullayev, X.Hasilova, Ə.Babayeva, Anar, Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşları, Elçin, İ.Məlikzadə, N.Süleymanov, Həbibə, Ə.Səmədli bu dövrdə yazıb-yaradan yazıçılarımızdandır.

1960-1980-ci illərdə yazılan hekayələrdə sovet dövründə yaşayan uşaqların məktəb həyatı, yay tətilində - düşərgələrdə keçirdikləri günlər, pionerlərin yaşlılara dəstəyi, müxtəlif xalqlarla, xaricdə yaşayan məktəblilərlə məktublaşması, dostluqları və s. təsvir edilirdi. Bu illərdə qələmə alınan əsərlərdə həm folklor motivləri, həm xalqın tarixi, keçmiş adət-ənənələri, həm də klassiklərin müraciət etdikləri motivlər, eyni zamanda, dövrün reallıqları da öz əksini tapırdı.

“60-80-ci illərdə uşaqlar üçün yazıçıdan böyük istedad və zəhmət, elmi bilik tələb edən elmi-fantastik əsərlər meydana gəldi. E.Mahmudovun “Veneranın göyləri od içindədir” (1960), “Qeyb olmuş səslər” (1964), “Dəmir necə ayaq açdı” (1967), “Zülmət dənizi” (1972), “Ulduzlar yolumuzu gözləyir” (1975), “Qüdrətli pillə” (1985) və sair əsərlər milli uşaq ədəbiyyatında bu janra böyük tələbat olduğundan xəbər verirdi. “Müəllifin “Qeyb olmuş səslər” kitabına toplanmış hekayələr də oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Onun “Ulduzlar yolumuzu gözləyir” (1975) adlı elmi-

kütləvi hekayələrində kiçik yaşlı məktəblilər kosmos, onun öyrənilməsi mərhələləri ilə tanış olurlar. Onlar fantastik yolla uzaq səyyarələrə uçur, kainatın sirləri və möcüzələri ilə qarşılaşırlar (Namazov, 2007: 417)".

1960-1980-ci illər Ələviyyə Babayevanın yaradıcılığının məhsuldar dövrünə təsadüf edir. Bu illərdə yazıçının "Payızda" (1960), "Mən tək deyiləm" (1961), "Yenə bahardı" (1963), "Tut ağacı" (1967), "Hörüklər" (1968), "Böyürtkən mürəbbəsi" (1971), "Sehrli pillələr" (1974), "Hardasan dost, harda" (1977) və s. kitabları işıq üzü görmüşdür.

Ə.Babayevanın "Sehrli pillələr" kitabına toplanmış "Süsən, Sünbül", "Sən Laləyə oxşama", "Günah Məstanda imiş", "Ağa Nəzərəm, belə gəzərəm", "Niyə sözə baxmırsan?", "Çörək əhvalatı", "Lətifənin pencəyi" və sair hekayələrində kiçik yaşlı uşaqlar arasındakı dostluq, yoldaşlıq münasibətlərindən söhbət açılır. Vüqar Əhməd Ə.Babayevanın yaradıcılığını belə qiymətləndirir: "O, öz hekayələrində qəliz və çətin sözlər işlətmir.Yazıçı kiçik yaşlı uşaqlar üçün əsər yazmağın məsuliyyətini , böyük zəhmət tələb etdiyini başa düşür. Ona görə də oxucuların yaş xüsusiyyətlərini, səviyyələrini nəzərə alır, əsərin formasına, dilinə xüsusi diqqət yetirir (Əhməd, 2006: 286)".

"Lətifənin pencəyi" hekayəsində iki məktəbli qızın yardımsevərliyi, xeyirxah əməli təsvir olunmuşdur. Hekayənin qısa məzmunu belədir: Lətifə ilə Nailə məktəbdən evə gedərkən yolda azıb qalmış Tofiq adlı balaca oğlanla rastlaşırlar. Onlar Tofiqə yardım etmək məqsədilə onu evlərinə ötürmək qərarına gəlirlər. Yolda Tofiqin üşüdüyünü görən Lətifə əynindəki pencəyi ona geyindirir. Tofiqgilin ünvanına çatanda qapıda onları görən Tofiqin bacısı qızlara acıqlanır. Tofiqi onların apardığını zənn edir. Qızlar məyus halda evlərinə qayıdırlar. Sabahısı Tofiqin anası məktəbə gələrək məktəbin müdiri ilə birgə sinfə daxil olur və Lətifə ilə Nailəyə minnətdarlığını bildirir (Babayeva, 1974: 49-52).

Hekayədə məktəblilərə Lətifə ilə Nailə kimi darda olana, çətinə düşənə kömək etmək, kiçiklərə qayğı ilə yanaşmaq kimi müsbət keyfiyyətlər aşılanır.

Uşaq ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçılarından biri olan Füzuli Əsgərli Ə.Babayevanın hekayələrinə münasibət bildirərək qeyd etmişdir ki: "Yazıçı uşaqların əxlaqi-mənəvi tərbiyəsini, əqidə bütövlüyünü formalaşdırmaq məqsədilə əsərlərində həyatda daha çox aktual görünən zəruri problemlərin bədii həllinə meyl göstərir. Həyatın sirlərini öyrətmək, ayıq təfəkkür ilə ən incə çalarları dərk etdirmək, ailə və məişətdə, məktəb mühitində əxlaqi tərbiyənin, dostluq və yoldaşlığın ən nəcib insani keyfiyyət olduğunu dərk etdirmək yazıçının əsərlərində bir istiqamət rolunu oynayır... Bu hekayələrdə uşaqların yüksək bilik uğrunda mübarizəsi, səmimi yoldaşlıq münasibətlərinin və yaradıcılıq imkanlarının təbliği əsas yer tutur (Əsgərli, 2009: 303)".

Uşaq nəsrinin tanınmış simalarından biri də Yusif Əzimzadədir. Onun yaradıcılığı 1960-1980-ci illəri əhatə edir. Yazıçının bu illərdə nəşr olunmuş "Murad dayının xatirələri" (1961), "Xatırlayacaqsan" (1964), "Qaranquşa hay verin!" (1969) adlı kitabları yazıçıya şöhrət qazandırmışdır. "Ləpirlər" (1971), "Unutmayın" (1973), "Mənim mahnılarım" (1976), "Mən gənc qvardiyaçıyam" (1978), "Həmişə borcluyuq" (1980) kitablarında ədibin ən yaxşı uşaq əsərləri toplanmışdır.

"Murad dayının xatirələri" kitabında toplanmış nəsr əsərləri olduqca maraqlıdır. Bura daxil olan "Hə, yoxsa bəli", "Pişik balası", "Tamahkar", "Qarpız əhvalatı", "Balaca artist", "Oyuncaqların şikayəti", "Ədilənin səhvi", və digər hekayələrdə məktəblilərin həyatından, uşaqların təhsil almaq və sənətə yiyələnmək istəyindən, uşaqların təlim-tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən mənəvi dəyərlərdən bəhs olunur.

Əli Səmədlinin "Sənət və Zəhmət", "Yanardag", "Canlı saat", "Qanlı bənövşə", "Bir parça torpaq", "Nimçədə çimən sərçələr" və s., Əzizə Əhmədovanın "Xınalı qayalar", "Arı", "Novruzgülü-yazgülü", "Səyyar dovşan", "Yağış", "Yaz qarı", "Toplan və kölgəsi", "Heyvanların qış hekayəti" və s., Nəriman Süleymanovun "Birinci cığır", "Peşmançılıq", "Torpaq", "Zoğal", "Ana quşun yuxusu", "Babamın bağı"və s. bu illərdə yazılmış ən yaxşı sənət nümunələridir.

Uşaq ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri də Zahid Xəlildir. O, uşaqlar üçün həm lirik, həm epik, həm də dramatik növdə bir-birindən maraqlı əsərlər yazmışdır.Z.Xəlil yaradıcılığa şeirlə başlasa da 80-ci illərdən başlayaraq nəsrə üstünlük vermişdir. Onun"Peçenyedən yaranmış

qız", "Vüqarın köynəyi", "İki adamcığaz","Coğrafiya dərsində taxılan eynək" və s. hekayələri bu illərdə qələmə alınmışdır. Müəllif bu əsərlərdə uşaqların daxili aləminin zənginləşməsinə, dünyagörüşünün formalaşmasına xidmət edən süjet xəttinə, qəhrəman seçiminə xüsusi diqqət yetirmişdir. Z.Xəlil 1981-ci ildə keçirilən Azərbaycan Yazıçılarının VII Qurultayında etdiyi çıxışında qeyd etmişdir ki: "Uşaqların hərtərəfli inkişafına nail olmaq üçün onların ağlına, dünyagörüşlərinə, əqidəsinə təsir edən əsərlər yaratmaq bizim vacib vəzifələrimizdəndir (Xəlil, 2008: 10)".

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını öz qələmi ilə zənginləşdirən simalardan biri də nasir, dramaturq, publisist, tərcüməçi Xalidə Hasilovadır. X.Hasilova ədəbiyyat aləminə 50-ci illərdə gəlsə də, onun yaradıcılığının mühüm hüssəsini 1960-1980-ci illər təşkil edir. Bu illərdə ədibin "Ulduzlu papaq" (1960), "Rəna evlərini axtarır" (1962), "Atlas yarpaqlar" (1965), "Kaman" (1972), "Nəğməli Könül" (1976), "Xatirə" (1978), "Məhəbbət olanda" (1979), Xatirənin sorağında" (1983), "Ləpəli sahilin xatirələri" (1983), "Ana fəryadı" (1989) və s. kitabları işıq üzü görmüşdür. Bu kitablarda müəllifin uşaqlar üçün yazdığı hekayələr yer almışdır.

X.Hasilovanın 1983-cü ildə nəşr olunmuş "Ləpəli sahilin xatirələri" adlı kitabına "Yalan", "Buyurun əyləşin", "Nənəm məktəblidir", "Nuru", "Özünü itirmədi", "Ayişə", "Krançı və sərçə yuvası", "Səhər-səhər", "Solmaz və asfaltçı oğlan", "Elçinin pələngi" və s. hekayələri daxildir. Bu hekayələrdə ədib tərbiyəvi əhəmiyyətə malik bir sıra məsələlərə toxunmuş, oxucularını mənfi cəhətlərdən uzaq durmağa dəvət etmiş, onlara hekayə qəhrəmanlarının başına gələn əhvalatlardan nəticə çıxartmağa və bu yolla müsbət keyfiyyətlər aşılamağa çalışmışdır.Uşaq ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçısı Qara Namazovun da qeyd etdiyi kimi: "X.Hasilovanın əsərlərinin başlıca məqsədi dostluq və yoldaşlıq, böyüklərə hörmət, məktəbə və elmə rəğbət, yaşıllıqlara qayğı, müharibəyə nifrət hissi aşılamaqdır (Namazov, 2007: 367)".

Xalidə Hasilovanın ibrətamiz xüsusiyyətə malik olan "İlk məktub" hekayəsində səkkiz yaşlı Solmaz adlı xeyirxah təbiətli, yardımsevər qızdan söhbət açılır. Poçtalyonun qonşulara məktub payladığını görən Solmaz da məktub almağı arzulayır. Solmaz poçtalyonla birgə qonşuları Məsmə xalagilə gəlir və onun xəstə olduğunu görür. "Məsmə xalanın qızı Gülnaz müəllim və nəvəsi Eldar Göygölə - yaylağa getmişdilər". Solmaz Məsmə xalanın bulaşıq qablarını yuyur, onun dərmanlarını alıb gətirir, bir neçə gün Məsmə xalanın qulluğunda dayanır. Bir gün yenə poçtalyon gəlir və bu dəfə Solmaza məktub gətirdiyini söyləyir. Məlum olur ki, məktubu yazan Məsmə xalanın qızı Gülnaz müəllimdir. "Xəstə anasına xidmət etdiyi üçün ona minnətdarlıq edirdi". "Solmaz sevinirdi. Axı, bu onun adına gəlmiş ilk məktub idi (Hasilova, 1983: 39)".

Göründüyü kimi, əsər tərbiyəvi-əxlaqi xüsusiyyətə malikdir. Müəllif kiçik oxucularını Solmaz kimi insanlara qarşı humanist olmağa, yaşlı, xəstə adamlara kömək etməyə, onların qayğısına qalmağa dəvət edir.

X.Hasilova uşaq hekayələrində təhsilə, məktəb həyatına xüsusi diqqət yetirmişdir. "Təqvim", "Yaxşı yoldaş", "Rəşidin qiyməti" kimi hekayələrində elmin, biliyin, savadın önəmli olduğu vurğulanır. Bu hekayələr məktəbyaşlı uşaqların böyük həvəslə və maraqla oxuduqları hekayələrdir. Uşaq ədəbiyyatı tədqiqatçısı Rafiq Yusifoğlu X.Hasilovanın yaradıcılığı haqqında qeyd edir ki: "Yazıçının əsərlərinin ən xarakterik cəhətlərindən biri də onların hamısının yığcamlığıdır. Hiss olunur ki, yazıçı uzunçuluğu, milçəkdən fil düzəltməyi sevmir (Yusifoğlu, 2002: 125)". Həqiqətən də, Xalidə xanımın hekayələrinin əsas məziyyətlərindən biri bu əsərlərin yığcam, lakonik, aydın, səlis, anlaşıqlı dil-üslub xüsusiyyətlərinə malik olmasıdır. Bu cəhət oxucunu yormur, həmin əsərlərin daha yaddaqalan və oxunaqlı olmasına şətait yaradır.

Metodist-alim Bilal Həsənli ali məktəblər üçün yazdığı "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı" adlı dərslikdə X.Hasilovanın yaradıcılığına münasibət bildirmiş, onun "Yalan", "Rəna evlərini axtarır", "Buyurun əyləşin" kimi uşaq hekayələrinin təhlilini vermişdir. B.Həsənli Xalidə xanım haqqında bu qənaətə gəlmişdir ki: "Onun uşaq əsərləri ideya-mövzu zənginliyi, dil-üslub əlvanlığı ilə seçilir (Həsənli, 2013: 370)".

Doğrudan da, yazıçının hekayələrini oxuduqca bunun bir daha şahidi oluruq. X.Hasilovanın əsas məqsədi gənc nəsli yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə, sağlam düşüncəyə malik bir şəxsiyyət kimi

görməkdən ibarətdir. Müəllif bu hekayələrin sevilməsi və maraqla oxunması üçün də bütün bacarığını ortaya qoyaraq ana dilimizin şirinliyinə diqqət yetirmiş, bu əsərlərin sadə və anlaşıqlı olmasına çalışmış.

Tanınmış tənqidçi-alim Vaqif Yusifli X.Hasilovanın yaradıcılığına belə qiymət verir: "Uşaq ədəbiyyatı elə bir yaradıcılıq sahəsidir ki, burada müəllif mümkün qədər ideoloji təzyiqlərdən uzaq olmağa çalışır, uşaqlara Vətəni, ata-ananı, məktəbi, elm və təhsili, təbiəti sevməyi təbliğ edir, xalqın qəhrəman oğullarını, qızlarını, nənələrimizin, babalarımızın müdrikliyini nümunə göstərir... O illərdə kiçik yaşlılar olsun, ya məktəblilər, onlara ilk növbədə, Vətəni sevmək, təbiəti qorumaq, əməyə, zəhmətə alışdırmaq, babalara, nənələrə hörmət etmək və əlbəttə, yaxşı oxumaq, bilikli olmaq tövsiyə edilirdi (Yusifli, 2015: 7)".

Ədibin yaradıcılığından gətirdiyimiz nümunələr onu deməyə əsas verir ki, bu mövzularda hekayələrin dərsliklərə salınması, sinifdənxaric oxu kimi tövsiyə olunması məktəb yaşlı oxucuların mənəvi aləminin zənginləşməsinə xidmət göstərir, onları müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə malik bir şəxsiyyətə çevirir.

Haqqında danışmaq istədiyimiz yazarlardan biri də Namiq Abdullayevdir. N.Abdullayev öz əsərlərində elmi-fantastik janra müraciət etmiş, bu janrın maraqlı nümunələrini yaratmışdır. Namiq Abdullayevin bu janrda yazdığı əsərlər onun "Sehrli oğlan", "İtirilmiş dunya", "Balaca Kiberin macəraları", "Gecələr uzanaydı", "Piyada vəzirə çevrilir" kitablarına toplanmış, oxuçuların böyük rəğbətini qazanmışdır.

Ədibin elmi-fantastik janrda yazdığı hekayələr uşaqlar tərəfindən böyük maraqla qarşılanır. "Sehrli oğlan", "Sualtı buruq", "Mənim dörd yüz yaşım var", "Tom Vilyam gözə görünmür" hekayələrində müasir elm və texnikanın yeniliklərindən danışılır.

"Mənim dörd yüz yaşım var" hekayəsində baş qəhrəman müəllifin öz prototipidir. Əsərin qəhrəmanı kənddə müəllim işləyir və ara-sıra fantastik hekayələr də yazır. Yer kürəsindən savayı mövcud olan digər planetlər, "qəribə aləmlər" onu daim özünə çəkirdi. Bir gün eşidir ki, planetlərdən birinə səyahət var. O, ərizə yazaraq özünü ekspedisiyanın tərkibinə saldırır. Əsas hadisələr də elə buradan başlayır. Onlar səyahətdən Yerə qayıdanda məlum olur ki, orada keçən bir il Yerdəki 371 ilə bərabər imiş və ailəsini axtrarkən tapmayan gənc 89 yaşlı qoca ilə tanış olduqdan sonra hər şey məlum olur. Qocanın göstərdiyi ailə albomundan bəlli olur ki, bayaqdan bəri baba dediyi qoca əslində 29 yaşlı bu gəncin nəticəsinin nəticəsinin nəticəsidir (Abdullayev, 1960: 26-35)".

Müəllifbuhekayədə həm uşaqları maraqlandıran digər planetlər, qallaktikalar, zamanlar arasındakı səyahətlər, oradakı varlıqlar, onların yaşam tərzləri haqqında fövqəltəbii mövzulara toxunmuş, həm də oxuculara astronomiya, riyaziyyat, fizika, təbiətşünaslıq elmlərinə dair biliklər aşılamağa çalışmışdır.

Ədib hekayələrində həm uşaqları maraqlandıran digər planetlər, qallaktikalar, zamanlar arasındakı səyahətlər, oradakı varlıqlar, onların yaşam tərzləri haqqında fövqəltəbii mövzulara toxunmuş, həm də oxuculara astronomiya, riyaziyyat, fizika, təbiətşünaslıq elmlərinə dair biliklər aşılamağa çalışmışdır. N.Abdullayev özü bu haqda yazır ki: "... bu janrda bədii əsər yazmaq çox çətindir. Çünki əsl fantast-müəllif uzun və ciddi hazırlıq yolu keçməlidir. O, demək olar ki, bütün elmlərdən xəbərdar olmalı, elmi-texniki yenilikləri daim izləməli, informasiya kasadlığı çəkməməlidir (Əhmədov, 1987: 5)".

Ş.A.Mikayılovun və A.A.Səmədovun birgə tərtib etdikləri "Fantastik hekayə və povestlər" kitabı 1987-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Kitabın "Elmi-fantastika inkişafın tələbidir" adlı ön sözündə Allahverdi Eminov fantastik əsərlərin özünəməxsusluğunu belə vurğulayır: "Əgər elmi-fantastika ilə yalnız uşaq və gənclərin maraqlandığını nəzərdə tutsaq, görərik ki, məhz elmin gələcək inkişafı onların üzərinə düşür. Tamamilə aydındır ki, gənc müasirlərimiz həm də elmi kütləviləşdirən adamlar kimi yetişirlər. Gənclərə emosional təsir zamanı gələcəyin bədii strukturu elmi kəşf və nailiyyətlərlə birləşərək elmi-fantastika yaradır. Bu isə gəncləri elmin qabaqcıl cərgəsinə çağırır (Mikayılov, Səmədov, 1987: 4)" .

Yuxarıda adı çəkilən kitaba digər fantastlarla yanaşı N.Abdullayevin də "Dirilmə" povesti və "Kölgələr" hekayəsi daxil edilmişdir. "Kölgələr" hekayəsində zavodda işləyən fəhlələrin ağır vəziyyətindən, sahibkarın etdiyi haqsızlıqdan, fəhlələrin kölgəsini belə satın almasından söhbət açılır. Elmi-fantastik əsərlərin son dövrdə azlıq təşkil etməsi Namiq Abdullayevi narahat edirdi. O özü bu haqda yazırdı: "... bizim ədəbiyyatımızda bu janr üzrə "ixtisaslaşan" yazıçı azdır. Bu isə elmi-fantastik janrda qələmə alınmış hər bir müəllifə, hər bir əsərə istər-istəməz qayğı ilə yanaşmağı tələb edir". Bu janrda yazılmış əsərlərə məktəb yaşlı oxucular böyük həvəs göstərirlər. Odur ki, yazıçılarımız elmi-fantastik janra üstünlük verməli, yeni-yeni əsərlərlə uşaqları təəccübləndirməyə davam etməlidirlər. Bu onların zehni qabiliyyətlərinin, təfəkkürlərinin inkişafına xidmət göstərər, onları elmi icadlara sövq edər (Əhmədov, 1987: 5)". Elmi-fantastik janrın bu özünəməxsusluğu məktəb yaşlı uşaqların elmi biliyinin, fantaziyasının, dünyagörüşünün, təfəkkürünün inkişafında müsbət rol oynayır, onların elmi və texniki biliklərinin artmasına kömək edir, bu sahədə öz fantaziyalarını işə salaraq nailiyyətlər əldə etməyə həvəsləndirir. Bu janrda yazılmış əsərlər məktəbliləri texnologiyanın inkişafına fokslandırır, onların xəyal güclərini daha da inkişaf etdirir. Odur ki, bu mövzularda yazılmış əsərlərin uşaqlar tərəfindən oxunması onların zehni qabiliyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərməsi həm valideynlər, həm də müəllimlər tərəfindən nəzərə alınmalı, bu əsərlərin ətrafında diskussiyalar təşkil olunmalı, şagirdlərin öz fikirlərini söyləmələri üçün şərait yaradılmalıdır. Bu onların öz fantaziyalarını müsbət yöndə ortaya qoya bilmələrinə, bəşəriyyətə faydalıı ola biləcək yeni-yeni texnikaların, elmi icadların, ixtiraların meydana gəlməsinə yol açar.

Nəticə

Yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin hər biri əsərlərinin dil-üslub baxımından sadə və anlaşıqlı, yaddaqalan, aydın və səlis olmasına diqqət yetirmişlər. Bu əsərlər ballaca oxucunu düşündürür, onların zehni inkişafına, təfəkkürünə, leksikonunun zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir.

Bu janr həcmcə kiçik olduğuna görə, xüsusən, kiçik yaşlı məktəblilərin oxusu üçün əlverişlidir və aşağı siniflərdə - ədəbiyyat fənninin tədrisində bu janra, təbii ki, dil-üslub baxımından və ideyaca yüksək keyfiyyətə malik hekayələrə üstünlük verilməsi tövsiyəolunandır.Bu kimi hekayələr dərsliklərə salınmaqla yanaşı sinifdınxaric oxu kimi də şagirdlər tərəfindən oxusu təşkil olunmalıdır.Elmi-fantastik janrda yazılmış əsərlərin oxusuna önəm verilməli, ədəbiyyat dərslərində müəllimlər tərəfindən bu əsərlərin müzakirəsi və mübadiləsi keçirilməlidir. Bu tipli əsərlər uşaqlarda yeni bacarıqların yaranmasına yol açar, onları yeni icadlara sövq edər.

Ədəbiyyat

1. Namazov, Q. (2007). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 444 s.
2. Əsgərli, F. (2009). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 435 s.
3. Namazov, Q. (2007). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 444 s.
4. Əhməd, V.M. (2006). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 338 s.
5. Babayeva, Ə. (1974). Sehrli pillələr. Bakı: "Gənclik" nəşriyyatı, 109 s.
6. Xəlil, Z. (2008). Seçilmiş əsərləri, VI cild. Bakı, 195 s.
7. Hasilova, X. (1983). Ləpəli sahilin xatirələri. Bakı: Gənclik nəşriyyatı, 300 s.
8. Yusifoğlu, R. (2002). Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 268 s.
9. Həsənli, B. (2013). Azərbycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, 511 s.
10. Yusifli, V. (2015). Zərif hisslər tərənnümçüsü. Ədalət, 13 may.
11. Abdullayev, N. (1960). Sehrli oğlan. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 53 s.
12. Əhmədov, Q. (1987). Yad dünyadan qonaq. (Ön söz-N.Abdullayev). Bakı: Yazıçı, 104 s.
13. Mikayılov, Ş.A., Səmədov, A.A. (1987). Fantastik hekayə və povestlər. Bakı: Maarif, 240 s.

Göndərilib: 01.08.2023 Qəbul edilib: 29.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/51-56

Yeganə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
yeganememmedova.doc@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ UŞAQLARIN NİTQİNİN ƏMƏK PROSESİNDƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Uşağı əmək fəaliyyətinə hazırlamaq, onda əməksevərlik hissi tərbiyə etmək məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biridir. Bu dövrdə uşaqların əməyi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Əmək prosesi realdır, çünki uşaq real əşyalarla iş görür. Uşaq əməyi, onun müvəffəqiyyətini o vaxt dərk edir ki, onu yaşlıların fəaliyyətində müşahidə etsin, hekayə və nağıllardan, dinlədiyi kitablardan eşitsin, baxdığı şəkillərdə görsün. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əmək fəaliyyətinin təşkili işin planlaşdırılması və düzgün başa düşülməsindən çox asılıdır. Uşaqların əmək fəaliyyəti nə qədər məqsədyönlü və aydın olarsa, onun yerinə yetirilməsi bir o qədər maraqlı və müfəssəl olar. Əmək məktəbəqədər yaşlı uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında, ətraf mühitin düzgün dərk edilməsində və ona müsbət münasibət bəslənməsində böyük rol oynayır.

Açar sözlər: *məktəbəqədər təhsil, əmək prosesi, nitq inkişafı, ətraf mühit, yollar, vasitələr*

Yegana Mammadova
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in pedagogy
yeganememmedova.doc@gmail.com

Ways to develop children's speech in the labor process in pre-school educational institutions

Abstract

Preparing a child for work, instilling a sense of diligence in him is one of the most important tasks facing preschool children's institutions. Children's work in this period has its own characteristics. The labor process is real, because the child works with real objects. Child labor realizes its success when he observes it in the activities of adults, hears it from stories and fables, books he listens to, and sees it in the pictures he looks at. The organization of labor activities of preschool children depends greatly on the planning and proper understanding of the work. The more purposeful and clear the labor activity of children is, the more interesting and detailed its performance will be. Work plays a big role in the formation of the worldview of preschool children, in the correct understanding of the environment and in fostering a positive attitude towards it.

Keywords: *preschool education, labor process, speech development, environment, ways, means*

Giriş

Əmək insanın həyatının əsasını təşkil edir. Uşaqlar hələ kiçik yaşlarından öz güclərinə müvafiq əmək işlərinə cəlb olunur, getdikcə onların əmək fəaliyyətinin hüdud dairəsi genişləndirilərək mürəkkəbləşdirilir. Düzgün təşkil olunan və məqsədyönlü həyata keçirilən əmək uşağın bütün şəxsi keyfiyyətlərinə müsbət təsir göstərir, onun gələcək həyat yolunu müəyyənləşdirməkdə həlledici rol oynayır. Əmək insanın cəmiyyət xeyrinə maddi və mənəvi nemətlər istehsal etmək məqsədilə həyata keçirdiyi mütəşəkkil fəaliyyətdir. Özü də bu fəaliyyət kollektiv şəkildə həyata keçirildiyindən tələb edir ki, hər bir uşaq başqaları ilə ünsiyyətdə, qarşılıqlı münasibətdə çalışsınlar.

Uşağı əmək fəaliyyətinə hazırlamaq, onda əməksevərlik hissi tərbiyə etmək məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biridir. Bu dövrdə uşaqların əməyi

özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onların əməyi çox vaxt oyunla əlaqədar olur. Bu özünü müxtəlif formada göstərir. Bəzən oyun yaşlıların əməyini əks etdirir, bəzən də əmək elementləri oyunda əks olunur. Əmək prosesində bəzən uşaqlar qarşıya məqsəd qoyur, əvvəldən işi planlaşdırır, öz fəaliyyətlərini ona müvafiq qurur və müəyyən nəticə əldə edənə kimi işləyirlər. Əmək prosesini əsasən oyun zamanı həyata keçirən yaşlılar uşaqlara elə tapşırıqlar verməlidirlər ki, onlar həmin tapşırığı yerinə yetirərkən həm də əmək fəaliyyəti üçün zəruri olan müəyyən sözləri öz nitqlərində işlətməyə çalışsınlar. B.S.Muxina qeyd edir ki, bağça şəraitində uşaqlara verilən əmək tapşırıqları müxtəlif xarakterli ola bilər: bu həm yaşlıların müxtəlif tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, həm növbətçilik vəzifələrinin icrası, otaq bitkilərinə və ev heyvanlarına qulluq etmək, uşaq bağçası sahəsində işləmək, həm də kağız, karton, ağac, parça və s.dən xırda məmulatlar hazırlamaq şəklində həyata keçirilə bilər (Mukhina, 1985: 56). Belə tapşırıqlar uşaq tərəfindən əsl əmək mənasında başa düşülmür; həmin iş yaşlılar tərəfindən müvafiq şəkildə təşkil olunduqda və istiqamətləndirildikdə əmək hərəkətlərinin köməyi ilə icra olunmağa başlayır.

Əmək prosesi realdır, çünki uşaq real əşyalarla iş görür. Uşaqlarda ünsiyyət inkişaf edir, fikir vahidliyi yaranır, böyüklərin təcrübəsindən istifadə olunur və belə təcrübə nümunə xarakteri daşıyır. Bu dövrdə uşağa müəyyən əmək tapşırığı verdikdə o, onu oyundan fərqləndirməyərək əmək fəaliyyəti kimi başa düşmür. Uşaq əməyi, onun müvəffəqiyyətini o vaxt dərk edir ki, onu yaşlıların fəaliyyətində müşahidə etsin, hekayə və nağıllardan, dinlədiyi kitablardan eşitsin, baxdığı şəkillərdə görsün. Əmək tapşırıqlarının icra şəraitinin təşkilinə aşağıdakılar daxildir:

1. Uşaqlara zəruri iş tərzlərinin öyrədilməsi.
2. Onlara müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərin, xüsusilə, alətlər və materiallarla rəftar etmək bacarığının aşılanması.
3. İşin mənasını, onun başqa adamlar üçün əhəmiyyətininin müfəssəl, ətraflı izahının verilməsi.
4. Öz hərəkətlərini planlaşdırmaqda və uzlaşdırmaqda uşağa köməklik göstərilməsi (Əsgərova, 1978: 47).

Məktəbəqədər dövrdə uşaqlarda çalışqanlığın, əməyə məhəbbət hissinin tərbiyə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fiziki əmək üzrə ilkin vərdişlərə yiyələnmiş, əməyə, əmək adamlarına məhəbbətlə yanaşmağa alışmış uşaqlarda proses başa çatanadək, müəyyən nəticə əldə edilənədək səy göstərmək, bu yaşda çətinlikləri dəf etmək, iradəlilik kimi keyfiyyətlər formalaşır. Bu isə öz növbəsində uşağı əməyə, təlim çətinliklərini aradan qaldırmağa hazırlayır. Ona görə də ailədə, uşaq bağçalarında uşaqları erkən yaşlardan əməyə alışdırmaq vacibdir. R.Ə. Əsgərova böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin fikrində böyük həqiqqət olduğunu qeyd edərək yazır: «uşağını əməkdən çəkindirən bəzi valideynləri övladlarını xoşbəxtlikdən məhrum edən, mənəviyyat cəhətdən şikəst edən valideynlər adlandırmışdır» (Əsgərova, 2006: 125). Valideynlər uşaq əməyini planlaşdırarkən mövcud olan çətinliklərin uşağın həyat təcrübəsinə müvafiq olmasını nəzərə almalı və onların aradan qaldırılması yollarını qabaqcadan müəyyən etməlidirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əmək fəaliyyətinin təşkili işin planlaşdırılması və düzgün başa düşülməsindən çox asılıdır. Uşaqlar nəyin necə və nə üçün icra olunması arasındakı əlaqəni görməlidirlər. Uşaqların əmək fəaliyyəti nə qədər məqsədyönlü və aydın olarsa, onun yerinə yetirilməsi bir o qədər maraqlı və müfəssəl olar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əmək növləri müxtəlifdir: Özünəxidmət əməyi, təsərrüfat-məişət əməyi, təbiətdə əmək, əl əməyi (Həsənov, 2000: 236). Özünəxidmət əməyi kiçik qruplarda daha çox tətbiq olunur və uşaqlara çətinliyi aradan qaldırmaq, müstəqillik, səliqəlilik kimi keyfiyyətlər aşılayır. Özünəxidmət əməyini həyata keçirərkən tərbiyəçi kollektiv işlə yanaşı, uşaqları fərdi qaydada işlətməli, hər bir uşağı fəaliyyətə ruhlandırmalı, onda öz qüvvəsinə inam yaratmalıdır. Başlıcası isə tərbiyəçi çalışmalıdır ki, bu yaş dövründə uşaqlar özünəxidmətin əhəmiyyətini aydın dərk etsinlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların orta qrupunda özünəxidmət əməyinin məzmunu nisbətən inkişaf edir. Bu yaşda uşaqlar müəyyən iş görəndə yaşıdlarına da göz qoyur və onların nöqsanlarını nəzərlərinə çatdırırlar. Orta qrupun uşaqları işi nisbətən sərbəst icra edirlər. 5-6 yaşlı uşaqlarda sərbəstlik və müstəqillik daha da güclənir. Onlar özləri geyinir, soyunur, özünə müvafiq işləri

sərbəst icra edirlər. Çox vaxt özündən kiçik bacı-qardaşlarına nümunə olur, onlara köməklik göstərirlər (Kərimov, 1966: 12). Orta qrupda təsərrüfat-məişət əməyi özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir. Bu yaşlı uşaqlar ilin axırına yaxın qayda-qanuna müstəqil riayət edir, otağın, iş yerinin yığışdırılmasında iştirak edirlər. Böyük qrupda isə uşaqların təsərrüfat-məişət əməyinin məzmunu daha da genişlənir. Tərbiyəçi bu prosesdə uşaqlara bir-biri ilə razılığa gəlmək, kömək göstərmək kimi bacarıqları aşılayır. Məktəbəhazırlıq qrupu uşaqlarının təsərrüfat-məişət əməyi məzmunca mürəkkəb xarakter daşıyır. Məsələn, süfrənin düzəldilməsi, stolun güllərlə bəzədilməsi, ikinci və üçüncü yeməyin paylanması kimi proseslər də daxildir.

Uşaqların təbiətdə əməyi onların sağlamlığında, hərəkətlərinin kamilliyində, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Birinci kiçik qrup uşaqlarının imkanları məhdud olduğundan əmək tərbiyəsi onlara anlaşıqlı olan təbiət hadisələri əsasında həyata keçirilir. Üç yaşlı uşaqların əməyi yalnız əyani təsirli təlim zamanı həyata keçirilir. Həyatının dördüncü ilində uşaqlara izah edilir ki, quşlara qulluq etmək, dən, ot vermək lazımdır.

Orta qrup uşaqlarında əməyə şüurlu münasibət nisbətən güclü olur. Uşaqlar təbiət hadisələrini müşahidə edərkən tanış əşyaları səciyyəvi əlamətlərinə görə müqayisə etməyi və qruplaşdırmağı öyrənirlər.Böyük qrup uşaqlarının əməyi mürəkkəb xarakter daşıyır. Onların əməyi keyfiyyətə, işi vaxtında və müstəqil görməyə görə qiymətləndirilir. Bu keyfiyyətləri nəzərə alıb tərbiyəçi uşaqları təbiət guşəsində növbətçiliyə cəlb edir. Tərbiyəçi çalışmalıdır ki, uşaqlar işi səliqəli və təmiz icra etsin, qoyulmuş məqsəd onların gücünə müvafiq olsun (Nəzərov, 2011: 119). Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında əl əməyinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Müxtəlif materiallardan uşaqların oyuncaq və əşyalar düzəltməsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların, xüsusən böyük qrup uşaqlarının əmək tərbiyəsinin mühüm cəhətlərindən biridir. Əl əməyinin məzmununda quraşdırma əməliyyatı mühüm yer tutur. Bu əmək zamanı uşaqlar əşyalar haqqında təsəvvürlərini genişləndirir, texnika haqqında müəyyən məlumata malik olurlar.

"Uşaq bağçasının təlim-tərbiyə proqramı"nda əməyə, əmək prosesində nitqin inkişaf etdirilməsinə geniş yer verilmişdir. Əmək prosesində uşaqların nitqinin inkişafını öyrənmək məqsədilə biz eksperimental bağçalarda məktəbəqədər yaşlı uşaqların əmək prosesində nitqinin inkişaf etdirilməsini üç istiqamətdə təşkil etdik:

1. Əmək təlimi məşğələlərində uşaqların lüğət ehtiyatına müxtəlif nitq hissələrinə dair sözlər daxil etməklə lüğəti fəallaşdırmaq, zənginləşdirmək;
2. Cümlə qurmaq, onu genişləndirmək bacarığını inkişaf etdirmək;
3. Rabitəli nitqi inkişaf etdirmək (Kərimov, 2009: 140).

Əmək prosesində uşaqlar ilk növbədə rastlaşdıqları əşya və əməliyyatların adlarını öyrənir, lüğət ehtiyatını zənginləşdirirlər. Əməyin müşahidə edilməsi uşaqlar üçün daha maraqlı olur. Müşahidə uşaqlarda əməyə müsbət münasibət yaratmağa kömək edir, onları ictimai əməyə daha da yaxınlaşdırır. Unutmaq olmaz ki, yaşlıların əməyə emosional münasibəti uşaqlara böyük təsir edir. Yaşlılarla uşaqların əlbir fəaliyyəti üçün əmək növü seçərkən bəzi mühüm prinsipləri rəhbər tutmaq lazımdır.

Əmək uşaqlar üçün təbii, zəruri, həyati əhəmiyyətli, ümumilikdə gigiyenik baxımdan əlverişli olmalıdır. İşin daha mürəkkəb, zəhmət tələb edən, uşaqların gücərinə müvafiq olanını böyüklər onlara tapşırmalıdır. Yaşlılarla uşaqların əməkdaşlıq formaları işin konkret məzmunundan, uşaqların yaşından, həmçinin əmək prosesində böyüklərdən neçə nəfərin iştirak etməsindən asılıdır. Böyüklər uşaqlarla birgə əmək fəaliyyətində onlara mümkün qədər müstəqillik verməlidirlər ki, daha fəal olsunlar.

Tərbiyəçi uşaqların əmək fəaliyyətini təşkil edərkən aşağıdakı priyomlardan istifadə etməlidir:

1. İşin obrazlı təşkili.
2. İşin gedişinin izahı.

İşin məzmunu və əhəmiyyəti uşaq şüuruna elə çatdırılmalıdır ki, o uşaqlarda heyranlıq hissi oyatsın. Bu zaman uşaqların əmək prosesində nitqini inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı yollardan ardıcıllıqla istifadə etməklə müvəffəqiyyətə nail olmaq olar:

Birincisi, əməyi tərənnüm edən ədəbi, bədii parçalar, şeirlər, hekayələr və nağıllar oxumaqla;

İkincisi, əmək prosesini tərənnüm edən söhbətlər, müsahibələr vasitəsilə;

Üçüncüsü, əmək prosesinə həsr olunmuş şəkillərə, televiziya verilişlərinə, video filmlərə tamaşa etməklə;

Dördüncüsü, yaşlılarla uşaqların birgə əmək fəaliyyətini təşkil etməklə (Arkin, 1968: 236).

Tərbiyəçi uşaqları əmək fəaliyyəti ilə tanış edərkən nəzərdə tutulmuş yollardan əlaqəli surətdə istifadə etməlidir. Yəni, tərbiyəçi uşaqları əmək fəaliyyəti ilə tanış etmək məqsədilə onlara bədii əsərlər oxumalı, birlikdə müvafiq filmlərə tamaşa etməli, daha sonra isə həmin əsərin məzmununa uyğun yerlərə ekskursiyalar təşkil etməlidir. Belə olduqda uşaqlar əvvəlcə eşidir, sonra ekskursiyaya gedir, daha sonra isə həyatda olduğu kimi müşahidə edirlər. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqini inkişaf etdirmək üçün belə əlaqəli və ardıcıl işin təşkili zəruridir.

Uşaq bağçasında uşaqların yaşlıların əməyi ilə tanışlıq ildə iki dəfə: qışda və yazda məşğələ saatlarında təşkil edilir. Bu zaman uşaqlar böyüklərin sahədə, küçədə, təmizlik və qayda-qanuna rəayət etmələrini, sahələri sulamaq üçün şlanqdan, süpürgəçinin süpürgədən necə istifadə etməsini öyrənirlər. Orta qrupda uşaqların yaşlıların əməyi ilə tanışlıq dairəsi nisbətən genişlənir.

Əmək məktəbəqədər yaşlı uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında, ətraf mühitin düzgün dərk edilməsində və ona müsbət münasibət bəslənməsində böyük rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, uşağın fəaliyyəti onun düşüncəsinin nəticəsidir. Yəni uşaq necə düşünür, necə təsvir edirsə, eləcə də fəaliyyət göstərir. Bütün bunlar sübut edir ki, öz fəaliyyətini təşkil etmək üçün uşağın müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsinə ehtiyac vardır. Uşaqların konkret əmək prosesinin gedişini təsvir etmələri onların nitqinin inkişafına kömək edir. Prof. Y.Ş.Kərimov yazır ki, müşahidə zamanı uşaqlara əşyanın hazırlanma prosesini göstərmək və onu təsvir etmək lazımdır; məsələn, tərbiyəçi müxtəlif növ parça kəsiklərini uşaqlara göstərib kukla üçün parça seçir, paltar tikir, onların gözləri qarşısında önlük, don biçir və tikir.

Bu zaman uşaqlar ölçmək, nişanlamaq, biçmək, kəsmək, kökləmək, tikmək, ütüləmək kimi proses bildirən sözləri, feilləri öyrənirlər (Kərimov, 2009: 85). Bu zaman əşyaların hissələri, keyfiyyəti, xassələri ilə tanışlıq üzrə məşğələlər uşaqların nitqinə çox geniş və rəngarəng söz ehtiyatının daxil olmasına imkan verir. Bu sözlər müxtəlif nitq hissələrini əhatə edir: isim (əşyalar və onların hissələri), feil (əşyanın hərəkətinin adı, əşyadan istifadə edilməsi, onu yoxlama əməliyyatı), sifət (keyfiyyət və xassəsi).

«Uşaq bağçasının təlim-tərbiyə proqramı»nda uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq müxtəlif yaş dövrlərində əmək bölmələri verilmişdir (11). Belə ki, kiçik qrupda sadə, mədəni, səhiyyə vərdişlərinin mənimsənilməsindən başlayaraq özünəxidmət əməyi, məişət əməyi, əl əməyi və təsərrüfat-məişət əməyinə qədər təşkil edilir. Hər dəfə əmək məşğələsindən sonra həmin prosesi təsvir edən sözləri ümumiləşdirmək, cümlədə işlətmək, təsvir etmək tələb olunurdu. Yatağı yığışdırmaq, yuyunmaq, geyinmək, soyunmaq, stol açmaq, yemək, paltara qulluq etmək, qrup otağını yığışdırmaq, səliqəliliyi, təmizliyi gözləmək, təbiət güşəsində, bağçada, bağda işləmək və s. məşğələlər buna baza yaradır. Bu zaman uşağın qarşısında aydın məqsəd qoymaqla bu dövrdə öyrədilmiş sözlər fəal lüğətə daxil edilməklə, nitqdə həmin sözlər möhkəmləndirilməlidir. İşin metodikasına gəldikdə isə hər bir uşağın yaşına uyğun əmək prosesi müəyyənləşdirilir və həyata keçirilir. Tərbiyəçi hər bir uşağın nitq xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onları təsərrüfat, məişət əməyi ilə məşğul etməklə yanaşı, həmin sözlərin uşaqların nitqində işlənməsinə çalışmalıdır. Tərbiyəçi uşaqları müntəzəm sürətdə əməyə cəlb etməli, işdə ardıcıllığa, görülmüş işi rabitəli nitqdə ifadə etməyə xüsusi fikir verməlidir.

Böyük və məktəbəhazırlıq qrupunda uşaqların təsərrüfat-məişət əməyi üzrə iş iki istiqamətdə aparılır:

- ictimai əhəmiyyətli kollektiv əmək fəaliyyəti;
- tapşırıqların, növbətçilik vərdişlərinin ətrafdakılara faydalı olan fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan işlərin yerinə yetirilməsi (12).

Tərbiyəçi əmək prosesində uşaqların nitqini inikşaf etdirilməsi üçün yaxşı əhval-ruhiyyə yaratmağa çalışmalı, onlara öz qüvvəsinə inam formalaşdırmaqla yanaşı, yaşlılarla və yaşıdları ilə ünsiyyətə qoşmalıdırlar. Bu yaşda uşaqlar təbiətin canlı aləmi üzərində müşahidəyə cəlb

olunmalıdırlar. Qışda uşaqların diqqəti qışlayan quşların davranışına, qar basmış ağac və kollara cəlb olunur. Bağçada uşaqların iştirakı ilə ağacların dibi qarla basdırılır, bu zaman onlara izah edilməlidir ki, qalın qar qatı ağacın köklərini şaxtadan qoruyur. İstilər düşəndə isə qar əriyir və ağaclar doyunca su içir. Uşaqlar təbiət hadisələrini müşahidə edərkən tanış əşyaların səciyyəvi əlamətlərinə görə müqayisə etməyi və qruplaşdırmağı öyrənirlər.

Nəticə

Əmək prosesi realdır, çünki uşaq real əşyalarla iş görür. Oyunda isə uşaqlar yaşlıların əmək işlərini təqlid edirlər. Belə oyunlar, adətən, uşaqların özü tərəfindən təşkil edirlir. Əmək prosesində isə işin nəticəsi ön plana keçir, hamı işin nəticəsi ilə maraqlanır. Uşaqlarda ünsiyyət güclənir, fikir vahidliyi yaranır, böyüklərin təcrübəsindən istifadə olunur və belə təcrübə nümunə xarakteri daşıyır. Bütün bunlar əməkdə son nəticənin müvəffəqiyyətlə əldə olunmasına yaxından kömək edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əmək fəaliyyətinin təşkili işin planlaşdırılmasından və düzgün başa düşülməsindən çox asılıdır. Uşaq nəyin necə və nə üçün icra olunması arasındakı əlaqəni görməlidir. Tərbiyəçi uşaq əməyini planlaşdırarkən mövcud olan çətinliklərin uşağın həyat təcrübəsinə müvafiq olmasını nəzərə almalı və onların aradan qaldırılması yolarını görməlidir. Əməyi planlaşdırma görüləcək işin ardıcıl icrası ilə bağlı olur. Nəyi əvvəl, nəyi sonra, nə üçün başqa cür deyil, belə işləmək kimi vəzifələr əsasən işi sistemlə qurmağı tələb edir. Uşağı kiçik yaşdan əməksevərlik ruhunda tərbiyə etmək üçün ona hər gün gücünə müvafiq iş tapşırılmalıdır. Gücünə uyğun olmayan iş tapşırıldıqda uşaq müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır və onda fiziki iş görməyə inamsızlıq yaranır. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, həmişə uşağa yüngül, çox zəhmət tələb etməyən iş verilməlidir. Valideynlər iş zamanı uşağın çətin vəziyyətə düşdüyünü görüb dərhal belə işi onun əlindən almamalıdırlar. Onlar çətinliyin nədən yarandığını dərk etməli və bununla da uşaqlara müstəqil hərəkət etmək imkanı yaratmalıdırlar. Uşaqlar böyüklərin, xüsusən valideynlərin əmək işlərindən nümunə götürür, onlar kimi əməksevər olmağa çalışırlar. Bunun üçün ata və analar uşaqlara öz əmək fəaliyyətlərindən, peşələrindən tez-tez maraqlı söhbətlər etməli və nümunələr göstərməlidirlər. Unutmaq olmaz ki, uşaqlarda əməksevərlik tərbiyəsini ancaq nəsihətlə, söhbətlə yaratmaq mümkün deyil. Uşaqlara ailədə kiçik də olsa, daimi iş tapşırmaq çox vacibdir. Onlar bilməlidirlər ki, ailədə mənim gündəlik vəzifəm nədir, bu işi görməklə mən nə kimi fayda verirəm. Uşaq lap kiçik də olsa hər gün bir iş görməli, həmin işin icrası üçün məsuliyyət daşıdığını hiss etməlidir.

Əmək tapşırıqları verilərkən uşaqların yaş xüsusiyyətləri və idrak imkanları da diqqət mərkəzində saxlanılmır, bu zaman bir sıra çətin işləri icra etməyə uşağın qüvvəsi çatmır. Buna görə də məktəbəqədər yaşlı uşaqlara məzmunca yüngül, həcmcə kiçik işlər tapşırmaq lazımdır. Bu zaman uşaq əmək prosesində bir sıra keyfiyyətlərə və davranış formalarına yiyələnir ki, onun sayəsində o, insan cəmiyyətinin kiçik üzvünün, əlbəttə, sonralar inkişafa və təkmilləşməyə ehtiyacı olan bir şəxsiyyətə çevrilməsinə istiqamətləndirir. Uşaqlara əmək tapşırığı verərkən tərbiyəçi birinci növbədə tapşırığın məzmununu, onun kollektiv və yaxud fərdi formasını nəzərə almalı, bütün formaların qarşılıqlı formada keçirərkən uşaqların nitq inkişafına geniş yer verməlidir.

Uşaq bağçalarında uşaqların əmək tapşırıqları tələb edilən səviyyədə həyata keçirilsə də, rəğbətləndirilmə və çəkdiyi zəhmətin yaşlılar, tərbiyəçilər tərəfindən qiymətləndirilməsi nitq inkişafı baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əgər uşağın əməyi düzgün qiymətləndirilmirsə, uşaqda əməyə etinasızlıq, laqeydlik, bəzi hallarda isə nifrət hissinin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər. Odur ki, uşağın əməyi düzgün qiymətləndirilməli, yaxşı və pis cəhətləri mütləq nəzərə çatdırılmalı, xoşa gələnlər təqdir edilməli, etiraz doğuranlar isə aradan qaldırılmalıdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqalrın tərbiyəsində müntəzəmlik və vahidlik prinsipi həlledici rol oynayır.

Bu baxımdan məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində aparılan tərbiyə işləri eyni qayda ilə ailədə də davam etdirilməlidir. Əks təqdirdə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması pozula bilər.

Ədəbiyyat

1. Mukhina, V.S. (1985). Detskaya psikhologiya. M.: Prosveshcheniye, 272 s.
2. Əsgərova, R.Ə. (1978). Uşaqların tərbiyəsində əmək və oyunların qarşılıqlı əlaqəsi. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə. № 3, s.47-49.
3. Əsgərova, R.Ə. (2006). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların rabitəli nitqinin inkişafı. Bakı: Hərbi, 160 s.
4. Həsənov, A.M. (2000). Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: Nasir, 374 s.
5. Həsənov, A.M. (1993). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əmək tərbiyəsi. Bakı: Azərbaycan, 48 s.
6. Kərimov, A.N. (1966). Uşaqların əmək tərbiyəsi. Bakı: Azərtədrisnəşr, 48 s.
7. Nəzərov, A.M., Kərimova, Z.M., Eminova, G.T. (2011). Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, 185 s.
8. Kərimov, Y.Ş. (2009). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, 218 s.
9. Arkin, YA.A. (1968). Rebenok v doshkol'nyye gody. M.: Prosveshcheniye, 445 s.
10. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. (1998). Bakı, 210 s.
11. Ağayev, Ş.S. (1962). Ailədə uşağın nitqinin inkişaf etdirilməsi. Bakı: Azərtədrisnəşr, 53 s.
12. Müasir uşaq bağçalarında təlimin təşkili. (2011). Bakı: Apostrof, 96 s.

Göndərilib: 16.09.2023 Qəbul edilib: 23.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/57-71

Sədaqət Həsənova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya elmləri doktoru
sedagethesenova@gmail.com

AZƏRBAYCANDA BƏDİİ DİLİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan bədii dilinin inkişaf özəlliklərindən danışılır. Bu baxımdan, bədii dilimizin müxtəlif tarixi dönəmlərdə qazandığı əsas xüsusiyyətlər ön plana çəkilir. Bu xüsusiyyətlər içərisində yeni söz və ifadə yaradıcılığı, eyni tərkibli ifadə və misraların müxtəlif sənətkarlar tərəfindən işlədilərək yeni üslub keyfiyyəti qazanması, bədii dildə məişət nitqinə və dramaturgiyaya xas olan dialoq mədəniyyəti, qrammatik mövzuların bədiiləşdirilməsi kimi əlamətlər təhlilə cəlb edilir. Bədii dilin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər dil-üslub faktları ilə əsaslandırılır.

Açar sözlər: *söz, dil, ifadə, bədiilik, üslub*

Sadagat Hasanova
Nakhchivan State University
doctor of philological sciences
sedagethesenova@gmail.com

Developmental characteristics of artistic language in Azerbaijan

Abstract

The article talks about the peculiarities of the development of the artistic language of Azerbaijan. From this point of view, the main features of our artistic language gained in different historical periods are brought to the fore. Among these features, signs such as the creation of new words and phrases, the use of phrases and verses with the same composition by different artists to acquire a new stylistic quality, the dialogue culture characteristic of everyday speech and dramaturgy in artistic language, and the artisticization of grammatical topics are included in the analysis. The scientific-theoretical ideas put forward regarding the development features of artistic language are justified by the facts of language and style.

Keywords: *word, language, expression, artistry, style*

Giriş

Bədii dil bütün dövrlərdə türk xalqlarının tarixində, o cümlədən Azərbaycanda zənginliyi və təsir gücü ilə seçilmişdir. Həm yazılı bədii dil, həm də ondan daha qədim olan şifahi bədii dil xalqımızın təfəkkür və nitq mədəniyyətini yetərincə ifadə edə bilir. Bu anlamda, şifahi bədii dilimiz daha yüksəkdə dayanır. Barmaqları mürəkkəb tanımayan, yazı-pozu bilməyən nənə-babalarımız yüzlərlə, minlərlə şeir müəlliflərindən daha gözəl, daha möhtəşəm fikirlər ifadə edən sözlər söyləmişlər:

Su gələr, axar, gedər,
Bəndləri yıxar, gedər.
Dünya bir pəncərədir,
Hər gələn baxar gedər.
Əzizim, gül üşüdü,
Şeh düşdü, gül üşüdü.
Güldün, əqlim apardın,
O necə gülüşüdü?

Şifahi ədəbi dildəki insanı heyranlıqda qoyan fikirlərin dərinliyi yüzlərlə şairi "ovsununa salıb şairlik ixtiyarını əlindən alacaq" gücə malikdir:

Əzizim, baxdı yarım,
Baxtımın taxtı yarım.
Üzündə göz izi var,
Sənə kim baxdı, yarım?!

Məgər gözün izi olurmu? Bu izi təsəvvürə gətirib görə bilmək yalnız bədii dilə xasdır.

Şifahi ədəbi dildə ümümxalq təfəkkürü əsas rol oynasa da, yazılı ədəbi dildə ayrı-ayrı söz ustalarının xidməti mühüm yer tutur. Bütün yazarlar, bir tərəfdən, ədəbiyyatın zənginləşməsinə çalışmış, digər tərəfdən isə ədəbi dilimizə müəyyən qədər töhfələr vermişlər. Hər bir sənətkara dəyər vermək üçün ilk olaraq onun dilindən başlanılmasının zəruriliyi qəbul edilmiş fikirlərdəndir. Dilin insanı dəyərləndirmək üçün əsas vasitə olduğunu deyənlər çox haqlıdırlar. Şairin ədəbi dil tarixindəki qiyməti, yeri, rolu onun dil-üslub keyfiyyətləri ilə müəyyənləşir.

Azərbaycan bədii dili uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş və bu prosesdə bir sıra özəlliklər qazanmışdır. Bədii dilimizin inkişafında müşahidə olunan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Yeni söz və ifadə yaradıcılığı.
2. Eyni tərkibli ifadə və misraların müxtəlif sənətkarlar tərəfindən işlədilərək yeni üslub keyfiyyəti qazanması.
3. Bədii dilin milliliyə yüksək münasibəti.
4. Əski türk dili vahidlərinin və bir zaman fəal leksikaya daxil olsa da, çağdaş dövrümüzdə dildən çıxan və ya çıxmaqda olan sözlərin qorunması.
5. Bədii dildə bir misra və ya beyt daxilində eyni sözün təkrar işlənməsinin üslub mahiyyəti.
6. Bədii dildə məişət nitqinə və dramaturgiyaya xas olan dialoq mədəniyyəti.
7. Bədii dilin hikmətli fikirlərlə zənginləşdirilməsi.
8. Qrammatik mövzuların bədiiləşdirilməsi faktları və s.

1. Yeni söz və ifadə yaradıcılığı. Klassik və çağdaş poetik örnəklər əsasında demək olar ki, Azərbaycan bədii dilinin inkişafı prosesində hər zaman yeni söz və ifadə yaradıcılığına müsbət münasibət olmuşdur. Yazarlar əsərlərində yeni ifadə yaradıcılığı örnəklərini zaman-zaman çoxalaraq üslub keyfiyyətini təmin etmişlər. Belə ifadələrdən biri kimi "saçın zəncirinə könül vermək" uğurlu bədii dil örnəyinə əvvəl Nəsiminin, sonra isə "saçın zəncirinə könül bağlamaq" şəklində Vaqifin dilində rast gəlirik.

Miskin saçın zəncirinə verdi Nəsimi könlünü,
Ayrux nə hacətdir ana zənciri zindan, qandasan? (Nəsimi, 2004: 151)

Vaqif deyir:

Saçın zəncirinə könül bağlayıb
Məcnun kimi düşdüm dağa, Fatimə (Vaqif, 2004: 32).

Vaqifin dilində "könülə dayaq qoymaq", "dərman eləməyə ayaq qoymaq", "hicranın altından çıxmaq", "ruzigarım qara günə bağlanması", "qiblə yelləri", "canan dağı", "könüldən qeybət etmək", "yarlıq etmək", "könülün şüşəsini sındırmaq", "əhli-kamal", "zülfün sevdasına baş qoşmaq", "şəhlalanmaq", "zibalanmaq", "şeydalanmaq", "könül bağının şümşadı" və s. kimi onlarla maraqlı söz və ifadələr vardır.Sonrakı dövrdə Molla Cumanın dilindəki *dərd qılıncı, hicran ağnağı, könülün qərib qonağı, cəlladi gözlər, xəyalda hərlənmək, kamal möhtacı, sevdanın köhnəlməyi, hicran tapdağı, peşman dəftəri, möhnət çəməni* və s. kimi ifadələr təravəti ilə seçilən dil vahidlərindəndir. "Könülün evinə zəlzələ düşməsi" ifadəsi isə tamamilə təzə-tərdir:

Bir kəlmə camalın vəsfin söylədim,
Ağzımdan çıxmamış yüz dilə düşdü.
Görübən xiffətin əfqan eylədim,
Könlümün evinə zəlzələ düşdü (Molla Cümə, 2006: 108).

S.Vurğunun dilində müşahidə edilən *gecənin qəlbi, zülm eli, sayğısız divanə, elçiləmək, xəyal küsdürmək, səfalət yuxusu, tufanlar əsri, qatil qəlb, suların duyumlu səsi, köhnə romantikanın xəstə qurdu, motorlu kəlmələr, Şərqin ciyərlərini gəzən azar, şerin başında turp əkmək, qafiyəlii dəllallar, sənətin bazarı, dərd almaq, dərd yemək, dərdli qəzəl, nazik adamlar, tərlan könül, azğın ürək, ətəkli çöllər, qəlbi saz kimi çalmaq, sərsəm gecələr, rəssam xəyallı, sözün sağı, rəngi rəngləmək, topuqdan yüksəyə qalxmayan xəyal, kağızın yorulmağı, həsrətin son övladı, şəfəqlərdə çimən təbiət, sənətin yarı, çarlığın zülüm quşu, haqqın dodaqları, uğursuz dillər, ala gözlü gündüzlər, sərin küləyin nazlanmağı, səhərlərin ülkər gözü, dənizlərdə kürək çəkən xəyallar, açarsız, qapısız əfsanələr, küsəndirmək, şerin könül dastanı, könül yolçusu, axar qoşmalar, sınğın ruh, can verən şeirlər, fələk bəxtimizə baxdı qıyqacı, yaslı köynək, səhərin tərlan seyri, könül kamançası, qara böhtan, qəlbi şaxta vurmaq, azadlıq çırağı, fəlakət divi, könüldən-könülə yol açmaq, ürəyi sovqat göndərmək, ağılın fəzası, könüllər mülkü, ovçu könül* və s. kimi çoxsaylı ifadələr yeniliyi ilə seçilir.

Yeni söz-ifadə yaradıcılığı baxımından Süleyman Rüstəmin də dili zəngin və maraqlıdır. Onun dilindəki *söz dövləti, ürəkdən-ürəyə yol çəkmək , haqq sözləri hicranlı, fəlakət təbili, heçstan əhli, böhtanzadə, xanəndə bülbüllər, qan dodaqlı gülöyşələr, noğul-noğul yağan qar, payız baharı* və s. kimi ifadələr poetik sintaksis örnəkləridir. S.Rüstəmin dilində *seyran* sözü diqqəti çəkən maraqlı leksik-qrammatik vahidlərdəndir. Ədəbi dilimizdə bu leksemə Mikayıl Müşfiq, Nəbi Xəzri kimi söz sənətkarlarının dilində də rast gəlirik. Onlardan daha əvvəl isə Q.Zakirin dilində bu sözlə qarşılaşmaq mümkündür:

Badi səba, söylə mənim yarıma,
Gözəllər çıxıbdır *seyrana*, gəlsin.

S.Rüstəmin də dilində "seyran" sözünə rast gəlirik:

Bəxtini bəxtimdə görəcək aləm,
Silinib gedəcək lüğətdən ələm.
Vətən torpağını əlində qələm,
Şairlər seyrana çıxacaq mənsiz (Rüstəm, 2005: 27).

Bir sıra klassik və müasir şairlərin, o cümlədən S.Rüstəmin dili təsdiq edir ki, "seyran" sözü ədəbi-bədii dilimizdə bir çox məqamlarda işlənmişdir. Diqqətiçəkən faktdır ki, bu söz Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində qeydə alınmayıb, lakin həmin söz əsasında formalaşan *seyrəngah* sözü 592-ci səhifədə göstərilmişdir. Necə ola bilir, sözün əsas hissəsi lüğətdə yoxdur, lakin şəkilçili forması vardır və o da heç düzgün yazılmayıb, ona görə ki, -*gah* şəkilçisi *seyrən* deyil, *seyran* sözünə qoşulmalı idi. Bu şəkilçi *bəndərgah, qibləgah, nişangah* sözlərində olduğu kimi, sözün kökünü dəyişə bilmir. Lüğətdə isə seyr+an+gah əvəzinə, seyr+ən+gah morfemlərinin birliyi diqqəti cəlb edir. Mənşə baxımından milli olmasa da, bu söz ürəyəyatan dil vahidlərindəndir.

Hüseyn Arifin dilindəki *qaya ətri, daş ətri, həsrət odu, möhnət sınağı, yuxunun naz satmağı, duman dənizi, səyyar duyğular, atüstü ehtiram, hicran dəryası, qönçə niyyət, gözün düşərgəsi, bulud-bulud yuxu, dağın qaya qulağı, könülün kövrək vaxtı, köhlən dağlar, cığır kəmənd, dözüm paltarı, duru duyğular, bir nağıllıq yalan,* Nəriman Həsənzadənin dilindəki *eşqin mənzili, ilahi ağrı, mənəvi qəsd, qul ləhcəsi, sısqa istedad, yalançı şöhrət, azadlıqdan qazanılan əsarət, istedad faciəsi, şerimizin Həmzətov kürsüsü, mikrofon xanəndəsi, eşqin pedaqoji imtahanı* kimi ifadələr uğurlu dil vahidlərindəndir.

Bundan başqa, Fikrət Qocanın dilindəki *qanunun lalı, gözəl dərd, zərif hövsələ, arzunun silahı, sərxoş qəm, soyuq mütilik, qaynar risk, hava hörmək, ömrün güney səması, xəyalın yüyrük yırğalamağı* kimi ifadələr də diqqəti çəkir.

Musa Yaqubun poetik dili də üslub tapıntıları ilə zəngindir. Şairin dilində belə bir yeni ifadə vardır: *hörmət tərəzisi*.

Ağırı, yüngülü yerbəyer eylər,
Bu dünya özü bir daş tərəzidir.
Ariflər gözündə, haqq divanında
Hörmət tərəzisi baş tərəzidir (5).

"Yaşıl həyəcan" birləşməsi də maraqlı dil vahidlərindəndir:

Bir buğda dəniydim, düşdüm torpağa
Şaxta, qar altında yarımcan oldum.
Torpaqdan yapışıb qalxdım ayağa,
Baharda bir *yaşıl həyəcan* oldum... (5).

"Könlümdə hələ çox *söz toxumu* var" misrasındsa isə şair "söz toxumu" adlı maraqlı birləşmə işlətmişdir. Musa Yaqubun dilindəki *qismət çiçəyi, ərk yeri, hörmət tərəzisi, sevda çiçəklərim düşüb qırğına, yağışın qərib səsi,* ilahi baxış, *ümid şeiri, ümid ulduzu, yaşıl həyəcan, söz adamı, mənafe oyunu, söz dustağı, arzunu səməndə mindirmək, günəşin tellərini əmmək, aşkarlıq xoru, şeir bazarı, hicran qoxusu, bənövşə sözü, dünyanın doğmalıq qolları, yol azan ümid, sırğa-sırğa damcılar* və s. kimi ifadələr belə tapıntılardandır. Bu baxımdan, Eldar Baxışın *xəyalın qanadında çapmaq, ölümün zirvəsi, dərdli neft, yaxşı adamların tənəzzülü, yaman adamların taraqqası, sözü minib çapmaq, sözün üstünə qar yağması* ifadələri də diqqəti çəkir. Əli Kərimin dilindəki "kainatı sahmana salmaq" ifadəsi təravəti ilə seçilir:

Qayıt, yerinə qoy Ayı, Günəşi, -
Yenə olduğutək görüm həyatı.
Qayıt, gözüm nuru, könlüm atəşi,
Qayıt, sahmana sal bu kainatı (Əli Kərim, 2004: 153).

"Kainatı sahmana salmaq" səslənməsi və mənası ilə nə qədər də gözəl ifadədir! Şair hamı kimi demir ki, ayrılıq çətindir, o, dünyanı alt-üst elədi, deyir ki, Ayı, Günəşi yerinə qoy, onlar yerində olsa, hicran da bitər. Doğrudan da, Əli Kərimin bəhs elədiyi hicran fərqlidir, diqqəti çəkəndir.

Qabilin dilimizdəki sözlər əsasında yaratdığı yeni ifadələr onun ədəbi dilimizə yüksək münasibətini üzə çıxarır. *Qürur sırımaq, ləyaqət müəllimi, sədaqət müəllimi (N.Rəfibəyli haqqında), "dümbələk şair", səviyyə fəlakəti, cəhalət qayığı, milli şərəfsiz, lal qəzəb, pərdəli kin-küdurət, əxlaq arşını, hərzə dolu yazılar, neştər dolu, əqrəb dolu, gürzə dolu yazılar, vicdanın sərhədi, ixtiyar qulu, qərar qulu, qayda qulu, zırxana, ağılın vərdişi, ağlı-qaralı mərmər dastan (Şəhidlər xiyabanı), ibrətamiz ehtişam, dəvə duyğusu, havakabab, yumruq möhürü, trəsdiqə varmaq, laqeydlik yükü, təsvirsiz təbəssüm, millətin şairinə heykəl borcu, əməl borcu, sabahkı xələfə təməl borcu, asılıq borcu, bəxtin nərd taxtası, etiraf elanı, yaltaq cəsarət, imza yarışı, haram əzəmət, quru böhtan, sərxoşluq toxumu* və s. kimi onlarla yeni mənalı ifadələr Qabilin öz qələminə məxsusdur. Sabir Rüstəmxanlının dilindəki *ağıl çıraqları, dərd ağacı, tarixə dəllallıq edən, sözün pası, torağayın səhər himni, sözlə körüklənmək, qul söz, şeirlə evdarlıq etmək, əqidə alveri, qan içəndə qorxmayanın sözdən qorxmaq müəmması, söz güdmək, sözə əvəz ehtiyac, özgənin havasını çaldıran, fitnə göyərtmək, dərd bağışlamaq, söz dəcəli, söz bayrağı, duyğuların əkinçisi, qəmin güllələnməsi, düşüncənin güllələnməsi, qisas baxışı, ölüm baxışı, intiqam məlhəmi, kürsü qəhrəmanı, çəmən hanası, kürsü vədəsi, hərracxana bayquşu, sözdən asılmaq, dərdə bələk gülməcə, xırdalar dünyası, söz bazarı, söz məzarı, söz xəstəliyi, söz yoluxucusu, qeybət itiləmək, qeybət üyütmək, qeybət məzarlığı, şeytan toxumu, tarixin hanası, inam yasağı, qəm tarixi, divanə həsrət, ruh dastanı, duyğu heykəli, yarpaq leysanı, səadətin quruması, kədərin boy atması, turşumuş gülüş, əzik sözlər, yurdun tarix hasarı, rüşvət məzənnəsi, siyasət qumu, cəhənnəmin filialı, cəhənnəmçi, ruh dili, ürək bayraqlı, tayfa mərəzi, cənnətin filialı, dəli sevda, pul işığı, tarixin pası, əllərin dilsiz cavabı, ürəyin mərhəmət savabı, möcüzə sərgisi, etnomüştəbehlər, retrokommunistlər, hədiyyə*

çocuqları, istəyin yazı, istək yaşı, əlacsız sükut, şeytan çömçəsi, şeytan ümidi, namus qalaları, lal yazılar və s. kimi onlarla təzə-tər söz və ifadələr ədəbi-bədii dilimizin məzənnəsini meydana qoya bilir.

Söz-ifadə yeniliyi ilə yanaşı, fikir təzəliyi də bədii dilin xarakterik cəhətlərindəndir. N. Rəfibəyli deyir:

Bilsəydim, gələcəksən,
Könlümdən bayraqlar asardım.

Məlumdur ki, hər hansı bir ölkəyə və ya şəhərə əziz qonaq gələndə yüksək yerlərdən bayraqlar asılır. "Könüldən bayrağın asılmağı" isə bədii dil faktıdır.

2. **Eyni tərkibli ifadə və misraların müxtəlif sənətkarlar tərəfindən işlədilməsi.** Bu faktların müxtəlif şairlərin qələmində yeni üslub keyfiyyəti yaratması bədii dilin inkişafında diqqəti çəkən faktlardandır. Məsələn, "könülün dönməyi" frazeoloji birləşməsinin anlamı ilə bağlı olan fikirlərlə bir çox sənətkarın dilində qarşılaşmaq olar. Bu mənada, Molla Cumanın aşağıdakı misralarına nəzər salaq:

Bir gözələ gözüm düşdü,
Mən dönərəm, könül dönməz.
Ruhum getdi, əqlim çaşdı,
Mən dönərəm, könül dönməz (Molla Cümə, 2006: 37)

Eyni fikri XX yüzilliyin yaddaşlardan çıxmayan, sevilən şairi M.Müşfiqin dilində də müşahidə edirik:

Tərlansan, göydən enməzsən,
Bu torpaqda sevinməzsən,
Mən dönərəm, sən dönməzsən,
Yaşa, könül, yaşa, könül! (Mikayıl Müşfiq, 2004: 188).

Bundan başqa, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində maraqlı nitq yarlıqlarından biri "qurban olmaq" felidir. Bu dil vahidinin feli sifət formasında müxtəlif üslub məqamlarına salınması bədii dilin inkiaşfında özünü göstərən xüsusiyyətlərdəndir. XVIII yüzilliyin şairi Molla Pənah Vaqifin dilinə müraciət edək:

Sallana-sallana dövlətxanadan,
Bir çıxa boyinə qurban olduğum.
Göydə mələk, yerdə insan gözəli
Sənsən, xoş xoyinə qurban olduğum.
Hüsnün kitabını bülbüllər oxur,
Yay qaşın bağrıma xədəngin toxur,
Həlqə birçəyindən yasəmən qoxur,
Bənəfşə muyinə qurban olduğum (Vaqif, 2004: 65).

Qeyd edək ki, Vaqifin "qurban olduğum" rədifli iki əsəri vardır. İkinci qoşmada "qurban olduğum" rədifi xitab kimi işlənmişdir:

Sən gəldin, nur doldu evə-otağa,
Gəldiyin yollara canım sadağa,
Durub qurban olmaq sən tək qonağa
Nuşdur canımıza, qurban olduğum.

Mən mayiləm, səndən düşmənəm çaşa,
Bulut zülfə, ağ qabağa, ay qaşa,
Qoy doyunca baxsın, etsin tamaşa,
Heyrandı göz-gözə, qurban olduğum.
Sən qəddinə yaşıl-allar geyici,
Vaqif dəxi sənə qəzəl deyici,
Şükr Allaha, deyil adamyeyici,
Nolur gəlsən bizə, qurban olduğum (Vaqif, 2004: 69).

Dərin bir məhəbbətin dil təcəssümü olan "qurban olduğum" ifadəsi poetikləşərək M.P.Vaqifdən üzü bəri dilimizin bəzəyinə çevrilib. Bu ifadə Molla Cumanın dilində daha hərarətli səslənir, daxildən gələn böyük bir məhəbbət və nəvazişin dili kimi danışır:

Canıma nar saldı cananın canı,
Gül yanaqlarına qurban olduğum.
Görmədim cahanda sən təki yarı,
Xumar gözlərinə qurban olduğum (Molla Cümə, 2006: 187).

Azərbaycan ədəbi dilinin ən yeni dövründə M.Müşfiqin dilində "qurban olduğum" feli sifəti şerin dilinə seçkin bir bədii və estetik gözəllik gətirmişdir:

Bilməm, məni neçin atmış, unutmuş,
Cövrü-cəfasına qurban olduğum.
Yoxsa özgəsinə üzünü tutmuş,
Yeni sevdasına qurban olduğum?
Mən Dilbəri sordum gəlib-gedəndən;
Dedilər, barışmaz, küsmüşdür səndən.
Mən iltifat etdim, o qaçdı məndən,
Qaçqın ədasına qurban olduğum (Mikayıl Müşfiq, 2004: 189).

Şerin silindəki yeni sevda, qaçqın əda yeniliyi ilə diqqəti çəkən poetik sintaksis örnəklərindəndir.

Bundan başqa, dilimizdəki bir çox münasibətləri (mehribanlığı, sevgini, bəzən də yalvarışı və s.) ifadə edən "sənə qurban" ifadəsi də bədii üslubda bir sıra söz ustaları tərəfindən işlənən dil faktlarındandır. Aşıq Ələsgərin dilində alınmış örnəyə nəzər salaq:

Bir sözüm var, sana pünhan deməli,
Qayıl olsan deyim, gül sana qurban.
Nə müddətdi həsrətini çəkirəm,
Söyləyim, dərdimi bil, sana qurban (Aşıq Ələsgər, 2004: 74).

Əslində, adi sözlərin poetik məqsədlərə yönəldilməsi emosional fikirləri aktivləşdirərək dili üslub baxımından formalaşdırır və poetikliyi tündləşdirir.

Ələsgəri gözdən qoyma irağa,
Könül tab gətirməz dərdü-fərağa,
Leyli kimi vədə versən bulağa,
Məcnuntək gözlərəm il, sana qurban (Aşıq Ələsgər, 2004: 75).

Məlumdur ki, tarixən "mən" və "sən" əvəzlikləri yönlük halda "mana", "sana" kimi deyilib yazılmışdır. Bu cəhət Aşıq Ələsgərin dilində qorunub saxlanmışdır.

Aşıq Ələsgər özündən sonrakı qələm sahiblərinin yaradıcılığına təsiri duyulan sənətkarlardandır. Onun yuxarıdakı şerinə məxsus rədif və qafiyə sözlərdən Mikayıl Müşfiq də istifadə edərək məşhur əsərini yazmışdır:

Deyirsən yanında qalacağam mən,
Çox gözəl fikirdir, qal, sənə qurban.
Nə zaman istəsən əziz canımı,
Qumral gözlərinlə al, sənə qurban (Mikayıl Müşfiq, 2004: 192).

Azərbaycan ədəbiyyatında təbiətin gözəlliyi, gül-çiçəyi deyəndə aşıq Qurbaninin "Bənövşə" qoşması yada düşür. Baharın gəlişindən xəbər verən, onun simvolu hesab edilən bu zərif çiçəyi Qurbani o qədər gözəlliklə vəsf etmişdir ki, aşığın sözləri həmin çiçəyi tanımayan adamda da xoş hisslər yaradır:

Başına döndüyüm, ay qələng Pəri
Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ, nazik əlinlə bir dəstə bağla,
Tər buxaq altına düz bənövşəni.
Tanrı səni xöş camala yetirmiş,
Səni görən aşiq əqlin itirmiş.
Mələklərmi dərmiş, göyrəın gətirmiş?
Heyf ki, dəriblər az bənövşəni (Qurbani, 2006: 47).

Ümumiyyətlə, təbiətin tərənnümü vətən tərənnümünün zəruri bir bölümüdür. Belə əsərlər vətənə, onun təbiətinə sevgini, ehtiramı coşdurur, insanda zərif duyğular oyadır. Molla Cumanın "Bənövşəni" rədifli qoşması da sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə seçilir:

Mən sənə nə dedim, zalım, bimürvət,
Qoy qurusun qolun, üz bənövşəni.
Süsənlə, sünbüllə, gülü-reyhanla
Dərib dəstə-dəstə düz bənövşəni.
Gözəllər seyrana çıxarlar bağa,
Maşallah, hüsnündən bağa nur yağa,
Dərib dəstə-dəstə düzər buxağa,
Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni (Molla Cümə, 2006: 78).

Molla Cumanın dilində tez-tez "könül quşu" ifadəsinə rast gəlirik. Bu ifadə M.Şəhriyarın dilində də özünü göstərən maraqlı nitq vahidlərindəndir. "Könül quşu", əslində, bir yerdə qərar tutmayan, təlatümlü bir könülün özüdür, aşığın məkanı, ucsuz-bucaqsız xəyallar aləmidir, düşüncələrinin, demək istədiklərinin vətənidir:

Könül quşu havalardan
Durmaz, enər qərib eldə.
Həcər dəgər şüşə misli
Hər dəm sınar qərib eldə (Molla Cümə, 2006: 38).

Beləliklə, eyni söz və ifadələrin müxtəlif fikirlərə yönləndirilməsi bədii dilin inkişaf xüsusiyyətlərindən biridir.

3. Bədii dilin milliliyə yüksək münasibəti. Ədəbi-bədii dil tarixinin bütün zamanlarında milli dil vahidlərinə üstünlük vermək bədii dilin keyfiyyət göstəricilərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Orta dövr şairi sayılan Nəsimi yaradıcılığına baxaq:

Düşdü könül ala gözün ağınavü qarasinə,
Ayrıq anınla kimsənin ağı nədir, qarasi nə?
Gəldi fəqanə can yenə ney kimi, suzü dərd ilə,
Kim nə bilir bu xəstənin dərdi nədir, dəvasi nə? (Nəsimi, 2004: 52).

Nəsiminin bu əsərində otuz bir sözdən cəmi yeddisi alınmadır. Şairin elə əsərləri də vardır ki, onlarda bu nisbət əksinədir, yəni alınma sözlər kəmiyyət baxımından milliləri üstələyir, lakin milli təfəkkürün qüdrəti bu kəmiyyətin keyfiyyətə çevrilməsinə imkan vermir:

Mana sənsiz cahanü can gərəkməz,
Vüsalın var ikən hicran gərəkməz.
...Qəmindir könlümün təxtində sultan,
Bir iqlimə iki sultan gərəkməz.
...Gülüstanın gülü sənsiz tikandır,
Mana sənsiz gülü reyhan gərəkməz.
...Mana səbr eyləmək sənsiz, nigara,
Əgər müşkül, əgər asan – gərəkməz.
Əzəldə qılmışam eşqinlə peyman,
Bütün peyman, sınıq peyman gərəkməz (Nəsimi, 2004: 70).

Bu şeirdə milli sözlər təkrarlar hesabına müəyyən say təşkil etsə də, iyirmidən çox söz alınmadır. Lakin onlar milli vahidlərin əhatəsinə elə salınıb ki, öz sözlərimizin aydınlıq və təbiiliyi alınmaların mövqeyini sarsıda bilib. Bu anlamda, aşağıdakı örnək də maraqlıdır:

Surətin nəqşinə xəyal irəməz,
Gözlərin alasına al irəməz.
..Bu günü gör ki, rəngi çöhrəsinə
Nə qədər al edirsə, al irəməz.
Gərçi ayı üzünə bənzədərəm,
Qaşların şəklinə hilal irəməz.
Ey cəmalül-liqa, nə dilbərsən
Ki, rüxün hüsnünə cəmal irəməz.
Bu nə ziba camal olur, yarəb,
Ki, kəmalatına kəmal irəməz.
...Ey Nəsimi, sözün müfərrihdir,
Bu cəhətdən ana məlal irəməz (Nəsimi, 2004: 75).

Ümumtürk dilinin dəyərli faktlarından olan "irmək" (çatmaq) felinin qeyri-qəti gələcək zamanda işlənərək rədifə çevrilməsi Nəsimi dilində alınma sözlərə müqavimətin maraqlı və orijinal örnəyi kimi diqqəti çəkir. Ümumiyyətlə, bədii üslubda alınma sözlərin bolluğu ilə müşahidə edilən əsərlərin dilində bu sözlər elə məqamlara salınmışdır ki, əsasən, dilin axıcılığına xələl gəlməmişdir.

4. Əski türk dili vahidlərinin və bir zaman fəal leksikaya daxil olsa da, çağdaş dövrümüzdə dildən çıxan və ya çıxmaqda olan sözlərin qorunması. Bədii dilin məziyyətlərindən biri dilin tarixi faktlarına müəyyən qədər yer verməsidir. Bu anlamda, tarixən dilimizdə fəallığı ilə seçilən "oxumaq" sözünü göstərmək olar. Nəsiminin dilində bugün üçün mənası köhnəlmiş sözlərdən biri kimi "oxumaq" feli diqqəti çəkir. Məlumdur ki, çağdaş dilimizdə "təhsil almaq" və "mütaliə etmək" anlamlarında işlənən bu söz ədəbi dilimizin qədim və orta dövründə fərqli məna daşımışdır. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dilində o, ilk mənasından (məsələn, ismi-əzəm oxumaq) başqa, həm də "çağırmaq" mənasında işlənmişdir: *Bayböră bəg bazirganlarını yanına oxıdı, buyuruq etdi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004: 53). Nəsiminin

dilində isə tamamilə fərqli bir mənzərə ilə qarşılaşırıq: “oxumaq” sözü “demək” mənasında özünü göstərir:

Nə hikmətdir, əya, ey hüsnü-ziba,
Səni aləmlərə sultan oxurlar?
Fəda qıl canını, sən, ey Nəsimi,
Ki, canı yar üçün qurban oxurlar (Nəsimi, 2004: 210).

Nəsiminin dilindəki maraqlı faktlardan biri də budur ki, “bənzər” sözü “bənziş” şəklində işlədilmişdir:

Surətdə gərçi bənzişi çoxdur Nəsiminin,
Mənidə adı hər həcərin kimiya degil (Nəsimi, 2004: 121).

Nəsiminin dilində “göydürmək” adlı feil də var ki, ilk baxışda hazırkı dilimizdə aktiv mövqeli “göynətmək” felinin arxaik variantı kimi görünür. Lakin sözün mənası bunu deməyə imkan vermir:

Xumari-mehriniz göydürdü canı,
Yetir şərbət vüsalından nəhanım (Nəsimi, 2004: 126).

“Göydürmək” sözü araşdırılmağa layiqli faktlardandır. Dilimizdə “göy” sözü əsasında bir sıra həqiqi və məcazi anlam daşıyan sözlər vardır. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində dərdli adamların göy rəngdə geyinmələri, xalq arasındakı xəsis adamlar haqqında “necə də göydür” ifadəsi, “ağrımaq” mənasında “göynətmək”, *göy* sifətindən əmələ gələn “göyərmək” feillləri və s. kimi leksik-qrammatik vahidlər diqqəti çəkir. Məsələn, çağdaş dövr şairimiz Sabir Rüstəmxanlının aşağıdakı şerində həmin sözə baxaq:

Barmağın ucundan sözlər göyərib,
Daşın da dilini bilən çağımdır.
Ruhumda sehr var, sözə can verib
Özüm söz üstündə ölən çağımdır (Rüstəmxanlı, 2004: 130).

Nəsiminin dilindəki “göydürmək” feli tanmamilə fərqlidir. Belə ki, bu söz müsbət mənada işlənərək tərkibində “göy” hissəsi olan sözlərdən seçilir. Yəni mehrdən, məhəbbətdən canın ağrımağı yerinə düşmür. Fikrimizcə, bədii dil nə qədər incələnsə, yenə də azdır. Çünki araşdırmalar çoxalıb dərinləşdikcə yeni dil faktları və mənalarla qarşılaşırıq.

Sözügedən leksik-qrammatik və üslub faktları M.P.Vaqifin də dilində bol-bol işlənmişdir:

Xeyli vaxtdır ayrılmışıq yar ilən,
Gördük, amma tanışmadıq, ayrıldıq.
Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz,
Bircə kəlmə danışmadıq, ayrıldıq! (Vaqif, 2004: 19).
Qərib-qərib durduq biganələrtək,
Soyuq-soyuq baxdıq divanələrtək.
Dönmədik başına pərvanələrtək,
Eşq oduna yanışmadıq, ayrıldıq!
Olmayaydı belə səfərə çıxmaq,
Biz yar ilə danışmadıq, ayrıldıq.
Halallaşıb, himmətləşib dost ilən,
Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq (Vaqif, 2004: 20).

Birinci bənddəki "tanışmaq" sözü maraqlı leksik-qrammatik dil vahidlərindəndir. Bizim dilimizdə "tanımaq" felindən yaranan "tanış" ismi və "tanış olmaq" tərkibli feli vardır. Vaqifin dilindəki "tanışmaq" feli həm yığcamlığı, həm də səslənmə gözəlliyi ilə bədii estetiklik yaradan dil vahidi kimi yerinə düşmüşdür. Şerin ikinci bəndindəki "yanışmaq" feli də maraqlıdır. Dilimizdə milli mənşəli "yanmaq" feli işləkliyi və söz yaradıcılığında fəallığı ilə seçilir. Lakin dilimizdə həmin felin qarşılıq-birgəlik növdə işlənməsi ilə ilk dəfə Vaqifin dilində qarşılaşırıq. "Eşq oduna yanmaq" ifadəsi lirikada o qədər işlənmişdir ki, artıq qəlibə çevrilmişdir. Lakin ifadənin son sözünün "yanışmaq", yəni "birlikdə yanmaq" feli ilə ifadəsi bədii dildə təzə və təravətli bir vahid kimi səslənir. Uzun zaman araşdırma aparılsa da, "təmənnəşmək" sözünə lüğətlərdə rast gəlmədik. Nəhayət, Kubra Quliyevanın 2019-cu ildə çap olunmuş "Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər" adlı kitabında "təmənnələşmək" və "təmənnəşmək" sözləri ilə qarşılaşdıq. "Təmənnələşmək" sözünün "sözləşmək", "təmənnəşmək" sözünün isə "hak-əhval tutmaq", "əhvallaşmaq", "görüşmək" anlamları qeyd olunmuşdur.Lakin bu sözlər "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində göstərilməmişdir.

Bundan başqa, bütöv bir sintaktik vahidin – misra və ya beytin müxtəlif şairlərin yaradıcılığında işlənməsi faktı da diqqəti çəkir. Bu mənada, Vaqifin eyni misrasına S. Vurğunun dilində rast gəlirik:

Vaqif, yad et səni yad eyləyəni,
Doğru sanma hər bir yaram deyəni.
Qoymaz göz önündən sevən sevəni,
Könüldən-könülə yollar görünür (Vaqif, 2004: 120).

Məlumdur ki, 50 illik yubileyi keçiriləndə Azərbaycanın ilk Xalq şairi S. Vurğun yataq xəstəsi idi və o öz yubileyində iştirak edə bilmirdi. Tədbirə gələn dost-tanışlarla, poeziya, elm və incəsənət adamları ilə radio vasitəsilə əlaqə saxlayan şair "Vaqif" dramında yazdığı mistalarla belə demişdir:

Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da,
Könüldən-könülə yollar görünür (Vurğun, 2005: 20).

Faktlar göstərir ki, Vaqifin dilindən faydalanan şairlərimiz çoxdur. Onlardan biri də S.Rüstəmdir.

Vaqifin aşağıdakı şerinə nəzər salaq:

Vaqif, çoxdur dərdin, mən də bilərəm,
Bir gün görməyəndə, yəqin, ölərəm.
Ağlasan, ağlaram, gülsən, gülərəm,
Xəstəyəm, dərmanım neçün ağlayır? (Vaqif, 2004: 122).

Bu şerin üçüncü misrası eynilə S. Rüstəmin "Təbrizim" şerində təkrarlanmışdır:

Ağlasan, ağlaram, gülsən, gülərəm,
Yaşasan, yaşaram, ölsən, ölərəm.
Varımı səninlə yarı bölərəm.
Gəl bir də üzündən öpüm, Təbrizim,
Başına gül-çiçək səpim, Təbrizim (Rüstəm, 2005: 7).

Molla Cumanın dilində çağdaş dilimizdə işlənmə fəallığını azaldan milli leksik-qrammatik vahidlərin çoxu aktiv mövqeyi ilə diqqəti çəkir. Belə maraqlı sözlərdən biri "yaşırmaq" sözüdür. Bu söz həm olduğu kimi, həm də yerli tələffüzə uyğunlaşaraq "yöşürmək" şəklində aşığın dilində fəal yer tutur:

Çəkibən yaşmağı yüzün yöşürmə,
Sinəmin üstünə dağ qoyan dilbər.
Gedibən dərdimi həddən aşırma,
Allahı sevərsən, bir dayan, dilbər (Molla Cümə, 2006: 101).

Aşığın dilində çox sayda ümumtürk dili vahidləri işlənmişdir. Onlardan biri kimi "dəfə" numerativ sözünün əvəzində işlənən, çağdaş türk dilində fəallığı ilə seçilən "gəz" (kəz) sözüdür:

Cüməyəm, cigərim daşa döndərdim,
Xəlvət yerdə göz yaşımı əndərdim,
Üç *gəz* sənə salam-dua göndərdim,
Bir *gəz* dua göndərmədin mənə, yar (Molla Cümə, 2006: 121).

Əski türk dillərində felin əmr şəklində birinci şəxsin təkinin sonluğu kimi, *-ayım*[2] şəkilçisindən istifadə olunmuşdur ki, müasir Türkiyə türkcəsində indi də belədir. Lakin bizim dilimizdə sözügedən şəkilçi arxaik plana keçmişdir. Molla Cumanın dil-üslub xüsusiyyətləri üzərindəki araşdırmalar həmin şəkilçinin XIX yüzillikdə və XX yüzilin əvvəlində hələ də işlək olduğunu göstərir:

Ay ağalar, gəlin sizə *sorayım,*
Dərdimə dərd qatan burada kimdir?
Siz Allah, göstərin, onu *görəyim,*
Qəlbimi saxlayan qarada kimdir? (Molla Cümə, 2006: 136).

S.Rüstəmin dilində də elə sözlərlə qarşılaşırıq ki, onlar hazırda ədəbi dilimizdə işlək leksikaya daxil olmasa da, ümumxalq dili vahidlərindəndir. Məsələn, hazırda dilimizdə "yaxmaq" feli fəal deyil, lakin o, "yandırıb yaxmaq" şəklində işlənir. Şairin dilində isə həmin leksik vahid ayrılıqda "yandırmaq" anlamında özünü göstərir:

Deyirəm, heç kəsi yaxmasın odum,
Görməyim bir daha şair yasını.
Aparır özüylə hər köçən dostum
Bu şair qəlbinin bir parçasını (Rüstəm, 2005: 36).

Yuxarıdakı örnəklər bədii üslub nümayəndələrinin bir-birindən təsirlənərək eyni dil vahidlərini yeni üslub çaları ilə işlətdiklərini göstərir.

5. Bədii dildə eyni misra və ya beyt daxilində sözlərin təkrar işlənməsinin mahiyyəti. Bu mənzərəni bədii dildə, xüsusilə də poetik əsərlərin dilində tez-tez görmək mümkündür. İstər klasik, istərsə də çağdaş bədii dilimizdə təkrar örnəklər üslub gözəlliyi yaradan vasitə kimi tanınır. Nəsiminin dilindən aşağıdakı beyt bu mıənada səciyyəvidir:

Aləmdə bugün sənciləyin yar kimin var?
Gər var desən, yox deməzəm, var, kimin var? (Nəsimi, 2004: 193).

Bu bir beytdə dörd dəfə "var" ismi xəbəri işlənmişdir. Buna baxmayaraq, o, dilə heç bir ağırlıq gətirmir, əksinə, maraqlı və oynaq bir ritm yaradır ki, bu, Nəsimi dilinin özəlliklərindən biridir. Bu baxımdan, aşağıdakı beyt də diqqəti cəlb edir:

Eşqində Nəsimi çü qılır canını qurban,
Qurbanına qurban olayım, canım əfəndi (Nəsimi, 2004: 86).

Bu örnəkdə üç dəfə işlənən "qurban" sözü, iki dəfə işlənən "can" sözü bədiiliyi dərinləşdirən vasitə kimi nəzərə çarpır.

6. Bədii dildə məişət nitqinə və dramaturgiya dilinə xas olan dialoq mədəniyyəti. Dialoq mədəniyyətinin möhtəşəm örnəklərinə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında rast gəlirik. Şair əsərlərini farsca yazsa da, hər halda ana dilində düşündüklərini qələmə almışdır. Dialoq mədəniyyəti ilə Molla Cuma yaradıcılığında da qarşılaşırıq:

Dedim: ay dilbərim, seyrəmi çıxdın?
Dedi: sevdalıyam, gəzməsəm, olmaz!
Dedim: mən dostuna nə mail baxdın?
Dedi: möhnətinə dözməsəm, olmaz! (Qurbani, 2006: 191).
Dedim ki, ismini Pünhan eylədim!
Dedi: danış görüm, sənə neylədim?
Dedim ki, eşqindən qəzəl söylədim,
Dedi: qələm gətir, yazmasam, olmaz! (Molla Cümə, 2006: 191).
Dedim: Molla Cümə qəmdə qalıbdır,
Dedi: ah, naləsi canım alıbdır.
Dedim ki, göz yaşım göllər olubdur,
Dedi: mən sonayam, üzməsəm, olmaz (Molla Cümə, 2006: 191).

XX yüzilliyin ikinci yarısında H.Arifin dilində də dialoq mədəniyyəti örnəkləri vardır:

Dedim: – Telin nə gözəldir! –
- Yox-yox, ona dəymə! – dedi.
Dedim: – Nə vaxt gəlim sizə?
- Qapımızı döymə! – dedi.
Dedim: – Nədir bu işvə, naz?
Dedi: – Yeri, şerini yaz!
Dedim: – Ay qız, belə olmaz.
- Get, oğlan, baş əymə! – dedi.
Dedim: – Qövr eləyir yaram,
Dedi: – Sənlə yoxdur aram.
Dedim: – Axı sənətkaram,
Çox özünü öymə! – dedi (Hüseyn Arif, 2004: 70).

7. Bədii dilin hikmətli fikirlərlə zənginləşdirilməsi. Molla Cumanın dili bir sıra tərbiyəvi fikirlər və hikmətli ifadələrlə zənginliyi ilə də seçilir:

Bədəsil dost olan şadiman gəzməz,
Nə hörmət eləsən, ürəyi qızmaz.
Əsil dost sizinlə dostluğu üzməz,
İstərsə boynuna yüz qılınc dəyə (Molla Cümə, 2006: 89).
Gerçək sözdür, mərd namərdə qarışmaz,
Vəfasıza vəfalı dost darışmaz (Molla Cümə, 2006: 95).
Verimli ağıldan heç ağıl olmaz,
İgidin öz ağlı başında gərək (Molla Cümə, 2006: 155).
Heç qara daşlardan cəvahir olmaz,
Cavahir mədənin daşında gərək (Qurbani, 2006: 155).
Dəryanın qəvvası ölməyə baxmaz,
İkicə sərçə bir qırğıdan qorxmaz (Molla Cümə, 2006: 161).
Bir misaldır, atalardan qalıbdır,

Yabaya dözməyən xırmana girməz (Molla Cümə, 2006: 422).
Elin arasında adam yoxlanır (Molla Cümə, 2006: 111).

Musa Yaqubun 1971-ci ildə yazdığı şerindəki "Yaxşı adamları qoruyaq gəlin!" misrası C. Novruzun "Sağlığında qiymət verin insanlara" misrasının anlam sanbalı ilə səsləşir. Sabir Rüstəmxanlının dilindəki aforistik səciyyəli aşağıdakı örnəklər də xarakterikdir:

Yurdun azadlığı sözdən başlanır,
Ürəkdən başlanır, gözdən başlanır (Rüstəmxanlı, 2004: 227).
Söz ki ucuzlaşıb dəyərdən düşür,
Elə bil bir igid yəhərdən düşür (Rüstəmxanlı, 2004: 227).
Harda ki əyrilər doğruya gülür,
Ora cəhənnəmin filialıdır (Rüstəmxanlı, 2004: 295-296).
Yataqda ölənə məzar narahat,
Torpaq da döyüşdə öləni sevir (Rüstəmxanlı, 2004: 297) və s.

8. Qrammatik mövzuların bədiiləşdirilməsi faktları. Maraqlıdır ki, bədii dildə qrammatik termin və ya sözlərin mövzu seçilməsi faktları vardır. Bu məsələ ilə ilk dəfə Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında qarşılaşırıq. Aşıq o zamankı əlifbada (ərəb əilfbasında) əks olunan hərfləri nəzmə çəkmiş, onların dini-fəlsəfi mənalarını açmışdır:

"Se" – sabitdi doğru yola,
"Sim" – ucadı, bax calala,
"He" – mehribandı halala,
Münkir ondan xəcalətdi.
"Xe" – birdi, xaliqi-əkbər,
"Dal" – doğru doqquz fələklər,
"Zal" – zikr eylə dildə əzbər,
"Re" – rəsulumuz Əhməddi (Aşıq Ələsgər, 2004: 23).

Aşıq sözügedən şeirdə 24 hərf haqqında maraqlı fikirlər irəli sürərək elmiliklə bədiiliyi qovuşdurmuşdur. Əlifbadakı hərflər haqqında aşıq poeziyasında heç kəs Aşıq Ələsgər qədər məntiqli bədii fikir söyləməmişdir.

Çağdaş ədəbi dilimizdə Qabilin "Üç nöqtə" şeri də bu baxımdan, diqqəti çəkir. Şair təsdiq edir ki, fikrin ifadəsi üçün söz tapılmayanda üç nöqtə ən gözəl vasitəyə çevrilir.

Söz tapmasan, dada yetər üç nöqtə,
Əvəzində o danışar, o dinər.
Yersiz olsa, boş şey, hədər üç nöqtə,
Mənalarla kədərlənər, sevinər (Qabil, 2004: 48).

"Üç nöqtə" şeri müəllifinin ana dilimizi dərindən bilməsini və poetik mədəniyyətinin yüksək olduğunu göstərir. Bu durğu işarəsinin gizli mətləbləri ifadə etmək bacarığı, dilə gəlməyən sözləri bildirmək qabiliyyəti şairin nəzərindən qaçmamışdir:

İncə mətləb kodlarıdır üç nöqtə,
Hər biri bir qıfılbənddi, aç görək!
Lap bir məktəb açarıdır üç nöqtə,
Bu məktəbin təlimindən qaç görək!
Bir him-cimdir, bir qaş-gözdür üç nöqtə,
Qazdan ayıq xəbərdardı, ayıq ol!
Dilə gəlməz elə sözdü üç nöqtə,
Atalar da üçdən deyib, sayıq ol! (Qabil, 2004: 48).

Bədii dildə üç nöqtənin həsrət, intizar bildirməsi məqamları da vardır. Ana dilinin dadı-tamı çökmüş poetik dil bu məqamları daha dərindən və mənalı əks etdirir. Burada şairin həssaslığı, dünyagörüş və istedadı birləşir:

Ömür yolu düz önündən keçər hey,
Baxıb-baxıb dolan gözdü üç nöqtə.
Xatirələr bulağından içər hey,
Gözü yolda qalan gözdü üç nöqtə (Qabil, 2004: 48).

Mövzu-məzmun harmoniyasının gözəl örnəklərindən olan "Üç nöqtə" şerində fikir bütövlüyü məntiqli, aydın və konkret sözlərlə verilir, dilin qayda-qanunlarını bilən və kamilliklə mənimsəyən müəllif tərəfindən poetik keyfiyyətlə təqdim edilir:

Mənaların açmasıdır üç nöqtə,
Açıldıqca şərhə qalmaz ehtiyac.
Təxəyyülün uçmasıdır üç nöqtə,
Simurqa da daha olmaz ehtiyac (Qabil, 2004: 48).

Doğrudan da, üç nöqtənin mənasının açılmasımna ehtiyac hiss olunur. Bu durğu işarəsi haqqındahı mülahizələrin nəzmə çəkilməsi şairin poetik və nəzəri təfəkkürünün açarını təqdim edir:

Etirafdır, xəyanətdir üç nöqtə,
Üzümüzdə üç güllənin yeridir.
Anlayana kifayətdir üç nöqtə,
Köksümüzdə üç güllənin yeridir (Qabil, 2004: 48).

Diliçilik elmində üç nöqtənin elə bir mənası yoxdur ki, Qabilin "Üç nöqtə" şerində verilməsin. Adi bir durğu işarəsi haqqında belə mükəmməl fikirlərin əks olunduğu bu şerin dərsliklərə salınmasına ehtiyac vardır. Belə ki, bu əsər durğu işarələri haqqında verilən nəzəri biliklərin dərinləşməsinə, poetik-praktik Azərbaycan dilinin zənginləşməsinə kömək edər.

Bədii üslubda məişət nitqi ilə ədəbi dilin vəhdətindən yaranan elə sözlər və elə ifadələr işlənir, sözlər elə düzülüb-qoşulur ki, düşünürsən: görəsən, onlar yüz illərdir, min illərdir ki, beləmi olublar? Bu qədər sadəlik və gözəllik yükünü bu sözlər necə daşıya bilir? Bu suallara cavabı məhz bədii dildə tapmaq olar.

Nəticə

Bir zaman Azərbaycan xalqının ümummilli öndəri Heydər Əliyev demişdir: "Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur". Bu mənada, bədii dilimizin səviyyəcə yüksəlməsində ədəbi şəxsiyyətlərin dərin və silinməz imzası vardır. Bu, bir gerçəklikdir ki, sənətkarlar sözləri yaşadır, sözlər isə sənətkarları.

Ədəbiyyat

1. Nəsimi. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 336 s.
2. Vaqif, M.P. (2004). Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 264 s.
3. Molla Cümə. (2006).Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 648 s.
4. Rüstəm, S. (2005). Seçilmiş əsərləri, 3 cilddə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 256 s.
5. https://news.day.az/culture
6. Əli Kərim. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2336 s.
7. Mikayıl Müşfiq. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 352 s.
8. Aşıq Ələsgər. (2004). Əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 400 s.

9. Qurbani. (2006). Əsərləri. Bакı: "Şərq-Qərb", 232 s.
10. Kitabi-Dədə Qorqud. (2004). Bakı: Öndər nəşriyyat, 376 s.
11. Rüstəmxanlı, S. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 344 s.
12. Vurğun, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə, IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 400 s.
13. Rüstəm, S. (2005). Seçilmiş əsərləri, 3 cilddə, II cild. Şərq-Qərb, 328 s.
14. Hüseyn Arif. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 224 s.
15. Qabil. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 248 s.

Göndərilib: 15.08.2023 Qəbul edilib: 24.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/72-77

Alıcan Abbasov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
iqtisad elmlər doktoru
alıcan.abbasov@gmail.com
Vəfa Nəcəfova
Milli Aviasiya Akademiyası
necefli75@752mail.ru
Murad Qasımov
Milli Aviasiya Akademiyası
dissertant
muradqasimov@mail.ru

KEYFİYYƏT MENECMENT SİSTEMİ HAVA NƏQLİYYATININ İNKİŞAFININ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İQTİSADİ MEXANİZMİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə məhsulun keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyəti anlayışları və onların mahiyyəti barədə müxtəlif elmi-nəzəri yanaşmalar öyrənilmiş və müvafiq ümumiləşdirmələr edilmişdir. Aviaşirktlərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində, uçuşun təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, istehlakçıların tələbatının dolğun ödənilməsində, xərclərin azaldılmasında, biznes-proseslərin təkmilləşdirilməsində keyfiyyət menecment sisteminin (KMS) rolu ətraflı şərh olunmuşdur. İSO-9001 beynəlxalq standartların tələbləri tam nəzərə alınmaqla aviaşirkətlərdə KMS-nin qurulması və tətbiqinə dair elmi əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *keyfiyyət, rəqabət qabiliyyəti, keyfiyyət menecment sistemi, beynəlxalq standartlar, havayükdaşımaları bazarı, inteqrasilayaşmış menecment sistemi*

Alijan Abbasov
Azerbaijan State Economic University
doctor of economic sciences
alıcan.abbasov@gmail.com
Vafa Najafova
National Aviation Academy
necefli75@752mail.ru
Murad Gasimov
National Aviation Academy
PhD student
muradgasimov@mail.ru

Quality management system development of air transport as an economic mechanism of regulation

Abstract

In the article, various scientific-theoretical approaches to the concepts of product quality and competitiveness and their essence were studied and relevant generalizations were made. The role of the quality management system (QMS) in increasing the competitiveness of airlines, ensuring flight safety, fully meeting the needs of consumers, reducing costs, and improving business processes has been explained in detail. With full consideration of the requirements of ISO-9001 international standards, scientifically based proposals and recommendations were put forward for the establishment and implementation of KMS in airlines.

Keywords: *quality, competitiveness, quality management system, international standards, air freight market, integrated management system*

Giriş

Aviaşirkətlərin yükdaşıma bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində keyfiyyət menecment sistemi əhəmiyyətli rol oynayır. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkəkərin dövlət aviasiya orqanları aviaşirkətlərdə Keyfiyyət Menecment Sisteminin (KMS) mövcudluğunun məcburi olması tələbini irəli sürürlər.

İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi hava nəqliyyatında da məhsulun keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyəti şirkətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstəricilərindən biridir. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafı, dünya təsərrüfat sisteminə sıx inteqrasiyası, beynəlxalq bazarlara çıxışı yüksək keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal etmədən mümkün deyil.

Keyfiyyət məhsulun təyinatına müvafiq olaraq istehlakçıların müəyyən tələbatını ödəməyə yararlı olmasını şərtləndirən xassələrin məcmusudur. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldiləməsi onun etibarlılığının artırılması və xidmət müddətinin uzadılması, istismar xərclərinin azaldılması, həm də nisbi mənada istehsalın həcminin artırılması deməkdir (Galaburda, 2016).

Rəqabət qabiliyyəti məhsulun keyfiyyəti ilə yanaşı, həm də əmtəənin satışı şərtlərinə (qiymət, göndərilmə, müddəti, servis xidməti, şirkətin imici, reklam və s.) tam cavab verməlidir. Başqa sözlə, məhsulun rəqabət qabiliyyəti - əmtəə bazarının şərtlərinə cavab verən və istehlakçıların tələblərini ödəyə bilən məhsulun istehlak xassələrinin məcmusudur. Məhsulun rəqabət qabiliyyəti istehlakçıların müəyyən qrupu üçün maraq kəsb edən və onların tələbatlarının ödənilməsini təmin edən, əmtəə bazarının şərtlərinə tam cavab verən məhsulun istehlak xassələrinin məcmusu ilə müəyyən edilir.

Keyfiyyət sabit qaldığı halda belə məhsulun rəqabət qabiliyyəti bazar konyukturu, reklam, biznesin xarici və daxili mühiti amillərinin təsiri hesabına dəyişilə bilər. Məhsulun rəqabət qabiliyyəti elə iqtisadi, texniki və istismar parametrləri ilə xarakterizə edilir ki, onlar bazarda analoji məhsulun müvafiq parametrlərini üstələyir.

Müasir dövrdə istehsalçının məhsullar bazarında qazandığı uğurun əsas amillərindən biri kimi keyfiyyət menecment sisteminin rolunun artırılması obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Bazarda istehlakçı uğrunda gedən mübarizə əslində rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalını artırmağı tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və ona nail olmaq üçün çəkilən xərclərin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi meydana çıxır. Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə, xüsusilə Yaponiyada firma səviyyəsində keyfiyyətin menecment sisteminin tətbiqi sahəsində böyük təsrübə qazanılmış və uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Keyfiyyətin idarə olunmasının Yapon modeli firmanın bütün heyəti tərəfindən keyfiyyətin təmin edilməsinin vahid prosesidir və onun əsasını keyfiyyətə ümumi nəzarət təşkil edir (Galyamova, 2018: 135).

Azərbaycanın mülki aviasiya sahəsində innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmini nəzərdan keçirərkən dövlətin innovativ-strateji funksiyasına önəm verilməlidir. Dövlət iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafında bilavasitə iştirak edir, yəni hökumət orqanlarından və dövlət qulluqçularından yüksək peşəkarlıq, strateji düşüncə və səy tələb edən ən mühüm, məsuliyyətli va ixtisaslı funksiyalardan birini - innovativ-strateji funksiyanı yerinə yetirir (Abbasov, Əhmədova, 2022: 5-14).

Keyfiyyət menecment sisteminin tətbiqi satılan məhsulun həcmini, şirkətin imicini və mənfəətini artırır, məhsulun rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, müflisləşmə riskini azaldır və şirkətin dayanıqlı maliyyə vəziyyətini təmin edir. KMS istehsalçı və istehlakçının maraqlarını birləşdirir, həmçinin məhsulun keyfiyyətinə təsir edən bütün amilləri nəzərə almağa və şirkətdə yüksək keyfiyyətli məhsulların stabil istehsalını artırmağa imkan verir (Demyanovich, 2015).

1980-ci ildə avropa şirkətləri biznesin inkişafında məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirməyə başladılar ki, bunun nəticəsində keyfiyyət məhsulun rəqabət

qabiliyyətinin meyarına çevrildi. Keyfiyyətin idarəetmə sistem və metodlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinin zəruruliyi ona gətirib çıxartdı ki, 1987-çi ildə Beynəlxalq Standartlaşma Təşkilatı (İSO – İnternational Standarts Orqanization) KMS modelini təqdim etdi. Bu müxtəlif ölkələrə KMS-nin ümumi tələblər paketini standartlaşdırmağa və ticarət baryerlərinin aradan qaldırılmasına inkan verdi.

İSO-9000 standartlarının meydana çıxması keyfiyyətin idarəetmə sisteminin inkişafının məntiqi nəticəsi oldu. Bütün standartlar içərisində ən geniş yayılmışı İSO-9001 "Keyfiyyət sistemi" sayılır. Bu standart üzrə təhsil və sənaye müəssisələrini standartlaşdırmaq olar.

Nəqliyyatda Keyfiyyət Menecment sisteminə "Korporativ idarəetmə" kimi şirkətin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, sahiblərinin və digər maraqlı şəxslərin maraqlarının qorunması məsələləri üzrə şirkətin menecerləri ilə onun sahibləri arasında qarşılıqlı münasibətlər sistemi kimi baxılır (10).

Müasir havayükdaşımaları bazarı aviasiya şirkətlərindən KMS çərçivəsində göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin qorunub saxlanılması və yüksəldilməsi üzrə yeni mexanizmlər işləyib hazırlamağı tələb edir. Bu mexanizmlər öz növbəsində istehlakçılarda inam formalaşdırmalıdır ki, aviadaşıyıcılar götürdükləri öhdəlikləri keyfiyyətlə və təhlükəsiz səviyyədə yerinə yetirməlidirlər. KMS aviamüəssisələrin fəaliyyətinin mahiyyətini təşkil edən qarşılıqlı əlaqəli prosesləri bütöv halda əlaqələndirir, struktur bölmələrin fəaliyyətini biznesin əsas məqsədinə - havayükdaşımalarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən alınan mənfəətin həcmini artırmağa yönəldir (Sharov, 2016: 398).

Beynəlxalq standartların məqsədi KMS-nin strukturunu, yaxud sənədlərini unifikasiya etmək deyil, Beynəlxalq standartlarda KMS-nə nəzərdə tutulan tələblər məhsula, yaxud xidmətə qoyulan texniki tələblərə əlavə sayılır. Nəqliyyat xidməti sferasında yüksək rəqabətin mövcud olması nəticəsində müxtəlif aktual tematik servis və innovasiyalardan istifadə etməyən şirkətlər havayükdaşımaları bazarında effektiv fəaliyyət göstərə bilmirlər (Shumayev, 2016).

İSO-9000 standartları əsasında işlənib hazırlanmış KMS sadəcə standartlar toplusu deyil, biznesin təşkilinin mühüm vasitəsidir, biznesin inkişaf fəlsəfəsidir.

Aviamüəssisələrdə KMS-nin qurulması və tətbiqinin spesifik xüsusiyyətləri vardır. Havayükdaşımaları prosesi tsikli xarakter daşıyır və öz davamiyyətinə görə kəskin fərqlənir. Hazırda hava yükdaşımalarının inkişafı innovasiyalara əsaslanır, müxtəlif texnoloji yeniliklər: peyk texnologiyalarından istifadə etməklə nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin avtomatlaşdırılmış idarəetmə mərkəzlərinin yaradılması; nəqliyyat vasitələrinin avtomatik idarə olunmasının tətbiqi; kağızsız sənət dövriyyəsinin təşkili, yeni nəsil nəqliyyat vasitələrinin istehsalı; effektiv logistika sisteminin yaradılması və s. tətbiq edilir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə havayükdaşımaları bazarının inkişafı müasir logistika sisteminin tətbiqini nəzərdə tututr.

Bazar iqtisadiyyatında keyfiyyət menecment sistemi nəqliyyat müəssisələrinin dayanıqlı inkişafının mühüm amili və onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsas vasitəsi hesab edilir.

Nəqliyyatda istehsal göstəricisi iki qrupa ayrılır; texniki vasitələrin keyfiyyəti; istismar işlərinin keyfiyyəti, yəni texniki vasitələrdən istifadənin keyfiyyəti. İstehsal keyfiyyətinin yüksəldilməsində nəqliyyat şirkətləri daha çox maraqlıdırlar, çünki bu zaman onların istehsal xərclərinə qənaət edlir. Nəqliyyatda istehlak keyfiyyət göstəricisi kimi "yük sahiblərinə və sərnişinlərə göstərilən nəqliyyat xidmətinin keyfiyyət göstəricisi" qəbul edilir.

Hava nəqliyyatı müəssisələrində keyfiyyət menecment sistemi aşağıdakı mərhələlər üzrə qurulur: yükün və xidmətin istehsalında keyfiyyət göstəricilər sistemi dəqiqləşdirilir; hər bir mərkəz üçün məhsulun, yaxud xidmətin keyfiyyətinə təsir edən konkret göstəricilər müəyyənləşdirilir; istehlakçının narazlığı haqqında informasiyanın təhlili texnologiyası hazırlanır, zərərlərə nəzarət təşkil edilir, standartların pozulması ilə bağlı idarəetmə qərarları qəbul edilir və icra olunur; bütün biznes-proseslər üçün keyfiyyət standartları hazırlanır; istehlakçının narazlıqlarının dəqiq uçotu təşkil edilir; həmin anda və perspektivdə sahə səviyyəsini nəzərə almaqla xərc nöqteyi-nəzərindən şirkət üçün məqbul sayılan keyfiyyət səviyyəsinin parametrləri müəyyənləşdirilir (Mezhdunarodnyy Standart İSO-9000, 2015: 69).

Aviasiya müəssilərində idarəetmənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri inteqrasiyalaşmış idarəetmə sisteminin tətbiqidir. İnteqrasiyalaşmış menecment sisteminin yaradılması və inkişafının əsasını beynəlxalq standartların tələbləri və reqlamenti təşkil edir. İri şirkətlərdə İnteqrasiyalaşmış Menecment Sisteminin formalaşması prioritet məsələdir. Bu onunla əlaqədardır ki, struktur bölmələrin rəhbərləri onların müəssisələrində artıq kağızların yaranması və məşğul (cavabdeh) şəxslər arasında səlahiyyətlərin bölünməsi prosesindəki çətinliklər ilə menecment sistemini əlaqələndirir.

Mülki aviasiya müəssisələri bir tərəfdən bu sahədəki müəssisələrlə, digər tərəfdən isə başqa nəqliyyat növlərinə aid olan şirkətlərlə rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Təbiidir ki, rəqabətədavamlılığın təmin edilməsi müasir innovasiya texnologiyaların tətbiqi ilə bilavasitə bağlıdır. Məhz buna görə də bütövlükdə nəqliyyatda, o cümlədən onun əsas sahələrindən biri olan mülki aviasiyada innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi aviamüəssisələrin rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsinin mühüm amili sayılır. Mülki aviasiya məhsulunun (daşıma xidmətinin) innovasiya yönümlü olması çox vacibdir, çünki mülki aviasiyada fəaliyyət coxşaxəlidir, müxtəlif istiqamətləri əhatə edir və ona görə də burada geniş spektrdə elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktur işlərinin (ETTKİ) aparılması zəruridir (Akhmedova, 2023: 193-197).

Şirkətlərdə işin həçminin böyük olması və çətinliklər səbəbindən idarəetmə sisteminin bütün sahələrində eyni vaxtda KMS-nin tətbiqi praktiki mümkün deyil. Məhz buna görə İnteqrasiyalaşmış Menecment Sisteminin mərhələlər üzrə qurulması daha məqsədəuyğundur. İnteqrasiyalaşmış menecment sisteminin qurulması və praktiki fəaliyyətinin təşkili üzrə işlərin aparılmasının əsas istiqamətləri planlaşdırma, monitorinq və nəzarət hesab edilir. Hazırda iri şirkətlərin əksəriyyəti İnteqrasiyalaşmış Menecment sisteminin qurulması və tətbiqi strategiyasını özləri işləyib hazırlayırlar (Kurs IKAO po sisteme Upravleniya bezopasnostyu Aviatsii, (SUBA), 2019).

Aviamüəssisələrdə keyfiyyət menecment sistemi, onun təyinatı, fəaliyyət prinsipləri, iş proseslərinin qarşılıqlı fəaliyyəti, strukturu ətraflı təsvir olunmalıdır. Keyfiyyət sistemi üzrə protokolların yazılması üçün formanın qeydiyyatı və uçotunun aparılması mexanizmi mühüm amildir. Aviamüəssisələrdə KMS-nin effektiv fəaliyyəti üçün sənədləşdirilmiş informasiyanın zəruriliyini əsaslandırmaqdan ötrü keyfiyyət sistemi üzrə iş proseslərinin və sənədləşmənin idarə edilməsi prosedurları hazırlanmalıdır, hansıki sənədlərin işlənilmə qaydasını, təsdiqini, tətbiqini, dəyişilməsini və ləğv edilməsini müəyyənləşdirir.

Bir sözlə, keyfiyyət menecment sistemi üzrə vahid identifikasiya və məlumatlar sistemi işlənib hazırlanmalıdır.

İnteqrasiyalaşmış menecment sisteminin effektiv tətbiqi menecment sisteminin yaradılması və tətbiqinə çəkilən xərcləri azaltmağa, menecment sisteminin sertifikasiyası üzrə işlərin görülməsinə çəkilən xərcləri azaltmağa, sənədləşmənin həcmini azaltmağa və mürəkkəbliyini sadələşdirməyə, daxili auditin aparılması ilə məşğul olan işçilərin sayını ixtisar etməyə, keyfiyyət sisteminin yaradılması və tətbiqinə çəkilən müvəqqəti xərcləri azaltmağa imkan verir (Knivel, 2020).

İSO-9001 beynəlxalq standartların tələbləri əsasında qurulan inteqrasiyalaşmış menecment sistemində standartlar yalnız sklet, armatur hesab edilir, hansınıki konkret yaradıcı qərarlarla tamamlamaq lazımdır. Bu sistemin nəticələrinin effektivliyi qəbul edilmiş qərarların məqsədyönlü və mükəmməl olmasından daha çox asılıdır.

Aviamüəssisələrin fəaliyyəti ilə bilavasitə maraqlı tərəflərin: istehlakçılar, malgöndərənlər, rəqiblər, əməkdaşlar, hökumət, dövlət orqanları və beynəlxalq təşkilatların tələbatının müəyyən edilməsi keyfiyyət menecment sisteminin fəaliyyətini xarakterizə edən əsas meyardır. Ona görə də aviamüəssisələr öz fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün monitorinq və təhlil aparmaq yolu ilə maraqlanan tərəflər və onların tələbatı haqqında zəruri informasiyalar toplamalı və onlardan effektiv istifadə etməlidirlər. Keyfiyyət menecment sisteminin səməriliyinin yüksəldilməsinə maraqlı tərəflərin sayını (ahətə dairəsini) müəyyənləşdirmək məcburi tələblərə uyğun olaraq sifariş edilmiş xidmətlərin tətbiqi sferasında aviamüəssisələrin inkişafına onların təsirini mütləq nəzərə alımaq lazımdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, mövcud müəssisələrdə KMS-nin İSO-9001: 2015 beynəlxalq standrların tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi risklərin və proseslərin dəyişilməsinin idarə olunması amilini, həmçinin şirkətlərin effektiv fəaliyyətini ifadə edən bençmarkinqi nəzərə almaqla aviamüəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Aviamüəssisələrin praktiki fəaliyyətində İSO-9001 Beynəlxalq Standrların tələblərinin düzgün tətbiqi keyfiyyətli idarəetmə sisteminin imkanları ilə müəyyən edilir, hansıki istehlakçıların təhlükəsiz uçuş üzrə tələblərini mütamadi nəzərə alır, bazarın təhlili metod və vasitələrini yaxşılaşdırmaq yolu ilə aviamüəssisələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə bütün heyəti səfərbər edir (Mezhdunarodnyy Standart İSO-9000, 2015: 69).

Keyfiyyət menecment sistemi üzrə aviamüəssisələrin siyasəti göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltmək, istehlakçıların tələbatının tam ödənilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirmək və maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı-faydalı münasibətlər qurmaqdır. Keyfiyyət menecment sistemi üzrə siyasət əslində məhsul və xidmətlərin keytfiyyətinin yüksəldilməsi strategiyasının məqsəd və prinsiplərinin məcmusudur.

Nəticə

1. Nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi havayükdaşımaları bazarının seqment üçün mühüm göstəricidir. Nəqliyyat xidmətlərinə tələbat nəqliyyat növlərinin inkişaf səviyyəsindən və onların vahid sistemdə inteqrasiyasından, potensial müştərilərə göstərilən xidmətlərin çeşidi və keyfiyyətindən bilavasitə asılıdır.
2. Keyfiyyət menecment sistemi aviamüəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində, uçuşun təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, istehlakçıların tələbatının dolğun ödənilməsində, xərclərin azaldılmasında və biznes-prorseslərin təkmilləşdirilməsində müstəsna rol oynayır.
3. Aviaşirkətlər tenderlərdə iştirak etmək və ya iri sifarişləri qəbul etmək üçün İSO-9001 beynəlxalq standartların tələbləri əsasında təkmilləşdirilmiş keyfiyyət menecment sistemi tətbiq etməlidirlər. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, İSO-9001 beynəlxalq standartların tətbiqindən sonra Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrin gəlirləri 52 faiz artmış, istehsal xərcləri isə 45 faiz azalmış və istehlakçılara göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.
4. İri aviaşirkətlər üçün vahid inteqrasiyallaşmış idarəetmə sistemi yaradılmalı, aviaşirkətlərdə risklərin uçotu və qiymətləndirilməsi mexanizmi işlənib hazırlanmalı, İSO-9001 beynəlxalq standartların tələbləri nəzərə alınmaqla keyfiyyət menecment sistemi təkmilləşdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Galaburda, V.G. (2016). Upravleniya transportnoy sistemoy.
2. Galyamova, T.V. (2018). Organizatsiya perevozok na vozdushnom transporte. Teksty lektsiy/SpbGU GA. Spb, 135 s.
3. Abbasov, A.B., Əhmədova, G.T. (2022). İnnovasiya fəaliyyətində dövlət-xüsusi biznes tərəfdaşlığının inkişaf istiqamətləri. Bakı: "İpək Yolu" jurnalı. № 3, s.5-14.
4. Demyanovich, I.V. (2015). Upravleniye kachestvom transportnykh uslug v kontekste dostizheniya strategicheskikh tseley. Ekonomika i upravleniye v sfere uslug. №13.
5. Sistema Menedzhmenta Kachestva v AO Aviakompanii «Avrora». URL:https://www.fiyaurora.ru/
6. Shumayev, V.A. (2016). Osnovy logistiki. Uchebnyye posobiyeyu. Moskva.
7. Mezhdunarodnyy Standart İSO-9000. (2015). Sistema menedzhmenta kachestva. Osnovnyye polozheniya i slovar, 69 s.
8. Akhmedova, G.T. (2023). Aktualnyye aspekty sovershenstvovaniya i regulirovaniya innovatsionnoy deyatelnosti v sfere grazhdanskoy aviatsii Azerbaydzhana. ZH-l Finansovaya ekonomi-ka. Moskva, № 3, s.193-197.
9. Kurs IKAO po sisteme Upravleniya bezopasnostyu Aviatsii, (SUBA). (2019). Modul. № 4, Kiyev.

10. Knivel, A.D. (2020). Upravleniye bezopasnostyu poletov postavshchikov obsluzhivaniya vozdushnykh sudov. Aviation Explorer.
11. Shumayev, V.A. (2016). Osnovy logistiki. Uchebnyye posobiyeyu Moskva.
12. Sharov, V.D. (2016). Metodologiya upravleniya riskom bezopasnosti poletov na urovne aviapredpriyatiya. Dissertatsiya na soisk. Uchen.stepen.dok.tekhn.nauk. Moskva, 398 s.

Göndərilib: 13.09.2023 Qəbul edilib: 21.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/78-84

Mədinə Əmiraslanova
Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi
Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu
doktorant
madina.muxtarova.1992@mail.ru

AEROFOTOÇƏKİLİŞİN İNKİŞAF TARİXİ VƏ AEROFOTOÇƏKİLİŞ MATERİALLARININ KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Aerofotoçəkiliş obyektiv məkanı əldə etmək, öyrənmək və tədqiq etmək məqsədilə təyyarə, vertolyot, dron, pilotsuz uçuş aparatında quraşdırılmış aerofotokamerdən istifadə etməklə ərazinin Yer səthindən müəyyən yüksəklikdən çəkilişidir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, əldə edilən və ya alınacaq aerofotoçəkiliş materiallarının keyfiyyət göstəricilərini bilmək lazımdır. Qiymətləndirmə göstərir ki, təsvirlərin keyfiyyət göstəricilərini kifayət qədər dəqiqliklə proqnozlaşdırmaq qeyri-mümkündür, çünki hər bir obyektiv unikaldır və öz keyfiyyət göstəricilərinə malikdir. Aerofotoaparatların kalibrlənməsi zamanı təkcə təhrifi deyil, həm də obyektiv-plyonka sisteminin ayırdetməsini müəyyən etmək lazımdır, onda görüntünün yerdəyişməsi, atmosferin təsirini və digər amilləri nəzərə almaq çətin olmayacaqdır. Məqalədə aerofotoçəkiliş tarixi və aerofototəsvirlərin keyfiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *aerofotoçəkiliş, aerofotoçəkiliş materialları, uçuş aparatları, aerofototəsvir, keyfiyyət amilləri*

Madina Amiraslanova
Institute for Space Research of Natural Resources
PhD student
madina.mukhtarova.1992@mail.ru

Development history of aerial photography and evaluation of factors affecting the quality of aerial photography materials

Abstract

Aerial photography is a photographing of an area from a certain height above the Earth's surface using an aerial camera mounted on an airplane, helicopter, drone, or unmanned aerial vehicle for the purpose of obtaining, studying, and exploring the objective space.

It can be concluded that it is necessary to know the quality indicators of aerial photography materials obtained or to be purchased. The evaluation shows that it is impossible to predict the quality of images with sufficient accuracy, because each lens is unique and has its own quality indicators. During the calibration of aerial cameras, it is necessary to determine not only the distortion, but also the resolution of the lens-film system, then it will not be difficult to take into account the displacement of the image, the effect of the atmosphere and other factors. The article examines the history of aerial photography and the assessment of quality indicators of aerial photography.

Keywords: *aerial photography, aerial photography materials, aircraft, aerial photography, quality factors*

Giriş

Məsafədən zondlamanın ən qədim növü olan aerofotoçəkiliş, pilotlu təyyarələr, pilotsuz uçuş aparatları (PUA), raketlər, hava şarları, uçurtmalar, paraşütlər və hətta göyərçinlər kimi bort platformalarında quraşdırılmış və ya portativ kamera ilə çəkilişdir. Vizual təbiətinə görə aerofotoçəkiliş müəyyən bir ərazinin mənzərəsinin müəyyən bir zamanda birbaşa görüntüsünü təmin edə bilər. Məlumatların toplandığı vaxtdan asılı olaraq aerofotoçəkiliş həm tarixi aerofotoçəkiliş, həm də müasir aerofotoçəkiliş kimi qruplaşdırıla bilər. İlk günlərdə aerofotoçəkiliş yüksək qiymət və risk səbəbindən məhdud istifadəyə sahib olmuşdur. 1900-cü illərin əvvəllərindən etibarən aerofotoçəkilişin faydalılığı elektriklə işləyən təyyarələrin tətbiqi ilə xeyli genişləndi (Morgan, Gergel, Coops, 2010: 49). Aerofotoçəkiliş materialları yer səthi haqqında zəngin sinoptik məlumatları ehtiva edir. Əvvəllki dövrlərdə peyk görüntüləri yer səthi məlumatlarının başqa bir ümumi mənbəyi olsa da, məhdud sayda istifadə səbəbindən Yer səthinin uzunmüddətli monitorinqi üçün faydalılığı ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmışdır. Bunun əksinə olaraq, aerofotoçəkiliş bəzi hallarda 1930-cu illərin əvvəllərinə aid olan yer səthinin ən uzun, zamansız və məkan baxımından tam müşahidəsini təmin edir (Risbol, Briese, Doneus, Nesbakken, 2015: 204). Beləliklə, aerofotoçəkiliş yer səthinin xəritələşdirilməsi və yerli, regional və hətta milli miqyasda dəyişikliklərin izlənməsi üçün ideal məlumat mənbəyidir. Tarixi və kulturoloji tədqiqatlarda, arxeologiyada, sosioekologiyada, landşaft tədqiqatlarında, coğrafiyada, ekoloji tədqiqatlarda, torpaqdan istifadə planlamasında, meşə tədqiqatlarında və s. sahədə geniş tətbiq edilir. Bundan başqa aerofotoçəkiliş zamanı əldə edilən məlumatlar xüsusilə xəritəçəkmədə ərazilərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində, kənd təsərrüfarında, hərbi sahədə, arxeologiyada, ətraf mühitin öyrənilməsində, çaylarda və dənizlərdə suyun çirklənməsinin monitorinqində, kənd təsərrüfatı torpaqlarının və meşələrin inventarlaşdırılmasında, məhsulların vəziyyətinin qiymətləndirilməsində, şelf zonasında dəniz dibinin relyefinin və s. tədqiqi üçün geniş tətbiq olunur (Zhang, Barrett, Baros, Neville, Talasila, Sinclair, 2022: 2).

Landşaft dəyişikliklərini qiymətləndirmək və xəritələşdirmək üçün aerofotoçəkilişdən istifadə ekosistem idarəetməsinin vacib elementidir. Aerofotoçəkiliş kiçik ekosistemlər, meşəlik ərazilər və ya tək ağaclar kimi kiçik miqyaslı landşaft xüsusiyyətlərini xəritələşdirmək üçün idealdır, çünki onlar çox vaxt yüksək səviyyəli məkan və radiometrik detallara malikdirlər. Son bir neçə onillikdə peyk görüntülərinin yayılması aerofotoçəkilişin istifadəsinə və praktik əhəmiyyətinə təsir etmişdir (Erlandson, Gill, Gusick, Dorrler, 2019: 115).

Maraqlıdır ki, aerofotoçəkilişin tarixi XIX əsrin ortalarında başlamışdır. Fototexnikanın inkişafı ilə aerofotoçəkilişin böyük potensiala sahib olduğu aydın olmuşdur. 1855-ci ildə fransız G.F.Tournachon (Nadar) Parisdə hava şarı ilə 80 metr hündürlüyə qalxaraq yanında götürdüyü fotoqraf aləti ilə tarixdə ilk olaraq hava fotolarını çəkmişdir (Bulavitskiy, Zhukova, 2016: 3). Birinci Dünya müharibəsi təyyarədən aerofotoçəkilişlərin sürətli inkişafına və fərdi fotoşəkillərdən aerofotoşəkillərin praktik istifadəsinə keçməyə təkan verdi.

Ancaq o dövrdə hava şarı ilə uçuşlar çox bahalı idi, buna görə istifadə etmək sərfəli deyildi. Daha sadə və daha əlverişli bir yol lazım idi. Sonra XX əsrin əvvəllərində Almaniyadan olan Julius Neubronner öz metodunu təklif etmişdir. Kiçik kameranı poçt göyərçininə uyğunlaşdırdı, və bu metod Birinci Dünya müharibəsi zamanı istifadə edilmişdir (6).

Kaliforniyada George R.Laurence, 1906-cı ildə San Fransiskoda baş verən zəlzələdən və yanğından sonra 2000 dənə çərpələngə bərkidilmiş bir kameradan istifadə edərək şəhərin aerofototəsvirini əldə etmişdir. Xüsusi olaraq hazırlanmış geniş formatlı bu kamera ilə indiyə qədər çəkilən ən böyük aerofototəsvirlərdən biri olaraq qalan panoramik şəkillər istehsal etmək üçün istifadə olunmuşdur. Böyük və son dərəcə ağır olan kameranın havaya 17 fut qalxması üçün 2000 uçurtma lazım idi. Lourens aşağı səviyyəli aerofototəsvirlər əldə etmək üçün pilləkənlərdən və hündür qüllələrdən də istifadə etmişdir.

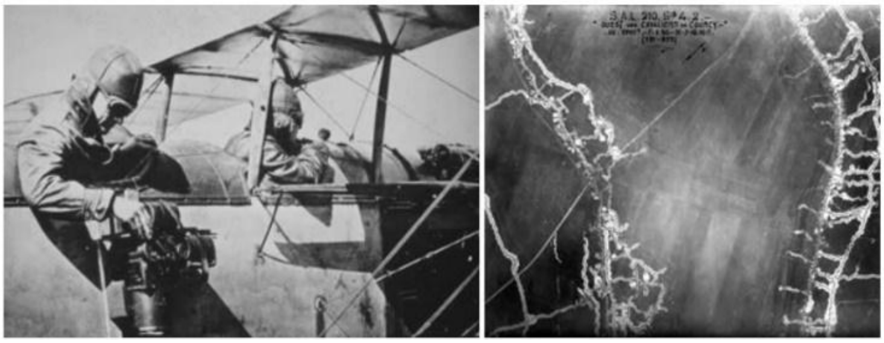
Raketə quraşdırılmış kamera ilə ilk uğurlu aerofotoçəkiliş 1897-ci ildə isveçli ixtiraçı Alfred Nobel tərəfindən edilmişdir. Hal-hazırda ən çox Nobel mükafatı laureatı kimi tanınır. 1906-cı ildə Almaniyadakı Albert Maul, sıxılmış hava ilə idarə olunan bir raket istifadə edərək daha etibarlı bir

metod inkişaf etdirdi. 1912-ci ildə Avstriya ordusuna təkmilləşdirilmiş raketini nümayiş etdirdi, lakin o vaxta qədər təyyarələr daha səmərəli hesab edilirdi.

Şəkil 1: (solda) Alfred Nobel tərəfindən raket kamerasından istifadə edərək İsveç kəndlərinin hava fotoşəkili, (sağda) Albert Mole raketi və (mərkəzdə) Almaniyanın kəndlərindən birinin havadan çəkdiyi aerofototəsvirlərdir

Təyyarədən çəkilmiş ilk hava fotoqrafiyası 1909-cu ildə Wilbur Wrayt tərəfindən çəkilmişdir. Birinci Dünya müharibəsi zamanı hər iki tərəfin istifadə etdiyi döyüş xəritələri aerotoçəkiliş təsvirləri əsasında tərtib edilirdi və müharibənin sonunda hər iki tərəf gündə ən azı iki dəfə bütün cəbhənin təsvirini alırdı. Termal infraqırmızı detektorlar da daxil olmaqla təyyarələrdə istifadə üçün xüsusi olaraq hazırlanmış kameralar istehsal edilmişdir (7).

Şəkil 2: (solda) Birinci Dünya müharibəsi zamanı hərbi hava müşahidəçisi/fotoqraf (sağda) 1916-cı ildə döyüş səngərlərinin şaquli olaraq aerofotoçəkilişi

Hal-hazırda aerofotoçəkiliş kameraları ümumiyyətlə rəqəmsaldır. Hal-hazırda rəqəmsal fotoqrammetriyada tamamilə rəqəmsal kamera sistemlərinin istifadəsinə keçilmişdir. Müasir rəqəmsal kameralar tərəfindən həyata keçirilən rəqəmsal fotoqrammetriya əhəmiyyətli dərəcədə yüksək performans, daha yüksək metrik dəqiqlik, həm panxromatik, həm də çoxkanallı (R, G, B, yüksək keyfiyyətli) görüntülər əldə etməyə imkan verir (Şəkil 3).

Şəkil 3: Trimble şirkətinə məxsus AIC rəqəmsal fotokamera

Aerofotoçəkilişin fərqli növləri mövcuddur və bunlar yüksəklikdən düz çəkiliş və ya meyillik nəzərə alaraq həyata keçirilən çəkilişlər, çəkiliş planları və ya perspektiv çəkilişlər adlanır. Hər bir halda, hava şərəfəyənləri çəkiliş edirlər. Bəzən hərəkət edən obyektləri silindir şəklində çəkilişlər də aparılır, bu prosesə panarama deyilir. Əsasən, aerofotoşəkillər bir obyektivli kamera ilə çəkilir. Amma bəzən çoxobyektivli kameralardan istifadə edilir. Həmçinin, tək hava çəkilişləri mövcuddur ki, bu zaman bir istiqamətdə və ya sahə boyu çəkilişlər edilə bilər. Bu hallarda çəkiliş marşrutu və ya sahəvi adlanır. Aerofotoçəkilişin istifadə edilməsindən asılı olaraq aerofototəsvirlərin müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Ən çox istifadə olunan topoqrafik aerofotoçəkilişdir. Topoqrafik aerofotoçəkiliş, sonradan topoqrafik xəritələr və planlar yaratmaq üçün istifadə olunan aerofototəsvirləri əldə etmək üçün təyyarədən yer səthinin çəkilişinin texnoloji prosesidir (Bulavitskiy, Zhukova, 2016: 3).

Aerofotoçəkiliş işləri aparıldıqdan sonra aerofotoçəkiliş materiallarının keyfiyyəti qiymətləndirilir. Aerofotoçəkiliş materiallarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, həqiqətən əldə edilmiş nəticələrin texniki şərtlərin tələblərinə və mövcud standartlara uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün həyata keçirilir. Aerofototəsvirlərin keyfiyyəti atmosferin vəziyyətindən, obyektin işıqlandırılmasından, aerofotoçəkilişin texniki şərtlərindən və s. asılıdır. Vizual qiymətləndirmə zamanı aeorofotoneqativlərdə mexaniki zədə, buludluluq, buludların kölgələri, parıltı aşkar edilməməlidir (Meisner, Cramer, Reulke, 2018: 297).

Geodata məlumatlarına tələbatın artması ilə yüksək məkan, spektral və ayırdetmə qabiliyyəti ilə aerofotoçəkiliş getdikcə inkişaf edir. Əldə edilən təsvirlərin kifayət qədər keyfiyyətli olub olmadığını qiymətləndirmək çox vacibdir, çünki təsvirlərin mozaikası ciddi bir zaman ardıcıllığı tələb edir və yenidən uçuş aparmaq daha çox vəsait tələb edir. Müxtəlif texnologiyalardan istifadə edərək görüntünün müxtəlif hissələrindən bərabər paylanmış nəzarət nöqtələrindən istifadə edərək, ötürmə matrislərini hesablayaraq və təsvirləri mozaika etmək üçün görüntü fırlanma bucağından istifadə edərək qiymətləndirməni aparmaq mümkündür (Zhang, Bangyu, Zhang, Xu, 2014: 2).

Aerofotoçəkiliş materiallarının keyfiyyəti fotoqrammetrik göstəricilərlə qiymətləndirilir. Aerofototəsvirlərin fotoqrammetrik keyfiyyəti alınan təsvirlərin parametrlərinin müəyyən edilmiş fotoşəkil çəkiliş parametrlərinə uyğunluğu ilə müəyyən edilir (Varnakov, Vedernikova, Savkin, 137). Aerofotoçəkiliş materiallarının fotoqrammetrik keyfiyyəti aşağıdakı meyarlara əsasən qiymətləndirilir: təsvirlərin uzununa və eninə üst-üstə düşmə faizi, aerofotoçəkiliş marşrutunun düz olması, tədqiqat sahəsinin orta müstəvisindən yuxarı olan fotoşəkilin faktiki hündürlüyü, tədqiqat sahəsinin sərhədlərinin müəyyən olmasıdır (Kalinin, Bondarenko, Strogiy, Sementsov, Kazachkov, Matveykina, Samoylova, 5). Bir marşrutda qonşu şəkillər ixtiyari istiqamətdə bir-birini müəyyən qədər örtürsə belə örtmə uzununa örtmə adlanır. Uzunununa örtmə relyefdən asılı olaraq dəyişir (60-90 %) (Əliyev, Qocamanova, Ömərov, Dənziyev, Qaziyeva, 2017: 5).

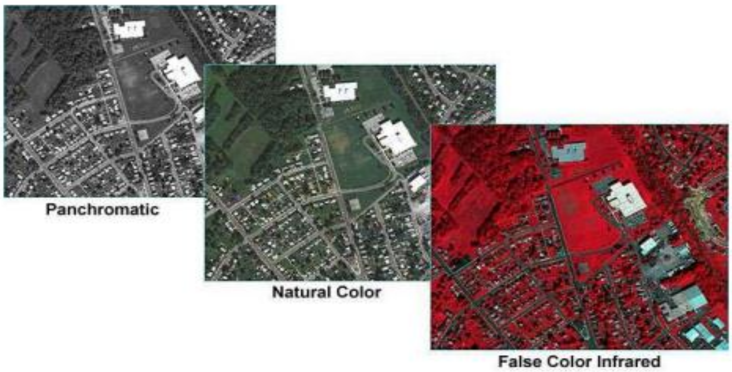
Aerofototəsvirlərin keyfiyyəti vizual qüsurların olmamasından ibarətdir və aerofotoçəkiliş obyektinin işıqlandırılmasından, atmosferin vəziyyətindən və istifadə olunan avadanlıqların vəziyyətindən asılıdır. Ərazilərin xəritələşdirilməsi üçün istifadə olunan aerofototəsvirlərdə buludlar, onlardan kölgələr, parıltı hər hansı digər pozuntular olmamalıdır. Şəkillər kifayət qədər aydın və ətraflı olmalıdır. Aerofotoçəkiliş materiallarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə işlər başa çatdıqdan sonra onun təlimatların və texniki tapşırığın tələblərinə uyğunluğu barədə rəy verilir. Tələblərə uyğun gəlmədikdə təkrar aerofotoçəkiliş aparılır.

Aerofotoçəkilişin aparılmasına bir çox amillər təsir göstərir. Bu amillər aşağıdakılardır:

Miqyas. Miqyas aerofototəsvirdəki iki təsvir arasındakı məsafələrin və yerdəki eyni iki nöqtə/cisim arasındakı faktiki məsafənin nisbəti, başqa sözlə f/H nisbəti (burada f kamera obyektivinin fokus uzunluğu və H hündürlükdür), şkalanın fotoşəkildən digərinə dəyişməsi uçuş hündürlüyünün dəyişməsi ilə əlaqədardır ki, miqyas dəyişikliyinə əlavə təsir göstərən digər amillər meyl etmə və relyef yerdəyişmələridir.

Fotoqrammetrik kameralar. Fotoqrammetrik kameralar yüksək həndəsi və radiometrik dəqiqliyə malik xəritəçəkmə üçün qurulmuş xüsusi kameralardır. Bu kameralar dəqiqliklə qurulub və məqsədyönlü şəkildə çoxlu sayda fotoşəkilləri yüksək həndəsi dəqiqlik və keyfiyyətlə sürətlə ardıcıl olaraq çəkiliş aparmaq üçün nəzərdə tutulub.

Aeroplyonkalar. Sabit imitasiya bazası üzərinə qoyulmuş çox qatlı emulsiyadır. Ümumiyyətlə aeroplyonkalar eni təxminən 10 düym və uzunluğu 200 ilə 500 fut arasında olan rulonlarda mövcuddur. Müxtəlif məqsəd və unikal vəziyyətlərə uyğunluğundan asılı olaraq istifadə olunan müxtəlif aeroplyonkaların növləri mövcuddur. Panxromatik və təbii rəngli plyonkalar ən çox istifadə olunandır. Bu iki plyonka və infraqırmızı birlikdə aerofotoqrafiyada istifadə olunan əsas bazanı təşkil edir (Şəkil 4).

Şəkil 4: Aeroplyonkaların növləri

Vaxt. Aerofotoçəkilişin aparıldığı vaxt çox vacibdir. Təcrübəyə əsaslanaraq, aerofotoçəkiliş günəşin hündürlüyü üfüqdən 30 dərəcə yüksək olduqda və ya günortadan üç saat əvvəl və sonra aparılmalıdır.

Mövsüm. İşığın əks etdirmə qabiliyyətinin mövsümi dəyişmələri, bitki örtüyünün mövsümi dəyişiklikləri və iqlim amillərindəki mövsümi dəyişikliklər kimi amillər mövsümün uyğunluğunu seçmək üçün əsas məqamlardır. Məsələn, fotoqrammetrik xəritəçəkmə, geoloji və ya torpaq tədqiqatı məqsədləri üçün yer mümkün qədər aydın görünməlidir.

Atmosfer faktorları. Atmosferdə hissəciklərin (tüstü və ya toz) və qaz molekullarının mövcudluğu, xüsusən daha ağır hissəciklər tərəfindən səpilmə səbəbindən kontrastı azaltmağa meyllidir, buna görə də aerofotoçəkiliş üçün ən yaxşı vaxt səmanın aydın olduğu vaxtdır.

Ümumi uçuş keyfiyyətinin yoxlanılması əsasən yoxlama təhlili və müqayisəli analiz yolu ilə aparılır. Təsvirin görünüşünə dumanın, bulud kölgəsinin və digər faktorların olmasını, görüntü rənginin keyfiyyət tələblərinə cavab verib-vermədiyini yoxlamaq üçün insan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsindən istifadə olunur (Zongbiao, Miao, Linbing, Jin, 2021: 142).

Aerofotoçəkiliş materiallarının keyfiyyəti aşağıdakı əsas amillərlə müəyyən edilir:

1. çəkiliş üçün təbii şərtlər - əsas olanlar işıqlandırma və atmosfer vəziyyətidir;
2. çəkilişin texniki şərtləri - aerofotoçəkiliş zamanı daşıyıcıdakı dəyişikliklər, bort kamerasının texniki xüsusiyyətləri;
3. texniki çəkiliş parametrləri, ekspozisiya vaxtı, sensorun həssaslıq parametrləri və s.;
4. aerofototəsvirlərin sonrakı işlənməsinin texnoloji parametrləri - radiometrik düzəliş, histoqramın çevrilməsi və s. (Anikeeva, Chibunichev, 2021: 777).

Bu amillərin təsiri görüntü keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Aşağıda sadalanan amillərin təsiri nəticəsində aerofototəsvirlərin keyfiyyət probleminə aid nümunə verilmişdir (Şəkil 3).

Şəkil 5: Atmosfer faktoru olan dumanın aerofototəsvirin dekodlaşdırma keyfiyyətinə təsirinin nümunəsi

Hava dumanının aerofotoçəkilişə təsiri əsasən landşaft parlaqlığı intervalının azaldılmasında və nəticədə aerofototəsvirlərdə topoqrafik obyektlərin (xüsusilə qaranlıq olanların) aydın ayrıca reproduksiyasının mümkünlüyü ilə ifadə olunur. Şəkildə dumanın olması, ümumi işıq fonunun olması və kontrastın azalması kimi vizual olaraq müəyyən edilə bilər.

Aerofotoçəkiliş yer səthinin öyrənilməsinin əsas üsullarından biridir ki, bu da tədqiq olunan yer səthinin böyük sahələrini lazımi dəqiqliklə və təfərrüatla tez bir zamanda qeyd etməyə imkan verir. Aerofotoqrafiya obyektiv məlumat verir və vizual yoxlama zamanı fərqlənməyən ərazi obyektlərini müəyyən etməyə imkan verir. Aerofotoçəkilişdə yer səthindəki obyektlər haqqında məlumat onlarla birbaşa təmasda olmadan məsafədən alınır. Müxtəlif məqsədlər üçün alınan aerofototəsvirlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi problemi aktual məsələlərdəndir. Aerofototəsvirlərin vizual keyfiyyətinə təsir edən əsas amillərə təbii şərait, aerofotoçəkilişin texniki və texnoloji parametrləri və əldə edilmiş məlumatların sonrakı işlənməsi daxildir. Bu amillərin hər biri ayrı-ayrılıqda və ya birlikdə aerofototəsvirlərin keyfiyyətinə müəyyən şəkildə təsir göstərir. Aerofototəsvirlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi struktur və qradasiya xüsusiyyətləri baxımından aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Morgan, J.L., Gergel, S.E., Coops, N.C. (2010). Aerial Photography: A Rapidly Evolving Tool for Ecological Management. Bioscience. № 60, pp.47-59.
2. Risbol, O., Briese, C., Doneus, M., Nesbakken, A. (2015). Monitoring Cultural Heritage by Comparing DEMs Derived from Historical Aerial Photographs and Airborne Laser Scanning. J. Cult. Herit. № 16, pp.202-209.
3. Zhang, S., Barrett, H.A., Baros, S.V., Neville, P.R.H., Talasila, S., Sinclair, L.L. (2022). Georeferencing Accuracy Assessment of Historical Aerial Photos Using a Custom-Built Online Georeferencing Tool. ISPRS Int. J. Geo-Inf, 20 p.
4. Erlandson, J.M., Gill, K.M., Gusick, A.E., Dorrler, A.E. (2019). Identifying Shell Middens with Historic Aerial Photos: An Example from California’s Santa Cruz Island. J. Isl. Coast. Archaeol. № 14, pp.113-122.
5. Bulavitskiy, V.F., Zhukova, N.V. (2016). Fotogrammetriya i distantsionnoye zondirovaniye territorii: ucheb. posobiye, Khabarovsk: Izd-vo Tikhookean. gos. un-ta, 113 s.
6. https://docs.geoscan.aero/ru/master/database/complex-module/aerospace-foto/aerospace-foto.html
7. https://papa.clubexpress.com/content.aspx?page_id=22&club_id=808138&module_id=158950 History of Aerial Photography
8. Meisner, H., Cramer, M., Reulke, R. (2018). Towards Standardized Evaluation of Image Quality for Airborne Camera Systems. Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci., XLII-1, pp.295-300.
9. Zhang, H., Bangyu, L., Zhang, J., Xu, F. (2014). Aerial Image Series Quality Assessment 35th International Symposium on Remote Sensing of Environment, 7 p.
10. Əliyev, V.V., Qocamanova, Z.N., Ömərov, S.X., Dənziyev, R.M., Qaziyeva, P.Ç. (2017). Fotoqrammetriya. Metodik göstəriş. Bakı, AzMİU, 52 s.
11. Zongbiao, T., Miao, L., Linbing, L., Jin, Z. (2021). Research on key points of quality inspection of aerial photogrammetry results and quality improvement measures. The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, Volume XLIII-B4-2021 XXIV ISPRS Congress, pp.141-146.
12. Anikeeva, I., Chibunichev, A. (2021). Requırements for aerıal ımages qualıty, obtaıned for mappıng purposes. The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, Volume XLIII-B2-2021 XXIV ISPRS Congress, pp.777-784.
13. Varnakov, D.N., Vedernikova, T.I., Savkin, I.N. (2021). Otsenka kachestva aerofotosnimkov pri provedenii fotogrammetricheskikh rabot. System analysıs and mathematıcal modelıng. Baykalskiy gosudarstvennyy universitet (Irkutsk), s.135-144.

14. Kalinin, A.A., Bondarenko, A.M., Strogiy, B.N., Sementsov, M.N., Kazachkov, I.A., Matveykina, ZH.V., Samoylova, T.F. Fotogrammetriya i distantsionnoye zondirovaniye. Kurs lektsiy: uchebnoye posobiye, Zernograd: Azovo-Chernomorskiy inzhenernyy institute.

Göndərilib: 10.09.2023 Qəbul edilib: 17.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/85-89

Nurlana Əliyeva
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
aliyevanurlana71@gmail.com

NAXÇIVANA QARŞI İDDİALAR VƏ KİLSƏ TƏBLİĞATI

Xülasə

Qriqorian kilsəsinin XIX əsrdən bəri daha fəal şəkildə erməni terror siyasi təşkilatlarının, Ermənistan dövlətinin, eləcə də xarici ölkələrin dəstəklədiyi erməni lobbisinin siyasi alətinə çevrildiyi bəllidir. XIX əsrin başlanğıcında erməni kilsə xadimlərinin təhriki, dəvəti və birbaşa iştirakı ilə tarixi Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan əraziləri Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilimişdi. Qarşıda Cənubi Qafqazda heç bir zaman olmayan Ermənistan dövlətinin yaradılması və Naxçıvanın ona qatılması planları dururdu. Erməni kilsəsi bu prosesin əsas ilhamvericisi rolunda çıxış edirdi. Kilsənin planları Cənubi Qafqazda Azərbaycan dövlətçiliyinin ləğv edilməsi, mifik "Böyük Ermənistan"ın yaradılmasına hesablanmışdı.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Qriqorian kilsəsi, XIX əsr, erməni lobbisi, Cənubi Qafqaz*

Nurlana Aliyeva
Nakhchivan Section of ANAS
The Institute of History, Ethnography and Archaeology
aliyevanurlana71@gmail.com

Claims against Nakchivan and the church propaganda

Abstract

It is clear that since the 19th century, the Gregorian Church has more actively become a political tool of Armenian terrorist political organizations, the Armenian state, as well as the Armenian lobby supported by foreign countries. At the beginning of the 19th century, with the instigation, invitation and direct participation of Armenian churchmen, the territories of Nakhchivan, which are historical Azerbaijani lands, were occupied by the Russian Empire. The next stage of this policy, there were plans to create the Armenian state, which had never existed in the South Caucasus, and to connect Nakhchivan to it. The Armenian Church acted as the main inspirer of this process. The plans of the church were calculated to abolish the statehood of Azerbaijan in The South Caucasus and create the mythical "Great Armenia".

Keywords: *Nakhchivan, Gregorian Church, XIX century, the armenian lobby, South Caucasus*

Giriş

Aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar sübut etmişdir ki, Erməni Qriqorian Kilsəsinin Naxçıvanla bağlı iddialarının kökündə tarixi amillərdən daha çox, siyasi amillər dayanır. Hələ XVIII əsrdə Rusiya dövlətinin himayəsində ermənilərə Qafqazda dövlət yaratmaq üçün Moskvaya səfər edən erməni kilsə xadimləri İsrael Ori və onun köməkçisi keşiş Minas çarın birinci naziri hesab olunan boyar F.A.Qolovinə xristianlar adından müraciətnamə, I Pyotra ünvanlanmış məktub, habelə xeyli miqdar kəşfiyyat və casusluq materiallarını təqdim etmiş, bir qədər sonra isə imperatorun özü ilə görüşmüşdülər. Həmin müraciətnamə və məktublarda Naxçıvanla bağlı iddialar da əksini tapmış və regionun işğal edilməsi üçün müxtəlif üsullar təklif edilmişdi. Erməni kilsə xadimləri tərəfindən çar hakimiyyətinə tədqim edilən 18 səhifəlik planda Naxçıvan şəhərinin yaxınlığından axan Araz çayı "Erməni torpaqlarının hüdudu" kimi təqdim edilirdi. Yazılırdı ki, "Bura İran torpaqlarının başlanğıcı və sərhədidir. Bu çayda bərə keçidləri vardır və həmin keçidləri ələ keçirmək vacibdir. Çünki çay itidir və elə ki orada qoşun toplandı, hazır olan kimi o çayı keçər və yoluna davam edər Şamaxıdan

həmin çaya qədər düşmən olan adamlar heç yoxdur, yalnız xristianlar, təbəələr vardır. Buradakı ölkədə qoşunu yedirtmək və atları yemləmək üçün hər cür ehtiyatlar toplamaq olar. Və bütün qoşunu Naxçıvan şəhərinə toplamaq lazımdır" (2, s. 89)

Qriqorian kilsəsinin XIX əsrdən bəri daha fəal şəkildə erməni terror siyasi təşkilatlarının, Ermənistan dövlətinin, eləcə də xarici ölkələrin dəstəklədiyi erməni lobbisinin siyasi alətinə çevrildiyi bəllidir. XIX əsrin başlanğıcında erməni kilsə xadimlərinin təhriki, dəvəti və birbaşa iştirakı ilə tarixi Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan əraziləri Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilimişdi. Qarşıda Cənubi Qafqazda heç bir zaman olmayan Ermənistan dövlətinin yaradılması və Naxçıvanın ona qatılması planları dururdu. Erməni kilsəsi bu prosesin əsas ilhamvericisi rolunda çıxış edirdi. Kilsənin planları Cənubi Qafqazda Azərbaycan dövlətçiliyinin ləğv edilməsi, mifik "Böyük Ermənistan"ın yaradılmasına hesablanmışdı (2, s. 91).

XX əsrdə erməni kilsəsinin terror təşkilatları ilə bağlantılarına toxunan, onun terrorçu mahiyyətini ifşa edən ABŞ-dan olan tarixçi Samuel Uims bu barədə "Erməni xristian terror dövləti" əsərində çoxsaylı faktlar təqdim etmiş və əsərdə ABŞ hakimiyyət orqanlarına ritorik bir sual ünvanlamışdı:

"Erməni terrorçuları tərəfindən Amerika torpaqlarına belə hücumlar edildiyi halda ABŞ hökuməti niyə bu kiçik dövlətə milyard dollar xarici yardım verir? Niyə Amerika kilsə qrupları "xristianlara humanitar yardımı" adlandırılan yardıma milyonlarla dollar xərcləyirlər, bir halda ki, Ermənistan kilsəsi və dövləti susur və bütün dünyada terrorun qarşısını almaq üçün heç nə etmir?" (12).

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yaxşı silahlanmış və təlim görmüş, güclü kapitala malik, dünya ictimaiyyətinin ictimai rəyini yalançı məlumatlarla azdıran ermənilərin məkrli niyyəti Osmanlı dövlətinin şərq əyalətlərində və Qafazda, o cümlədən Naxçıvanda faşist metodlarından istifadə edərək yerli əhalini vahiməyə salmaq, onları məhv etmək, öz tarixi-etnik ərazilərindən çıxartmaq, maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrini dağıtmaq idi. Bu prosesdə nəinki ayrı-ayrı erməni terror-siyasi təşkilatları, erməni kilsəsinin özü də cinayətkar rol oynayırdı.

Beləliklə aydındır ki, erməni iddialarının arxasında duran əsas məqam ondan ibarətdir ki, bura tarixdə heç zaman mövcud olmamış "Böyük Ermənistan"ın bir hissəsi kimi göstərilsin, Naxçıvanın guya "tarixən daha geniş tarixi erməni ərazilərinin" bir hissəsi olduğu əsaslandırılsın. Təbii ki, Naxçıvan beynəlxalq səviyyədə Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi kimi tanınır və ermənilərin Naxçıvanla bağlı iddialarını sübut edən heç bir fakt yoxdur.

Araşdırmalarımız göstərir ki, Erməni Apostol Kilsəsinin Naxçıvanla bağlı iddiaları hələ çar dövründən güclənməyə başlamışdır. Nazim Mustafa yazır ki, 1905-1906-cı illərdə erməni kilsəsinin və erməni siyasi partiyalarının maliyyələşdirdikləri silahlı dəstələr Naxçıvan qəzasında silah gücünə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirməyə çalışmış, yeni erməni anklavı yaratmaq cəhdləri göstərmiş, lakin bu yerli əhalinin ciddi müqaviməti nəticəsində baş tutmamışdı (4).

Erməni Qriqorian Kilsəsinin Naxçıvana qarşı əsassız iddialar hazırki dövrdə də davam etməkdədir. Erməni Qriqorian kilsəsinin ruhaniləri ən müxtəlif məqsədlərlə keçirilən toplantılarda Naxçıvanla bağlı əsassız və sərsəm iddialarını səsləndirirlər. Məsələn, 2006-cı ilin aprel ayının 14-də Bütün Ermənilərin Ali Patriarxı və Katolikosu II Qaregin Məsihin şanlı dirilməsi bayramı münasibəti ilə yaydığı müraciətində demişdi:

"*Sülh insan ruhunun həmişə mövcud olan saleh arzusudur ki, o, səmavi Atamızın gözündə bütün insanların qardaş olduğunu dərk etməklə həqiqətən gerçəkləşəcək və sarsılmaz olacaq. Allah sevgisi və qonşu məhəbbəti sayəsində ...bir-birinin mənəvi xəzinələrini və ya müqəddəs yadigarlarını təhqir etməyə yer qalmayacaqdır. Naxçıvanda məhv edilmiş minlərlə erməni xaçkarının haqlı kədər nidaları eşidiləcəkdir. ...Bu əziz Pasxa günündə Allaha dua edirik ki, insanları və insanların iradəsini Öz Həqiqət Ruhu ilə gücləndirsin, başqasının mənəvi dəyərlərini təhqir edən və başqalarının hüquqlarını tapdalayan hərəkətləri, addımları və istəkləri pisləsin"* (10).

II Qareginin çıxışının qeyd olunan hissəsində iki məqam diqqəti cəlb edir. Keşiş əvvəlcə başqalarının mənəvi xəzinələrini və müqəddəs yadigarlarını təhqir etməyin Allaha və İsa Məsihə qarşı çıxmaq olduğunu yazır və mədəni erməni din xadimi obrazını yaratmağa çalışır. O, zaman sual oluna bilər niyə Erməni Qriqorian kilsəsi və şəxsən II Qareginin özü İrəvanda, Ermənistanın digər bölgələrində, 30 il işğal altında saxlanılmış Azərbaycan ərazilərində ermənilər tərəfindən

müsəlman dini abidələrinin dağıdılmasına bir inanclı olaraq heç zaman etiraz etməmişdir. Axı hər kəsə bəllidir ki, erməni kilsəsinin ermənilər və Ermənistan cəmiyyəti üzrəində təsiri kifayət qədər böyükdür. Məgər 1926-cı ildə İrəvanın indiki Respublika meydanında o zamankı Abovyan küçəsində yerləşən VII əsrin tarixi memarlıq abidəsi sayılan Zal xan məscidi dağıdılarkən, onun üzərində Nikolay Bünyatyanın müəllifliyi ilə İnturist mehmanxanasıinşa edilərkən (5) II Qareginin mənsub olduğu Erməni Qriqorian Kilsəsi yox idimi?! Bəlkə XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində inşa edilmiş Çətirli (Dəmirbulaq) məscidinin 1988-ci ilin fevralında ermənilər tərəfindən yandırılması mənəvi irsin təhqir olunması deyil?! Bəlkə II Qareginin varisi olduğu Katolikos I Vazgen bundan xəbərsiz olub? Təbii ki, suallar ritorikdir.

İkinci məqam guya hansısa “minlərlə erməni xaçkarı”nın dağıdılması ilə bağlıdır. Bu ağ yalandan başqa bir şey deyildir. O dağıdılmış xaçkarlar Naxçıvan ərazisində mövcud deyildir. Nə II Qaregin, nə də onun rəhbərlik etdiyi kilsənin digər nümayəndələri belə xaçkarların mövcud olmasına dair Naxçıvan ərazisində bircə fakt belə göstərə bilməzlər. XIX-XX əsrdə Naxçıvana köçürülərək gətirilən ermənilərin məzarları isə elə onların öz nəvə və nəticələri tərəfindən sovet dövründə indi Ermənistan adlandırılan əraziyə müxtəlif bəhanələrlə köçürülmüşdür. Bu proses xüsusən XX əsrin 80-ci illərində güclənmişdi.

Maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, 2020-ci ildə Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsi ilə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra kilsənin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanla bağlı iddiaları daha da güclənmiş və iftiralarının sayı artmışdır. Erməni Qriqorian kilsəsinin rəsmi saytında 2020-ci ilin noyabr ayının 14-də yerləşdirilmiş və guya Qarabağda erməni kilsələrinin dağılmasından bəhs edən saxta müraciətdə də kilsənin Naxçıvanla bağlı iddiaları əksini tapmışdı. Müraciətdə yazılırdı:

“Biz kədərləndik ki, noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Ermənistan Respublikası, Azərbaycan və Rusiya liderləri arasında Qarabağda hərbi əməliyyatları dayandırmaq üçün atəşkəs sazişi imzalandıqdan sonra azərbaycanlıların Şuşa şəhərinə daxil olublar. Şuşa kilsənin xarici və daxili divarlarında öz izini buraxaraq, Qazançı Müqəddəs ÜmumXilaskar Kilsəsini murdarlayıblar. Biz baş verənləri aşkar vandalizm və dözümsüzlüyün ifadəsi kimi qətiyyətlə pisləyirik. Azərbaycanda və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında onilliklər boyu müxtəlif formalarda həyata keçirilən mədəni soyqırımı siyasətini Azərbaycanın himayədarı Türkiyənin addımlarından sonra davam etdirməsi yolverilməzdir” (11).

Burada səslənən erməni yalanları da öz təsdiqini tapmır. Qazançı kilsəsini həm Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı, həm də 44 günlük müharibə dövründə silah anbarına çevirən, dünyaya “xristian abidələri dağıdılır” mesajı verməyə çalışan tərəf Ermənistan olmuşdur. Müharibədən sonra Azərbaycan nəinki abidənin dağıdılmasına icazə verməmiş, əksinə, onun qorunması üçün addımlar atmışdı (9).

Həmin ərəfədə Erməni Kilsəsinin və lobbisinin rüşvət dəstəyi ilə “Christianity today” portalında yerləşdirilmiş yazıda isə saxta məlumatlar daha bəzəkli şəkildə təqdim olunmuşdur: *“Tarixən böyük erməni icmasının yaşadığı Naxçıvan bölgəsi Sovet İttifaqı tərəfindən Azərbaycana verildikdən sonra erməni sakinlər qovulmuş və 6000-dən çox xaç daşı dağıdılmışdır. Mədəni soyqırım kampaniyası 2002-ci ilə qədər davam etmişdir. Bütün bunlar sivil dünyanın gözü altında, tədqiqatçıların və fotojurnalistlərin şahidliyi ilə olmuşdur”* (6).

Naxçıvanda nəinki tarixən, ümumiyyətlə XIX-XX əsrlərdə ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə kütləvi şəkildə köçürülüb məskunlaşdırılmasından sonra belə böyük bir erməni icması mövcud olmamışdır. İkinci yalan ondan ibarətdir ki, məqalədə Naxçıvanın guya Sovet İttifaqı tərəfindən Azərbaycana verilməsi iddia olunur. Naxçıvan Muxtar Respublikası sovetləşməyə qədər də Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuş, burada qurulmuş məhəlli hökumətlər özlərini Azərbaycanın bir parçası hesab etmiş, xarici güclərin bu ərazini zor gücünə Ermənistana vermə cəhdlərini qəbul etməmişlər. İ.Musayevin də yazdığı kimi Naxçıvan bölgəsinin müsəlmanları özlərini Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi sayır və hökumətdən silah-sursat alacaqlarına ümid edirdilər (3, s. 143).

2021-ci ilin sentyabrında Ermənistanda – Eçmiədzində (Üçkilsədə) Ermənilərin Ali Patriarxı və Katolikosu II Qareginin himayəsi altında keçirilən “Beynəlxalq Din azadlığı və Sülh” (“Conference:

International Religious Freedom and Peace") mövzusunda konfransın kommunikesində də Naxçıvanla bağlı Erməni kilsəsinin saxta iddiaları əksini tapmışdı. Konfrans iştirakçıları adından yayılan, əslində isə Qrriqoryan kilsəsində terror təşilatlarının və Erməni xüsusi Xidmət orqanlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə yazılmış Kommunikedə qeyd edilirdi ki, *"Culfa, Naxçıvan və Azərbaycanın digər yerlərində dünya irsi əhəmiyyəti olan erməni tarixi yerlərinin sistematik şəkildə silinməsi ilə bağlı əsaslandırılmış hesabatlar narahatlığımızı daha da artırır"* (8).

Qətnamə hissəsində isə yazılırdı:

"Azərbaycan hökumətini müstəqil qiymətləndirmə məqsədi ilə son vaxtlar Azərbaycanın nəzarətinə keçmiş Dağlıq Qarabağ ərazilərinə, o cümlədən Naxçıvan və Azərbaycanın digər yerlərindəki müvafiq ərazilərə beynəlxalq çıxışa və monitorinq missiyalarına dərhal və maneəsiz icazə verməyə çağırırıq" (8).

Yazılanlar cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyildi. Adıçəkilən ərazilərdə hər hansı erməni abidəsinin olmaması faktiki olaraq onların "sistematik silinməsi"ni də mümkünsüz edirdi. Faktiki olaraq ermənilərin bu saxta təbliğatlarına inanaraq muxtar respublikaya gələn həm rəsmi nümayəndələr, həm də tədqiqatçılar burada hansısa erməni izinin olması ilə bağlı bircə fakt və ya artefakta sahib deyildilər. Onlar aydın şəkildə görürdülər ki, Naxçıvan Muxtar Respulikasında nəinki Ermənilərə aid hansısa abidə dağıdılmamışdır, tam əksinə Azərbaycan dövlətinin diqqəti və qayğısı sayəsində muxtar respublika ərazisindəki abidələr qeydə alınmış, onların bir çoxunda bərpa, restavrasiya və təmir işləri aparılmışdı. XX əsrin 90-cı illərinin sonlarından etibarən baxımsızlıq ucbatından dağılmaqda olan bir sıra arxeoloji və tarixi abidələr tədqiqi edilmiş, 1997-ci ildə Azərbaycanın Avropa Mədəniyyət Konvensiyasına qoşulmasından sonra abidələrin konservasiyası və restavrasiyası istiqamətində məqsədyönlü addımlar atılmışdı. Heydər Əliyev 1997-ci ildə ABŞ-da səfərdə olarkən Dünya Bankının prezidenti ilə görüşündə ölkə ərazisində mövcud olan nadir tarixi abidələrin bərpası üçün kredit ayrılmasının zəruriliyini bildirmişdi. Ayrılan vəsait hesabına bərpa olunan abidələrdən ikisi məhz muxtar respublika ərazisində yerləşirdi (1, s. 133-134). Muxtar respublika ərazisində müxtəlif istiqamətlər mövcud olan, bu və ya digər formada daşına bilən tarixi abidələri məhv olmaqdan qorumaq, onların tədqiqini asanlaşdırmaq məqsədi ilə 2002-ci ilin iyulunda Naxçıvan şəhərində Açıq Səma altında muzeyin yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdi. Bu muzeydə Naxçıvan MR-sının müxtəlif ərazilərindən gətirilmiş sənduqələr, daş və qoç fiqurları, xatirə abidələri, daş fiqurlar, kitabələr, qayaüstü yazılar toplanmışdı (1, s. 149). 2005-ci il dekabrın 6-da Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri tərəfindən muxtar respublika ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin tədqiqi ilə bağlı sərəncam imzalanmışdı.

2022-ci ilin noyabrında Bütün Ermənilərin Ali Patriarxı və Katolikosu II Qareginin xeyir-duası ilə və Şimali Amerika Erməni Kilsəsinin Qərb Yeparxiyasının Primatı Arxiyepiskop Hovnan Derderyanın dəstəyi ilə ABŞ-ın Los-Anceles şəhərində "Dağlıq Qarabağ bu gün və sabah" adlı konfrans keçirilmiş, 11-13 noyabr 2022-ci il tarixlərində keçirilən həmin toplantıda kilsə xadimləri tərəfindən yenidən Naxçıvanla bağlı əsassız və uydurma məlumatlar səsləndirilmişdi. Həmin məlumatlarda qeyd edilirdi ki, guya *"1997-2006-cı illərdə Naxçıvanın bütün ərazisində 89 kilsə, 6000-ə yaxın xaç daşı və 22000-dən çox məzar daşı dağıdılmışdır"* (8). Konfransda daha sonra vurğulanırdı ki, Azərbaycan hökuməti tarixi abidələrdən erməni izlərinin silinməsi ilə bağlı işçi qrupunun fəaliyyətini dayandırmalı, YUNESKO-nun beynəlxalq mədəni irs üzrə müstəqil peşəkar və monitorinq qruplarına və digər aidiyyatı təşkilatlara "Dağlıq Qarabağ" abidələrinin hazırkı vəziyyəti ilə bağlı monitorinq aparmağa imkan verməlidir. Müvafiq maraqlı tərəflər, xüsusilə də ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri ibadət yerlərinə və qəbiristanlıqlara girişin əsas hüquqlarını təmin etməlidirlər (8).

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanla bağlı saxta faktları tez-tez dilə gətirən II Qaregin həm də traybalistdir. O, Ermənistanda doğulduğu Patrinc (1949-cu ildən bu kənd Voskexat adlandırılmışdır – N.Ə.) kəndindən bir sıra keşiş və yepiskopları təqdis etdiyinə görə qohumbazlıqda ittiham olunur.

2018-ci ildə Ermənistanda genişlənən kilsə etirazlarında dindar ermənilər II Qaregini "bidətçilərlə" – yəni homoseksual qadınlar, Anqlikan yepiskopları və masonlarla görüşdüyünə görə

tənqid etmişdilər. Hətta onun gizli ailə qurması və uşaq sahibi olması ilə bağlı ciddi ittihamlar səsləndirilmişdi (7).

Nəticə

Erməni kilsəsinin Naxçıvana olan iddialarının əsas göstəricilərindən biri Katalikosluğun tabeliyində müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən kilsələrin və yeparxiyaların adlandırılmasında Naxçıvan adından istifadə edilməsidir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Qriqorian kiləsinin Rusiya ərazisində fəaliyyət göstərən yeparxiyası Rusiya və Nor-Naxçıvan Yeparxiyası adlandırılır. Bu yolla Qriqorian kilsəsi həm də beynəlxalq ictimai rəylə manipulyasiya edir. Yeparxiyanı Naxçıvan adlandırmaqla məsələnin mahiyyətinə dam bələd olmayan şəxslərdə "Naxçıvan ermənilərə aiddir" fikrini formalaşdırır. 2013-cü ildə Erməni Qriqorian kilsəsinin Rusiya yeparxiyası üçün Moskvada inşa olunan kilsə-iqamətgaha da Naxçıvan adının verilməsi məhz bu kontekstdə qiymətləndirilməlidir. Şübhəsiz ki, xristian abidəsinin "Yeni Naxçıvan" adı ilə təqdim olunması ermənilərin illərdən bəri iddiasında olduğu Naxçıvan mövzusunun tərkib hissəsi idi. Bu elmi, siyasi, dini cəhətdən də yanlış bir mövqe və təxribat xarakteri daşıyan addım olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əkbərov, Q.İ. (2017). Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasında milli-mənəvi dəyərlər məsələsi. Naxçıvan: Əcəmi, 208 s.
2. Məmmədov, Ş. (2017). Erməni kilsəsinin Naxçıvan torpaqlarına qarşı işğalçılıq siyasəti. AMEA Naxçıvan Böməsinin Xəbərləri. № 3, s.86-92.
3. Musayev, İ. (1996). Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: BDDU, 328 s.
4. Mustafa, N. (2023). Şərur və Dərələyəzdə qırğınlar: Erməni cinayətləri: soyqırım, deportasiya, terror. URL: https://genocide.preslib.az/az_a1-5.html
5. A conference entitled "Nagorno Karabakh Today and Tomorrow" was held. (2020-2022). Armenian Church, November 17.URL: The Mother See strongly condemns: Armenian Church, November 14. URL: https://beta.armenianchurch.org/en /news/the-mother- see-strongly-condemns/4451
6. A Plea to Save Artsakh's Armenian Heritage. (2020). Christianity today, November 17. URL: www.christianitytoday.com/ct /2020/november-web-only/karekin-save-artsakh-armenian-churches-nagorno-karabakh.html
7. Atanesian, G. (2018). Armenia's uprising spreads to its church: Eurasia.net, July 20, URL: https://eurasianet.org/armenias-uprising-spreads-to-its-church
8. International Religious Freedom and Peace. (2021). 9-10 September. Mother See of Holy Etchmiadzin, Armenia Communique: Armenian Church, September 13. URL: https://beta.armenianchurch.org /en/news/conference-communiq/10039
9. Kalbizada, E. (2023). Claims and propaganda of the armenians about Shusha after the 44-day war: Musavat, URL: http://www.musavat.biz/ru/news/claims-and-propaganda-of-the-armenians-about-shusha-after-the-44-day-war_995991.html?d=1
10. Message of His Holiness Karekin II on the Occasion of the Feast of the Glorious Resurrection of Christ. (2006). Armenianchurch. URL: https://beta.armenianchurch.org/en/news/Message-of-His-Holiness-Karekin-II-on-the-Occasion-of-the-Feast-of-the-Glorious-Resurrection-of-Christ/464
11. The Mother See strongly condemns. (2020). Armenian Church, November 14. URL: https://beta.armenianchurch.org /en/news/the-mother-see-strongly-condemns/4451
12. Weems, S.A. (2002). Armenia: Secrets of a "Christian" terrorist state. The Armenian Great Deception Series. Dallas: John Press, Shortned version, 76 p.

Göndərilib: 05.09.2023 Qəbul edilib: 08.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/90-95

İradə Əliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
iradaazeri@mail.ru
Nüşabə Əliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
nushabe.aliyeva@bk.ru

ÜNSİYYƏT VƏ SÖZÜN GÜCÜ

Xülasə

Dünyanın bütün dahiləri ünsiyyət zamanı sözün insan zehninə, ağlına, ruhuna və qəlbinə təsirini, sözün ən güclü faktor olmasını zaman-zaman vurğulayıblar. Söz istər pozitiv, istər neqativ anlamda insan həyatını başdan-başa yönləndirən, insan həyatını uğurlu ya uğursuz edən böyük bir gücdür. Sözün gücünə söykənən, ona güvənən, ondan ruhlanan hər kəs xoşbəxt bir yaşama sahiblənəcək.

Məqalədə qoyulan məsələlərin tutumunu genişlətmək, ona Qərb yönü verib dünya arenasına çıxa bilmək üçün sitatlar ingiliscə verilib. Sitatları ingiliscə vermək, onları Azərbaycan dilinə tərcümə etmək məqaləyə ancaq hörmət qazandırar.

Sözün gücünə dair söylədiklərimiz okeanda bir damladır. Söz adlı nəhəng bir okean nə insan düşüncəsi ilə, nə də insan sözü ilə əhatələnməz.

Açar sözlər: *ünsiyyət, sözün gücü, ruh, qəlb, ingiliscə sitat, azərbaycanca tərcümə, frazeoloji feil, Qərb yazarları*

Irada Aliyeva
Azerbaijan Medical University
iradaazeri@mail.ru
Nushaba Aliyeva
Azerbaijan Medical University
nushabe.aliyeva@bk.ru

Communication and the power of a word

Abstract

All the world's geniuses have periodically emphasized the effects of words on the human mind, mind, spirit, and heart during communication and the strongest factor in the word. Words, whether positive or negative, are a powerful force that can lead a person's life from the start to a successful or unsuccessful one. Anyone who relies on the power of the word, relies on it, and is encouraged by it, will have a happy life.

The article quotes in English to expand the position of the issues laid down in the article, to give it a Western direction and to be able to go to the world arena. Giving them in English will only honor the article by translating them into Azerbaijani.

What we say about the power of the word is a drop in the ocean. A giant ocean called the Word is not surrounded by human thinking or human word.

Keywords: *communication, power of the word, spirit, heart, English quotation, Azerbaijani translation, phraseological verb, Western writers*

Giriş

Söz ulu Tanrının insanlara bəxş etdiyi üstün bir nemətdir. Dərmanın insan bədənində icra etdiyi funksiyaları söz də insan mənəviyyatında icra edir. Doğulduğu gündən dünyadan köçdüyü günədək dərmansız keçinə bilməyən insan söz olmadan keçinə bilməz. Dərman insanı sağaldır, söz isə canlı

bir varlıq olan insana ilahi bir yaranış, mənəviyyat, ləyaqət paltarı geydirir. Dünyada ən güclü varlıq olan sözün qarşısında dərman olduqca gücsüzdür. Dərman yalnız fiziki anlamda bədəni sağaldır, o, insan ruhuna, qəlbinə, mənəviyyatına, ədəbinə, tərbiyyəsinə, bir sözlə, insanın gözlə görülməyən faktorlarına sirayət edə bilmir. Tanrı onlara sirayət etmə funksiyasını ancaq sözə ayırıb. Söz ruhu və qəlbi dilləndirir, coşdurur, balansa salır, balansdan çıxarır, istiqamətləndirir. Qədim yunan filosofu Qorgi 25 əsr öncə sözdəki gücü dərmanın gücü ilə müqayisə edərək yazırdı (1):

The effect of speech upon the condition of the soul is comparable to the power of drugs over the nature of bodies. For just as different drugs dispel different secretions from the body, and some bring an end to desease and others to life, so also in the case of speeches, some distress, others delight, some cause fear, others make the hearers bold, and some drug and bewitch the soul with a kind of evil persuasion.

Sözün ruhun durumuna təsiri dərmanın bədən üzərindəki gücü ilə müqayisə oluna bilər. Necə ki fərqli dərmanlar bədəndən fərqli ifrazatları qovur, bəziləri xəstəliyə son verir, bəziləri həyat verir, eyni şəkildə sözün də bəziləri narahat edir, bəziləri zövq verir, bəziləri qorxuya səbəb olur, bəziləri dinləyənləri cəsarətləndirir, bəziləri də bir növ şeytani inandırma ilə ruhu ovsunlayır.

Səslənmə və yazı tutumu ən kiçik olanların biri olan söz güclü bir ustad olmaqla ilahi hünərlərə nail olur. "Veda"lar, Avesta, Bibliya, Quran kimi dini qaynaqları, dahi şairlərin, yazarların, filosofların və alimlərin bəşərin təkamülünə yön verən, ruhu və qəlbi vəcdə gətirən əsərlərini bizlərə çatdıran yalnız sözdür. Gözə görünməz bir xəzinədən qaynaqlanan hər söz minlərlə anlayışa yüklənir. Beş hərfli təkcə "vətən" sözündə minlərlə anlayış yatır. 5 ədədi millyonlarla ədədə dönə bilirsə, onu bir insan yazsa da, səsləndirsə də, o ədəd insana xas bir varlıq deyil, ilahi bir varlıqdır. Deməк, 5-i milyonlara yetirən insan əqli deyil, sözdəki gücdür, bu gücü də ortaya qoyan Tanrıdır, bir başqası deyil. Hansı şair, hansı yazar, hansı filosof, hansı alim 3 hərfli "ana" sözünün gücünü, daşıdığı ağırlığı, çatdırdığı mənanı aça bilər. Aristotel kimi nəhəng bir filosof, Nizami kimi platonik bir şair, Huqo kimi böyük bir yazar, Eynşteyn kimi dahi bir alim bu işin önündə aciz olublar. Necə ki dünyanı bir beşik kimi yırğalayan Tanrı gücü ortada var, sözün gücü var olacaq, heç bir insan oğlu o gücü yenə bilməz. Sözü yenə filosof Qorgiyə veririk (1):

Speech is a powerful master and achieves the most divine feats with the smallest and least evident body. It can stop fear, relieve pain, create joy, and increase pity.

Söz güclü bir ustaddır və ən kiçik və ən az görünən bədəni ilə ilahi hünərlərə çatır. O, qorxunu dayandıra bilər, ağrını toxtada bilər, sevinc yarada bilər və şəfqəti artıra bilər.

Sözün gücü çox böyükdür, əgər zamanında deyilə, vaxtından öncə və vaxtından sonra deyilməyə. Vaxtından öncə və vaxtından sonra dərilən bir meyvə təravətini, faydasını itirdiyi kimi, zamanında deyilməyən söz də gücünü, potensialını, faydasını, gərəkliliyini itirmiş olur. Gücü olmayan söz fayda yerinə ziyana yol açır, barış yerinə savaşa gətirib çıxarır, uğur yerinə uğursuzluğa səbəb olur. Söz var ordunu savaşa qaldırır, söz var məğlubiyyəti zəfərə döndərir, söz var bir imperiyanı çökməkdən qoruyur. Demək, ordunu səfərbər edən, zəfərə yol açan, imperiyanı qoruyub saxlayan sözün gücüdür. 19-cu əsr fransız yazarı, naşiri Emil de Jirarden zamanında deyilən sözü yaxşı seçilən bir söz adlandırır (1):

The power of words is immense. A well-chosen word has often sufficed to stop a flying army, to change defeat into victory, and to save an empire.

Sözün gücü cox böyükdür. Yaxşı seçilən bir söz çox vaxt qaçan bir ordunu dayandırmağa, məğlubiyyəti zəfərə döndərməyə, bir imperiyanı qurtarmağa bəs olmuşdur.

Hər hansı bir alət usta əllərdə olarkən usta işlər gördüyü kimi, sözlər də usta dillərdə səslənərkən usta olaraq səslənər. Demək, sözün gücü sözdə gizli yatır, onu alovlandıran, ona enerji verən,onu pozitiv ya neqativ edən,onu ucaldıcı ya aşağılayıcı edən yalnız insandır,insanın pozitiv ya da neqativ yanaşmasıdır.Sözün taleyi,ortaya qoyacağı sonuc sözdən asılı deyil,onu səsləndirən insandan birbaşa asılıdır. Usta əllərdən çıxan söz,güclü söz dinləyəni özünə çəkir,onu əsir alır,yaratdığı auradan çıxmağa qoymur. Səslənən söz görünməz enerjiyə çevrilərək, dinləyicinin qanına keçməklə bütün orqanlarına, o sıradan ruhuna və qəlbinə nüfuz edir, bu yolla da dinləyici ofsunlanır. Göründüyü kimi, söz ofsunlayan bir gücə sahibdir. Aristoteli yunanca, Qurani-Kərimi

ərəbcə, Nizamini farsca,Danteni İtalyanca, Füzulini azərbaycanca, Şekspiri ingiliscə, Höteni almanca, Huqonu fransızca və Dostoyevskini rusca oxuya bilənlər bir okean zövqünə dalaraq, dahi kəlamların ovuna çevrilirlər. Ömrünün 60-cı ilini yaşayan Diana Setterfild adlı tanınmış ingilis xanım yazar "On üçüncü hekayə" anlamında The thirteenth tale" adlı romanında yazır (Diane, 2018: 137):

There is something about words. In expert hands, manipulated deftly, they take you prisoner. Wind themselves around your limbs like spider silk, and when you are so enthralled you cannot move, they pierce your skin, enter your blood, numb your thoughts. Inside you they work their magic.

Sözlərin nəsə bir özəlliyi var. Usta əllərdə ustaca istiqamətləndirilərək sizi əsir alırlar. Hörümcək ipəyi kimi bədən üzvlərinizə dolanırlar və siz tərpənə bilməyəcək qədər sehirləndikcə dərinizi dələrlər, qanınıza girərlər, düşüncələrinizi keyləşdirərlər. Onlar içinizdə öz sehirkar işlərini görərlər.

Yuxarıdakı sitatda "əsir alırlar" anlamında "take prisoner"ingilizcə frazeoloji feil olub, "məftun edirlər" mənasını verir. İngilis dili mütəxəssisi professor Oruc Musayevin "İngiliscə-azərbaycanca lüğəti"ndə "to take prisoner" ("əsir almaq") frazeoloji məsdəri yer alır (Musayev, 2014: 886).

Qeyd edək ki, bir qrup Azərbaycan dilçi aliminin tərtib etdiyi "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nin 2-ci cildində "əsir" adı altında "əsir almaq" frazeoloji məsdəri yer almır, bu məsdər ədəbi dildə və yazıçıların əsərlərində işlək olsa da (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006: 138).

İnsan bədənində nələr var, hamısı öləridir, təbiətdə olan hər canlı və cansız varlıq kimi. Bu, təbiətin yazılmamış bir qanunudur. Amma bu öləri insan elə söz (əsər) yaza bilər ki, o sözün gücü, ağırlığı, əbədiyaşarlığı öz sahibini poeziya və nəsr əsərlərində, dissertasiyalarda, elmi-publisistik məqalələrdə, insanların xatirələrində qoruyub saxlayır. Neçə əsr öncə ölən bir ədibin böyük bir8 kəlamını indi oxuyuruqsa, ədibin keçirdiyi sevincini, üzüntüsünü, gözləntilərini, istəklərini qanadlı sözlər bizlərə çatdırırlar. Demək, əbədiyaşar sözün gücü, potensialı, enerjisi daim özündə qalır. Onlar səsləndəndə aşkara çıxıb güc və enerji paylayırlar. Doğrudan da, bu bir möcüzədir, bir sehirdir, ağlı heyrət ilə baş-başa qoyan bir müəmmadır. Diana Setterfild adı çəkilən kitabda bu reallığı belə açıqlayır:

"People disappear when they die. Their voice, their laughter, the warmth of their breath. Their flesh. Eventually their bones. All living memory of them ceases. This is both dreadful and natural. Yet for some there is an exception to this annihilation. For in the books they write they continue to exist. We can rediscover them. Their humor, their tone of voice, their moods. Through the written word they can anger you or make you happy. They can comfort you. They can perplex you. They can alter you. All this, even though they are dead. Like flies in amber, like corpses frozen in the ice, that which according to the laws of nature should pass away is, by the miracle of ink on paper, preserved. It is a kind of magic".

İnsanlar öləndə yox olurlar - onların səsləri, gülüşləri, nəfəslərinin istiliyi, ətləri, sonda da sümükləri. Onlara dair bütün xatirələr bitir. Bu həm qorxunc, həm də təbiidir. Ancaq bəziləri üçün bu yox olmanın bir istisnası var. Çünki onlar yazdıqları kitablarda varlıqlarını davam etdirirlər. Biz onları yenidən kəşf edə bilərik-onların yumorlarını, səs tonlarını, əhval-ruhiyələrini. Onlar yazılı sözlərlə sizi qəzəbləndirə ya da xoşbəxt edə bilər, sizi toxtada bilər, sizi çaşdıra bilər, sizi dəyişə bilərlər. Bütün bunlar olur, onlar ölmüş olsalar da. Kəhrəbadakı milçəklər kimi, buzda donmuş cəsədlər kimi təbiət qanunlarına görə keçib getməli olan şeylər kağız üzərində mürəkkəbin möcüzəsi ilə qorunub saxlanılır. Bu, bir növ sehirdir.

Yer üzündə insanla yanaşı bütün canlı və cansız varlıqlar danışa bilir. Ağac yarpağı, kölgəsi və meyvəsi ilə, bulud yağışı ilə, gündüz işığı ilə, gecə qaranlığı ilə, quşlar civiltisi ilə, at kişnəməsi ilə, külək vıyıltısı ilə. Bu siyahını minlərlə dəfə artırmaq olar. Bunların hər biri qavrama və emosiya daşıyıcılarıdır. Yazar sözünü söz ilə deyirsə, bəstəkar sözünü bəstəsi ilə, rəssam sözünü tablosu ilə deyir. Bunların da hər biri qavrama və emosiyaya yüklənir.

Bir insan rəssamın çəkdiyi bir tabloya baxırsa, tablo onunla danışaraq, qavrayış və emosiyaya dayanan informasiyalar ötürür. Yazarın tutumu böyük olduqca, sözlərinin tutumu böyük olduğu kimi, rəssamın tutumu böyük olduqca, çəkdiyi tabloların informasiya tutumu da böyük olur. Belə ki, Rafael, Leonardo da Vinçi kimi italyan rəssamlarının dünyanın aparıcı muzeylərində saxlanan tablolarının hər biri tamaşaçıya milyonlarla söz deyə bilər və tamaşaçının intellekti böyük olduqca, bu sözlərin də sayı artar. Ölməz və gerçək bir sənət örnəyi onunla ünsüyyət quran intellektli bir izləyicini mat qoyur. Ona ard-arda tutumlu informasiyalar ötürməklə. Rəngkarlıq üslubunu yazı üslubu ilə bir tutan 18-ci əsr ingilis rəssamı Coşua Reynolds yazır (5):

Style in painting is the same as in writing – a power over materials: whether words or colors by which conseptions or sentiments are conveyed.

Materiallar üzərində güc baxımından rəsmdəki üslub yazıdakıyla eynidir: sözlər ya rənglər ilə qavrayışlar və emosiyalar ötürülür.

Bir rəngkarlıq əsərində sözlər və emosiyalar rənglər ilə çatdırırlır. Belə ki, "Qırmızı rəng hərəkətlilik və canlılığın, yaşıl rəng dinclik və güvənin, qara rəng güc və ehtirasın, mavi rəng sakitliyin, lacivərdi rəng uğur və gücün, ağ rəng sevinc, saflıq və xəyalın, qəhvəyi rəng sadəlik və səssizliyin, turuncu rəng həyəcan və coşqunun, bənövşəyi rəng özünə güvənin göstəriciləri arasında yer alırlar" (6).

İnsan taleyinə söz qədər təkan verici, onu söz qədər yönləndirici, həyat axarına söz qədər iz qoyucu heç nə yoxdur. İnsan düşüncəsinin səslənən forması olan söz təbiətin əsrlər boyu qapalı qalan sirlərini ard-arda açır, Aya, günəşə və ulduzlara yönələrək onların proqramlarını yaxından izləyir, dərindən öyrənir, Yerin təkini və üstünü kosmosdan incələyir.

İnsan həyatını cənnətə döndərib ona məna qatan sözdür, insan həyatını cəhənnəmə döndərib ona zəhər qatan da sözdür. İnsanı toxtatmaqla ümid qapılarını onun üzünə açan sözdür, insanı məyus edərək onu ümüdsizlüyə sürükləyən də sözdür. Müəllimin biliyini, bacarığını və duyğularının ən incə qatlarını tələbənin zehninə yeridən sözdür, insan zehnini çaşdıran, ona yanlış proqram verən, onu doğru yoldan azdıran da sözdür. Danışanla dinləyicini ünsüyyətə gətirən, danışanı dinləyiciyə isidən və istədən, danışanın düşündüyünü dinləyiciyə diktə etdirən sözdür. İnsan zehninə ən güclü emosiyalar ötürən, insanı vəcdə gətirərək ona zövq daddıran sözdür, insanı öfkələndirərək onu davranış balansından çıxaran da sözdür. Deməк, söz ən güclü pozitiv olduğu kimi, ən güclü neqativdir. İstər pozitivlikdə, istər neqativlikdə söz liderdir, hər iki axında sözü yenə bilən heç nə yoxdur. Bu öndərliyi sözə yaşadan sözün gücü və sehridir. Sözün canında sehir olmasaydı, insan davranışında meydan sulaya bilməzdi. Avstriyalı nevroloq və psixoanalizin banisi, 1939-cu ildə dünyadan köçən Ziqmund Freyd "Gündəlik həyatın psixopatologiyası" anlamında "Psychopatathology of everyday life" kitabında sözün gücündən söz açarkən yazır (Sigmund, 2021: 191):

Words have a magical power. They can bring either the greatest happiness or deepest despair. They can transfer knowledge from teacher to student. Words enable the orator to sway his audience and dictate its decisions. Words are capable of arousing the strongest emotions and prompting all men's actions.

Sözlərin sehirli bir gücü var. Onlar ya ən böyük xoşbəxtlik ya da ən dərin ümüdsizlik gətirə bilərlər. Onlar biliyi müəllimdən tələbəyə ötürə bilərlər. Sözlər danışanın öz dinləyicilərinə təsir etməsini və qərarlarını diktə etməsini mümkün edirlər. Sözlər ən güclü duyğuları oyatmağa və bütün insanların hərəkətlərinə təkan verməyə qadirdirlər.

Söz düşüncədə ya nitqdə səslənmədikcə, onun gücü kölgədə qalan solğun çiçəyi xatırladır. Söz o ikisində səslənən kimi, gücü alovlanır, üzü günəşə baxan çiçək kimi. Söz insan qəlbini alovlandıra bildiyi üçün ən sərt qəlblərdən göz yaşı axıda bilir və bunu sözdən başqa heç nə edə bilmir. 50 yaşını yaşayan amerikalı yazar Patrik Roflus yazmışkən (8):

Words are pale shadows of forgotten names. As names have power, words have power. Words can light fires in the minds of men. Words can wring tears from the hardest hearts.

Sözlər unudulmuş adların solğun kölgələridir. Adların gücü olduğu kimi, sözlərin də gücü var. Sözlər insanların zehinlərində od yandıra bilərlər. Sözlər ən sərt ürəklərdən göz yaşlarını qopara bilərlər.

Dili dil edən, ona status verən, dünyanı üç mindən çox danışılan dilini ortaya qoyan, insan zümrəsini xalqlara bölən, başqa sözlə, insanlara xalq adını verən sözdir, sözün daşıyan, ötürən, cəzb edən, yenilməz və ölməz olan gücüdür. Ulu öndər Heydər Əliyev haqlı olaraq buyururdu ki (Heydər Əliyev və mədəniyyət, 2008: 132):

Dil – millətin mənəviyyat bayrağı, milli mənlik və qürurudur. Dİl yoxdursa, xalq da yoxdur.

Qida olmasa, qidadan törənən insan ölər, demək, qida mədənin yemidir. Amma insanı canlı varlıq edən qida olsa da, onu üstün mənəvi varlıq edən qida deyil, sözdür. Baxın, 2009-cu ildə vəfat edən amerikalı sahibkar, motivasiya natiqi Cim Rohn sözün zehin, anlama və fərqində olma ilə bağlılığından nə yazır (10):

Words do two mayor things: they provide food for the mind and create light for understanding and awereness.

Sözlər iki önəmli iş görürlər: Zehni qida ilə təmin edir, anlama və fərqində olma üçün işıq yaradırlar.

"Söz"dən düzələn frazeoloji feillər.

Azərbaycan dilində abstrakt (gözlə görünməyən) isimlərlə qramatik əlaqəyə girərək, frazeoloji vahidlər yaradan feillər çoxdur. Belə abstraktlardan biri "söz" anlayışıdır. "Söz"dən 30 frazeoloji feil təqdim olunur, açıqlaması ilə (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006: 247):

Söz açılmaq – danışmağa başlanmaq, söz açmaq – danışmağa başlamaq, söz altında qalmamaq – deyilən sözə qarşı deməyə sözü olmaq, söz atmaq – birinin fikrini bilmək üçün bir söz demək, söz çıxartmaq – şayiə yaymaq, söz dəymək – birinin sözündən incimək, söz döyüşdürmək – yersiz mübahisə etmək, söz düşmək – danışılmağa başlanmaq, söz gəlmək – qınanmaq, söz gəzdirmək – xəbərçilik etmək, söz güləşdirmək – yersiz mübahisə etmək, söz qaytarmaq – deyilən sözə kobud söz demək, söz qoşmaq – şeir demək, söz salmaq – kimdənsə ya nədənsə danışmaq, söz tutmaq – birinin sözündən təsirlənmək, söz vermək - nəisə etməyə razılaşmaq, söz yürütmək – danışmaq; sözə baxmaq – deyilən sözü icra etmək, sözə gəlmək – mübahisə etmək; sözü azdırmaq – birinin fikrini yayındırmaq, sözü bir yerə qoymaq – vədələşmək, sözü keçmək – sayğılı olmaq, sözü uzatmaq – artıq danışmaq, sözü yerə düşmək – bir istəyi icra edilməmək, sözü yerimək – sayğılı olmaq; sözündən çıxmaq – dediyini etməmək, sözünə baxmaq – deyilən sözü icra etmək, sözünə qulaq asmaq – deyilən sözü icra etmək; sözünü ağzında qoymaq – sözünü yarıda qoymaq, sözünü kəsmək – sözünü yarıda qoymaq. Sözə dair söylənən 30 frazeoloji feil tam siyahı deyil, Azərbaycan türklərinin danışıq dilində, habelə yazarlarımızın əsərlərində söz ilə bağlı əlavə olaraq yüzə yaxın frazeoloji feil var. Bu da "söz" anlayışının xalqın təfəkküründə dərin iz salmasından xəbər verir.

Füzulinin söz dünyası.

Böyük şairin "Söz" qəzəlində böyük sözün mahiyyətini açan 4 məsələ üzərində dayanırıq. Birinci olaraq vurğulanır: Sözün dəyərini artıranın dəyəri artar, söz nə dəyərdə olsa – sahibi də o dəyərdə olar. İkinci olaraq vurğulanır: Sözə canlılıq ver ki, əcəl yuxusu olan ölüm səni tutanda söz səni yuxudan oyatsın (elə söz de ki, öləndən sonra o söz səni diri saxlasın). Üçüncü olaraq vurğulanır: Söz könüllər almaq üçün ənbər qoxulu bir gözəldir, qeyb duvağından arabir üzünü göstərər. Dördüncü olaraq vurğulanır: Söz sirlər xəzinəsinin qoruyanıdır, min-min sirli incini arabir safa düzüb aşkar edər. Qəzəlin 4 beytinin klassik azərbaycanca oxunuşu və filoloji tərcüməmiz (Məhəmməd Füzuli əsərləri, 2005: 151):

Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırar,
Kim, nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saət səni ol uyğudan bidar söz.
Bir nigari-ənbərinxətdir könüllər almağa,
Göstərər hər dəm niqabi-qeybdən rüxsar söz.

Xazini-gəncineyi-əsrardır, hər dəm çəkər
Rişteyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.

Sözün dəyərini artıran öz dəyərini artırar,
Söz nə dəyərdə olsa, sahibini o dəyərdə edər.
Sözə canlılıq ver ki, səni ölüm yuxusu tutanda,
Söz hər zaman səni həmin yuxudan oyatsın.
Söz könüllər almağa ənbər xətli bir gözəldir,
Qeyb duvağından üzünü arabir göstərər.
Söz sirlər xəzinəsinin qoruyanıdır, arabir
Min-min sirli incini sapa düzüb aşkarlar.

Füzulinin sözün böyüklüyünə dair böyük fikirləri çoxdur. Şair bir qitəsində buyurur ki, sözündə olan feyz (Tanrıdan olan güc) onun baxtını üstün ad üçün simvol etmişdir. Şair demək istəyir ki, onun sözünün gücü Tanrıdan qaynaqlanır. Doğrudan da, üstün poeziya və incəsənət örnəkləri Tanrıdan güc almayınca, ürəkləri fəth etməklə əbədiyaşar ola bilməz. Füzuli dərviş (yoxsul) olsa da, özünü sultan (şah) sayıb. Onu poeziya sultanı edən sözləridir – gücü Tanrıdan alan sözləri (Məhəmməd Füzuli əsərləri, 2005: 360):

Gör nə sultanəm məni-dərviş kim, feyzi-süxən
Eyləmiş iqbalimi asari-nüsrət məzhəri.
Dərviş olan mən gör nə sultanam ki, sözün feyzi
Üstün adın izi üçün baxtımı simvol etmişdir.

Nəticə

Məqalənin aktuallığı odur ki, bütün zamanların olduğu kimi, günümüzün də ən dəyərli incisi, insan həyatını tam yönləndirici olan Sözdən söz açır, ikinci aktuallığı odur ki, yeni və təkrar olunmamış bir səpkidə sözün yenilməz gücü, qarşısı alınmaz sehri incələnir. Üçüncü aktuallığı odur ki, mövzunu yönləndirən sitatlar dünyanın dominant (aparıcı) dili olan ingiliscə və məqalə müəllifinin azərbaycanca düzgün filoloji tərcüməsində verilir.

Ümid edirik ki, məqalədə toxunulan məsələlər kommunikasiya, dilçilik və psixologiya kimi elm sahələrini öyrənən alim və doktorantların diqqətini çəkəcək.

Ədəbiyyat

1. https://www.azquotes.com / Top 8 Quotes by Gorgias, Jirarden
2. Diane, S. (2018). Thirteenth Tale, The United Kingdom, Harcover Paperback Kindle, 406 p.
3. Musayev, O. (2014). İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: “Şərq-Qərb”, 1320 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). II cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 792 s.
5. https://www.quotemaster.org / Quotes about Pover of vords/ J.Reynolds
6. https://www.forumgercek.com /Renkler ve Ressamlar
7. Sigmund, F. (2021). Psychopathology of Everyday Life, Umited Kingdom, Fingerprint Publishing, 240 p.
8. https://www.bookroo.com/ 185 Best Quotes/Patrick Rothfuss
9. Heydər Əliyev və mədəniyyət. (2008). Üç cilddə (3-cü cild). Bakı: “Nurlar”, 536 s.
10. https://www.insightstate.com/ 50 Famous Quotes/Jim Rohn
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). IV cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 328 s.
12. Məhəmməd Füzuli əsərləri. (2005). Bakı: “Şərq-Qərb”, 400 s.

Göndərilib: 19.08.2023 Qəbul edilib: 06.10.2023

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 11 / 96-100 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue: 11 / 96-100 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/96-100

Famil Mədətov
Bakı, Azərbaycan
familmadatov11@gmail.com

FUAD KÖPRÜLÜNÜN ELMİ İRSİNDƏ "KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DASTANININ YERİ

Xülasə

Oğuz türklərinin ortaq abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı eyni zamanda bəşər mədəniyyətinin də zəngin mənəvi xəzinəsidir. Abidənin öyrənilməsi həm yerli, həm də dünya alimlərinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bununla bağlı çoxsaylı elmi tədqiqatlar aparılmış və sovet rejiminin süqutu nəticəsində bir sıra türk xalqlarının öz istiqlaliyyətlərinə nail olmasından sonra bu, daha geniş vüsət almışdır. Məlumdur ki, sovet ideologiyası zaman-zaman türk xalqlarının tarixi keçmişini əks etdirən, milli dəyərlərin və genetik yaddaşın daşıyıcısı olan folklorun bir sıra nümunələrini, o cümlədən də "Kitabi-Dədə Qorqud"u yasaq etmiş və bununla da əsrlərdən gələn mənəvi bağları süni şəkildə qırmağa çalışmışdır. Bütün maneələrə baxmayaraq, bu dastan sovet imperiyasının təsir dairəsində olan Azərbaycanda da nəşr olunmuş, haqqında çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır.

Dastanla bağlı F.Köprülünün araşdırmaları özünün elmi-nəzəri sanbalı, tarixi-mədəni dəyəri ilə seçilir. Bir tədqi

qatçı kimi F.Köprülü "Kitabi-Dədə Qorqud"un ideya-bədii cəhətdən mükəmməl sənət örnəyi kimi türk xalqlarının düşüncəsində mühüm rol oynadığını ayrı-ayrı yazılarında da dönə-dönə vurğulamışdır. O, *"Türk ədəbiyyatının mənşəyi"*, *"Ozan"* adlı məqalələrində, *"Türk edebiyyatında ilk mutasavvıflar"* adlı kitabında epos yaradıcılığı ilə bağlı qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.

Açar sözlər: *F.Köprülü, "Kitabi-Dədə Qorqud", dastan, ənənə, ozan, qopuz*

Famil Madatov
Baku, Azerbaijan
familmadatov11@gmail.com

The place of the epic "The Book of Dada Gorgud" in the scientific heritage of Fuad Koprulu

Abstract

"The Book of Dada Gorgud" epic, which is a common monument of the Oghuz Turks, is also a rich spiritual treasure of human culture. The study of the monument has always been the center of attention of both local and world scientists. Numerous scientific studies have been conducted in this regard, and after the fall of the Soviet regime, a number of Turkic nations achieved their independence, and it became more widespread. It is known that the Soviet ideology from time to time banned a number of examples of folklore, which reflect the historical past of the Turkish people, are carriers of national values and genetic memory, including "The book of Dada Gorgud", and thereby tried to artificially break the spiritual ties that have come from centuries. Despite all the obstacles, this saga was published in Azerbaijan, which was under the influence of the Soviet empire, and numerous studies were conducted about it. F.Koprulu's research on the epic stands out for its scientific-theoretical and historical-cultural value. As a researcher, F.Koprulu has repeatedly emphaized in his seperate writings that "The Book of Dada Gorgud" plays an important role in the thinking of the Turkish people as an ideal and artistic example of art. In his articles "The Origin of Turkish Literatue", "Ozan", and his book "The First Sufis in Turkish Literatue", he put forward valuable ideas about epic creation.

Keywords: *F.Koprulu, "The Book of Dada Gorgud", epic, ozan, gopuz*

Giriş

Məsələnin qoyuluşu. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı görkəmli alim Fuad Köprülünün elmi irsində xüsusi yer tutur. Alimin dastanla bağlı tədqiqatları onun ideya-məzmun xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından olduqca dəyərlidir.

İşin məqsədi. F.Köprülünün elmi irsində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının yerini müəyyən etmək, alimin dastanla bağlı apardığı araşdırmalara nəzər yetirmək.

Məlumdur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun tədqiq tarixi alman şərqşünası Fridrix Ditsin adı ilə bağlıdır. İstanbulda səfir kimi fəaliyyət göstərmiş F.Dits 1815-ci ildə Drezden kitabxanasından XV əsrdə yazıya köçürülmüş əlyazmanı aşkara çıxarmaqla bu sahədə ilk addımı atmış olur. Abidəni elmi dövriyyəyə gətirən alman tədqiqatçı onun ilk araşdırıcısı kimi qorqudşünaslıq tarixinə öz adını yazdırmışdır. Belə ki, o, dastanın "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"unu almancaya tərcümə etmiş və əlyazması ilə birlikdə nəşr etdirmişdir (Zhirmunskiy, 1974: 519). Daha sonralar yenə alman şərqşünası T.Neldeke eposu bütün boyları ilə birlikdə almancaya çevirməyə çalışsa da, böyük zəhmət tələb edən bu işin öhdəsindən gələ bilməmiş, tərcümə işini yarımçıq halda 1892-ci ildə V.V.Bartolda həvalə etmişdir. V.V.Bartold 1894-1904-cü illərdə dastanın I, II, III və IV boylarını rus dilinə çevirmişdir (Bartold, 1968). Bundan başqa Texas Universitetində dastan F.Sumer, A.E.Uysal, W.S.Walker tərəfindən ingilis dilində də nəşr olunmuşdur ki, bu da dünyada türk xalqlarının milli mədəniyyətini öyrənməyin mümkünlüyü baxımından mühüm əhəmiyyətə malik bir hadisə kimi dəyərləndirilməlidir (The book of Dede Korkut. A turkish epic 1992).

Dastanla bağlı F.Köprülünün araşdırmaları özünün elmi-nəzəri sanbalı, tarixi-mədəni dəyəri ilə seçilir. O, *"Türk ədəbiyyatının mənşəyi"* (Köprülüzadə, 1925: 5-78), *"Ozan"* (Köprülüzadə, 1934: 273-292) adlı məqalələrində, *"Türk edebiyyatında ilk mutasavvıflar"* (Köprülü, 2013) adlı kitabında epos yaradıcılığı ilə bağlı qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.

F.Köprülünün "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı tədqiqatlarının Azərbaycan folklorşünaslığı üçün aktuallığını artıran cəhətlər sırasında həm də dastanın tarixi Azərbaycan torpaqları ilə bağlılığının inandırıcı faktlarla göstərilməsindədir. O, istər eposla bağlı məxsusi olaraq yazdığı məqalələrində, istərsə də digər əsərlərində, yeri gəldikcə, bu konseptini əsaslı şəkildə sübut etməyə çalışmışdır. F.Köprülü əldə olunmuş nüsxələr əsasında dastanda cərəyan edən hadisələrin Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu imperiyalarında olduğunu qəbul edir və buna müvafiq olaraq buradakı rəvayətlərin oğuzların Bayandır boyu ilə əlaqəsinin məlum olduğunu göstərir. O, "Altun küpəli oğuz bəyləri"nın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu ordularında bulunması ilə fikrini bir daha təsdiq etmiş olur.

Bir tədqiqatçı kimi F.Köprülü "Kitabi-Dədə Qorqud"un ideya-bədii cəhətdən mükəmməl sənət örnəyi kimi türk xalqlarının düşüncəsində mühüm rol oynadığını ayrı-ayrı yazılarında da dönə-dönə vurğulamışdır. O, *"Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər"* kitabında yeri gəldikcə bu haqda mülahizələr irəli sürmüşdür. Tədqiqatçı əski türk tarixini bədii boyalarla əks etdirən bütün əsərlər içərisində "Kitabi-Dədə Qorqud"un xüsusi yerini göstərərək yazır: *"O dövrə aid bütün xalq nümunələri, yaxud dini-əxlaqi mövzulu hekayətlər, Battal Qazi kimi qəhrəmanlıq mənqibələri (rəvayətləri), "Dədə Qorqud" boylarının yanında çox təsirsiz və sönük qalırdı. Bir cümlə ilə ifadə etsək, alplar dövrü Anadolusunun bütün zövq və əxlaq xüsusiyyətlərini ən çox nəzərə çarpacaq şəkildə bu əsərdə olduğunu söyləyə bilərik"* (Köprülü, 2013: 356).

Göründüyü kimi, F.Köprülü "Kitabi-Dədə Qorqud"un möhtəşəmliyini, bədii cəhətdən mükəmməlliyini daha əyani göstərmək üçün onu digər məşhur əsərlərlə müqayisə edir və üstünlüyü birinciyə verir. O, hətta bu ölməz dastanı türk ədəbiyyatı ilə müqayisə edərkən göstərirdi ki, tərəzinin bir gözünə "Kitabi-Dədə Qorqud"u, digər gözünə bütün türk ədəbiyyatını qoysan, "Kitabi-Dədə Qorqud" tərəfi ağır gələr.

Tədqiqatçının *"Azərbaycan yurd bilgisi"* məcmuəsində nəşr olunan silsilə məqalələri də xüsusi elmi dəyərə malikdir. Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə çap olunan bu dərgidə Azərbaycan mühacir ziyalıları milli folklorumuzun tədqiqinə həsr olunmuş məqalələri ilə çıxış edirdilər. Jurnalın Türkiyə təmsilçisi olan F.Köprülü də dastanda cərəyan edən hadisələri və tarixi həqiqətləri əks etdirən məqamlara toxunur. O, *"Dədə Qorqud kitabına aid qeydlər"* adlı ümumi başlığı ilə *"Altun küpəli oğuz bəyləri"*, *"Başa dönmək, aynalmaq"* və *"Ozan"* kimi məqalələrində dastan mətninə

əsaslanmaqla qədim inancları, adət-ənənələri və türk toplumunun zəngin tarixi keçmişini tədqiq edir. Məqalələrin Azərbaycan folklorşünaslığı üçün aktuallığını artıran cəhətlərdən biri də burada Azərbaycanla bağlı tarixi həqiqətlərə daha çox yer verilməsidir (Azərbaycan yataqxanası haqqında məlumat, 1932: 84-91).

Silsiləyə daxil olan ilk məqalə *"Altun küpəli oğuz bəyləri"* adlanır. Bu ifadəyə F.Köprülü eposun İstanbul nəşrində rast gəlmişdir. Elə həmin bu ad tədqiqatçının diqqətini xüsusilə cəlb etmiş, əski zamandan üzü bəri oğuz bəylərinin altun küpə taxmalarının tarixi mənbələrdə necə əks olunması məsələlərinə münasibət bildirmişdir. Türklərin sırğa taxmaq adəti ilə bağlı suallara cavab tapmaq üçün F.Köprülü tarixi qeydlərə, tədqiqatçıların bu istiqamətdə yazdığı araşdırmalara nəzər yetirir. O, islamın qəbul edildiyi dövrə aid əcəm mənbələrində əsarət və köləlik mənasında məcazi bir şəkildə işlənən bu sözün E.M.Quatremer tərəfindən araşdırıldığını tədqiqat obyektinə çevirir. E.M.Quatremer Məğrizi tərcüməsindəki qeydlərdən birində "Vassaf", "Camiüt-Təvarix", "Mətləüs-Sadeyn", "Dövlətşah təzkirəsi", "Həbibüs-Siyər", "Əkbənamə" kimi tarixi mənbələrə, N.Gəncəvinin "İskəndərnamə", S.Şirazinin "Bustan" və "Gülüstan" kimi bədii əsərlərə nəzər yetirmiş, buradan çıxış edərək əski iranlılarda qulağa sırğa taxmaq adətinin əsarət və köləlik əlaməti olduğunu göstərmişdir. Digər tədqiqatçı Kazimirski də bu sözü əsarət və köləlik mənasında izah etmişdir. Lakin F.Köprülü E.M.Quatremerin gətirdiyi nümunələrdə "qulağa küpə taxmaq" adətini yalnız məcazi mənada işlətməsini, bu xüsusda heç bir məlumat verməməsini göstərmiş, bununla onun bu məsələnin tarixi aspektini nəzərdən qaçırmış olduğunu ortaya qoymuşdur. F.Köprülü tarixi mənbələr əsasında İranda qulağa sırğa taxmaq adətinin mövcud olduğunu göstərir. Belə ki, tədqiqatçı Səalibidə Siyavuşun küpələrindən bəhs olunmasını, İbn-əl Bəlhi Keyaniyan zamanında dövlətin pul ilə alınmış kölələrinin qulaqlarına küpə taxmalarını göstərməklə bu ənənənin İranda Əhəmənilər zamanından başlayaraq mövcud olmasını bir daha təsdiq etmiş olur. Bütün bu qeydlərdən sonra F.Köprülü qulağa sırğa taxmaq adətinin türklərdə mövcud olmasını əldə etdiyi tarixi mənbələrlə göstərir. O, Çin qaynaqlarına əsasən qırğızlarda qulağa sırğa taxmaq adətinin mövcud olması qeyd edir, bu adətin mənşəyi, mahiyyəti və digər türk xalqlarında müşahidə olub-olunmadığı barədə dəqiq məlumatların olmadığına da diqqəti yönəldir. Bir sıra mənbələri ciddi tədqiq etmiş F.Köprülü qulağa sırğa taxmaq adətinin lap əski zamanlardan türklərlə bağlı olmasını və onun heç bir İran təsiri olmadan qədim zamanlardan bəri bu toplumda mövcudluğunu elmi faktlarla sübuta yetirmişdir. Bununla bərabər o, bu mühüm elmi əsərini mövzu ilə bağlı yazılmış ilkin tədqiqatlardan sayaraq sonrakı araşdırmalar üçün müəyyən mənada yardımçı missiyası daşıdığını da vurğulamağı vacib saymışdır (Azərbaycan yataqxanası haqqında məlumat, 1931: 84-91).

Alim məqalənin yekununda qulağa sırğa taxmaq adətinin tədqiqini yalnız türklərlə məhdudlaşdırmır, onun digər xalqlarda da mövcud olması ehtimalının tarixi-etnoqrafik mənbələrin köməyi ilə müəyyən olunmasını vacib sayır və yalnız bundan sonra bu ənənənin daha təfərrüatlı qavranılacağının mümkünlüyünü göstərir. Dildə işləklik qazanmış və böyük məna yükü daşıyan elə sözlər, söz birləşmələri var ki, onlar keçmiş haqqında təsəvvür yaratmaq üçün bir meyar, açar rolunu oynayır. F.Köprülü də dil faktları əsasında türk xalqlarının əski inanc, adət-ənənə və bir sıra ictimai-bədii yaşantılarının müəyyən edilməsinin mümkünlüyünü öz tədqiqatılarında gerçəkləşdirmişdir. Bu gün də dilimizdə işlənən "qulağa sırğa eləmək" idiomu ilə əski qırğızlarda təsadüf olunan qulağa sırğa taxmaq adəti bu iki türk xalqlarını həm də məişət ənənəsi baxımından yaxınlaşdırır.

"Kitabi-Qədə Qorqud" dastanının IV boyu olan "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"unda Uruzu düşməndən azad etməyə gedən, bu yolda Qazana dəstək olanlardan biri də *"...qulağu altun küpəli, Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atdan yıqan Qazılıq Qoca oğlı bəg Yeynəkdir"* ki, o da bu əski ənənənin daşıyıcısı kimi diqqəti cəlb edir ("Kitabi-Qədə Qorqud", 2004: 93).

F.Köprülünün bu məqaləsi elmi əhəmiyyətinə, qaldırılan problemlərin ümumtürk səciyyəsi daşımasına, mədəni əlaqələrin dil faktları əsasında öyrənilməsinə görə elmi-nəzəri dəyər kəsb edir.

Tədqiqatçının "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalında nəşr olunmuş silsilə məqalələrindən ikincisi "Dədə Qorud Kitabına aid qeydlər: başa dönmək, aynalmaq" ("Dede Korqud kitabına aid notlar: başa dönmek, aynalmak") adlanır. Tədqiqatçı bu məqaləsində də bundan əvvəlki yazısında olduğu

kimi, dil faktı əsasında dastanda islamiyyətdən əvvəlki zamanlardakı türk adətlərinin mövcudluğunu əsaslandırır. F.Köprülü qeyd edir ki, dastanın ikinci boyu olan "Salur Qazan evi yağmalandığı boyu"nda Qazan xan gürcüləri məğlub edərək oğlu Uruzu xilas edir, daha sonra qırx qul və qırx kəniz azad edir ("Kitabi-Qədə Qorqud", 2004: 51).

Dördüncü boyda da yenə düşmənə qələbə çalan Salur oğlu Uruzu xilas etdikdən sonra qırx qul və qırx kəniz azad edir ("Kitabi-Qədə Qorqud", 2004: 93-94).

Dastandakı bu qeydlərdən çıxış edən F.Köprülü göstərir ki, XIV əsrdə Şərqi Anadolu və Azərbaycanın müsəlman əhalisi arasında qul və kəniz azad edilərkən onlar kimə görə azad edilirdisə, elə onun da başına döndərilirdi. Bu gün bir sıra adətlərin kökündə əski ənənələrin olduğunu tədqiq edən F.Köprülü bunu qədim və müasir mədəniyyətlər arasındakı irs-varislik əlaqəsinin nəticəsi olduğunu qəbul edir: *"Anadolu və Rumeli türkləri arasında bugün belə mövcud olan bir adətlə "Dədə Qorqud kitabı"ndakı bu qeydləri asanlıqla müqayisə edə bilərik; hər hansı bir səbəblə bir sədəqə veriləcəyi zaman onu namına sədəqə verilən şəxsin başı ətrafında üç dəfə çevirmək ortaq bir adətdir"* (Azərbaycan yataqxanası haqqında məlumat, 1932: 84).

F.Köprülü bu tədqiqatında müqayisəli-tarixi metoddan, yəni dastandakı "başa dönmək", "başına çevirmək" adəti ilə onun eynisi olan və daha çox Azərbaycan türkləri arasında işlənən "başa dönmək, başına dolanmaq" ifadəsini müqayisə müstəvisinə çıxarır, semantik cəhətdən onların eyni məzmun ifadə etdiyini nümunələr əsasında bizə göstərir.

Qeyd edək ki, *"Böyük türk lüğəti"ndə* başına dönmək ifadəsini kiminsə qayğısını çəkmək şəklində göstərilmişdir (Azərbaycan yataqxanası haqqında məlumat, 1932: 84). Lakin F.Köprülü həmin fikirlərin elmi cəhətdən səhv olduğunu məntiqi cəhətdən əsaslandırmışdır. O, əslində bu sözün qurban olmaq mənasını ifadə etdiyini Azərbaycan şairləri olan Əfşarlı Kazım, Mövlana Sahifinin şeirlərindən nümunələr gətirməklə əyani şəkildə bir daha təsdiqləmiş olur.

F.Köprülünün "Azərbaycan yurd bilgisi" dərgisində "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı silsilə məqalələrindən üçüncüsü *"Ozan"* adlanır. Bu tədqiqat ilə eyni məzmuna malik olan və bəzi düzəlişlərlə ondan daha müfəssəl xarakterə malik "Ozan" adlı digər məqaləni F.Köprülü bundan iki il sonra 1934-cü ildə nəşr etdirmişdir ki, biz də öz tədqiqatımızı da məhz bu araşdırma üzərində aparacağıq.

F.Köprülü "ozan"ın istənilən səviyyədə tədqiq edilmədiyi, hətta oxunuşunun belə şübhəli qaldığı bir vaxtda oğuzların "xalq şair-musiqişünası" mənasında işlətdikləri bu kəlmənin etimologiyası ilə bağlı alimlərin fərqli fikirlərini qələmə alır. O, göstərir ki, Çağatay lüğətindən "ozan" sözünü götürən Pavet de Kourtell və V.V.Radlov onun "uzan", V.V.Bartold isə "ozan" şəklində olduğunu qəbul edir. Daha sonra tədqiqatçı "Qamusi-türki" müəllifi ilə T.Kovalskinin də "uzan" oxunuşunu qəbul etdiyini, bundan fərqli olaraq, A.N.Samoyloviçin göstərilən fikirlərin heç birini düzgün saymadığını vurğulayır (Azərbaycan yataqxanası haqqında məlumat, 1932: 88). Bundan başqa, E.M.Quatremer "Məmlüklər tarixi"ndə ozanlar haqqında qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür ki, onun bu tədqiqatı heç bir türkloqun diqqətini çəkməsə də, həmin mənbədən ilk dəfə F.Köprülünün "XVI əsrin sonuna qədər türk saz şairləri" kitabında istifadə etməsi mühüm elmi addım idi. F.Köprülü E.M.Quatremerin adı çəkilən əsərindən R.Dozinin bəhs etməsini nəzərə alaraq, heç olmasa bu alimin əsəri vasitəsilə həmin mənbələrlə tədqiqatçıların tanış ola bilmə şansının olmasına nəzər-diqqəti cəlb edir. Bütün bunlara baxmayaraq, göstərilən mənbələrin araşdırma obyektindən kənarda qalması problemi bugün də davam etməkdədir. Q.Şəhriyarın araşdırmalarına istinadən deyə bilərik ki, ozan-aşıq sənətinin öyrənilməsi üçün mühüm qaynaqlardan olan həmin əsərlər hələ də öz tədqiqatçısını gözləməkdədir (Şəhriyar, 2015: 77).

F.Köprülü E.M.Quatremerin araşdırmasının elmi dəyərini qəbul etməklə bərabər, onun "ozan"ın mənşəyi ilə bağlı bəzi nöqsanlarını da düzəldir. O, E.M.Quatremerin "ozan"ı davul və nağara kimi telsiz musiqi alətinin adı zənn etməsinin səbəbini onun bu sözün türk mənşəli olduğunu bilmədiyindən qaynaqlanmış olması ilə əlaqələndirir.

"Ozan" istilahının qaynaqlara əsasən XIV əsrə gedib çıxdığını göstərən F.Köprülü bununla həmin sözün başlanğıcının XIV əsrlə məhdudlaşmayıb daha əski dövrlərə də gedib çıxa biləcəyinə şübhə etmirdi. E.M.Quatremer Səlcuq imperiyasına tabe olan Misir-Türk məmlüklərində ozanların

olmasını, onların əski oğuz dastanlarını, "Kitabi-Dədə Qorqud" hekayələrini telli sazları ilə (F.Köprülü bu musiqi alətinin qopuz olması ehtimalını irəli sürür – F.M) tərənnüm etmələrini yazmışdır.

F.Köprülünün qopuz haqqında mülahizələri də folklorşünaslıqda xüsusi elmi çəkiyə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. O, müxtəlif mənbələr əsasında qopuzun türk xalqlarının qədim musiqi aləti olmasını göstərmişdir. O, C.Huarta istinadən qopuzun əski uyğur mətnlərində təsadüf edildiyini göstərmiş, M.Kaşqarinin "Divani lüğət-it türk" əsərində də qopuz sözünün kobzamaq, kobzatmaq, kobzaşmaq, kobzalmaq şəkillərində olduğuna diqqəti cəlb etmişdir. Qeyd edək ki, Ukrayna və Polşa xalqlarının musiqi sənətkarlarına verdikləri "kobzar" adı türklərdə olan "qopuzçu"nun təsiri ilə yaranmışdır (Qasımlı, 2011: 54). F.Köprülü geniş elmi təsəvvür yaratmaq üçün Altay türklərində baxşıların əsrlərdən bəri istifadə etdiyi musiqi aləti haqqında V.V.Radlovun araşdırmasını nəzərdən keçirərək yazırdı: "Baxşı, şamanların davulu yerinə bir növü kaman, daha doğrusu baso violonçeldən istifadə edirdilər ki, təqribən üç, üç yarım qədəm yüksəkliyində olan bu alətə qopuz deyirdilər" (Koprulu, 1989: 103).

Nəticə

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, türklərin zəngin epos ənənələrinin tarixən mövcud olduğuna şübhə etməyən F.Köprülü bu yaradıcılıq nümunələrinin əsasən şifahi formada olduğu üçün unudulub getməsi fonunda əski həyatı təbii və səmimi duyğularla əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud"un nə qədər böyük mənəvi-estetik sənət örnəyi olduğunu öz tədqiqatlarında bir daha ortaya qoymuşdur.

İşin elmi yeniliyi. F.Köprülünün "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı ilə bağlı araşdırmaları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının türk xalqlarının zəngin ədəbi abidəsi kimi araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Zhirmunskiy, V.M. (1974). Tyurkskiy geroicheskiy epos (izbr.) Leningrad: Nauka, 725 s.
2. Sumer, F., Uysal, A.E., Walkner, W.S. (1992). The book of Dede Korkut. A turkish epic. London: University of Texas Press, 212 p.
3. Köprülüzadə, F.M. (1915). Türk ədəbiyyatının mənşəyi. Milli təşkilatlar jurnalı. № 4, 78 s.
4. Köprülüzadə, F.M. (1934). Bardlar, türk dili və ədəbiyyatı üzrə tədqiqatlar, s.273-292.
5. Köprülü, F. (2013). Türk ədəbiyyatında ilk sufilər. İstanbul: Alfa, 556 s.
6. Azərbaycan yataqxanası haqqında məlumat. (1932). İstanbul. URL: https://tdkturkdunyasi.gov.tr/tam-metin-pdf/163/tur
7. Samət, Ə. Nəşrə hazırlayanı və redaktoru Hacıyev, T. (2004). "Kitabi-Qədə Qorqud". Bakı: Öndər nəşriyyatı, 376 s.
8. Köprülüzadə, M.F., Validi, A.Z., Hacızadə, M., Ağaoğlu, M. (1932). Azərbaycan yataqxanası haqqında məlumat. Əbdürqədir bəyin iştirakı ilə. İstanbul: Burhanəddin mətbəəsi, № 1, 456 s.
9. Azərbaycan yataqxanası haqqında məlumat. (1931). İstanbul. URL: https://tdkturkdunyasi.gov.tr/tam-metin-pdf/163/tur
10. Şəhriyar, Q., Köprülüzadə, M.F. (2015). Onun "Dədə Qorqud kitabı"na aid qeydlər" əsəri, Bakı: Elm və təhsil, 164 s.
11. Qasımlı, M. (2011). Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur nəşriyyatı, 304 s.
12. Koprulu, F. (1989). Literary studies: Istanbul: Otuken, № 1, 470 p.

Göndərilib: 29.07.2023 Qəbul edilib: 03.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/101-106

Nərmin Şərbətova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
n.quliyeva91@mail.ru

DAXİLİ DİZAYNDA (İNTERYERDƏ) ERQONOMİK YERLƏŞMƏ

Xülasə

Məqalə daxili dizaynda erqonomikanın tədqiqinə həsr olunub. Son illər daxili dizaynda erqonomika anlayışına əsaslanaraq düzgün, funksional yerləşdirmə yəni planlaşdırma metodları ilə çertyoj və layihələrin hazırlanması prosesi aktiv şəkildə yayılmışdır. Bu tədqiqatda yer alan məqalələrdə, sahə üzrə mütəxəssis olaraq inkişaf etmək istəyənlər üçün daxili dizaynda istifadə oluna biləcək mebel və avadanlıqların düzgün yerləşdirilməsi və ölçü standartları əsasında layihələndirməsi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Məqalədə erqonomikanın insanın psixoloji və fiziki anatomiyası nəzərə alınmaqla düzgün və rahat mühit ölçülərinin yaradılmasının vacib amil olması mühüm şərtlərdən biri olması öz təsdiqini tapır.

Açar sözlər: *erqonomika, interyerdə erqonomik yerləşmə, erqonomik mebel, erqonomik standartlar, layihələndirmə və tikinti*

Narmin Sharbatova
Azerbaijan State Academy of Fine Arts
n.quliyeva91@mail.ru

Ergonomic placement in interior design

Abstract

The article is dedicated to the study of ergonomics in interior design. In recent years, the process of preparing drawings and projects with proper, functional placement, its planning methods, based on the concept of ergonomics, has been actively spread in interior design. The article in this study provide detailed information on the proper placement and design of furniture and equipment that can be used in interior design based on size standards for those who want to develop as specialists in the field. In the article, it is confirmed that ergonomics is one of the important conditions for creating the right and comfortable environment, taking into account the psychological and physical anatomy of a person.

Keywords: *ergonomics, ergonomic placement in the interior, ergonomic furniture, ergonomic standards, design and construction*

Giriş

Erqonomika elmi - gündəlik məişəti necə qurmaq, bununla yanaşı insanın fiziki və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla insanın iş mühitinin qurulmasını öyrənən bir sahədir. İnteryerlərin dizayn edilməsində erqonomika evdə, işdə mebelin maksimal dərəcədə rahat qurulmasına yönəldilib ki, bu da insanların rahatlığını, fəaliyyət və istirahətini təmin etsin. Onun şüarı, yəni çağırışı – interyerin dizayn həllində komfort, rahatlıq, təhlükəsizlik, mebel yerləşim planının rahatlığıdır.

Uzun illər dizaynerlər Lyudviq Neff, Peter Noyfert "Layihələndirmə və tikinti" adlı kitabından istifadə etmişlər. Bu kitab 70-ci illərin əvvəlində dərc olunmuşdur. Bu kitabda olan bir çox normalar bu gün də aktuallığını qoruyaraq müasir dizaynda da istifadə olunmuşdur. Buna baxmayaraq bu kitabın bəzi prinsipləri də köhnəlmişdir. Kitabın dərc olunduğu dövrdəki standartlara görə layihə, yəni ev dörd əsas məsələyə uyğun təyinatla hazırlanırdı: İstirahət, iş günündən sonra gecə yuxusu, yemək qəbulu və hazırlanması, əşyaların yerləşdirilməsi, gigiyena prosedurlarının yerinə yetirilməsi.

50 il ərzində dizaynerin təfəkkürü Le Corbusierin "ev – yaşayış üçün bir maşındır" fikrinə əsasən bütün otaqlar 3-4 standart bir formada bölünürdü. Amma bu gün interyerin dizaynı şəxsiyyətə yönəlmişdir. Layihə ev sahiblərinin istəyi və xarakterinə uyğun hazırlanır.Erqonomika evi komfortlu, təhlükəsiz və gözəl etməyə kömək edir. Onun əsasında anatomiya, psixologiya və digər elmlər durur ki, bu da insanı öyrənməyə yönəlmişdir.

Erqonomika anlayışı. Erqonomika – mühəndislik, layihələndirmə elmidir. Bu elm insanların müxtəlif texniki avadanlıqla təchiz edilmiş iş yerlərini və evlərini necə qurmaq qabiliyyətinə malik olduqlarını tədqiq edir. İnsanın olduğu mühitin estetik cəhətdən düzgün qurulması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də erqonomika elmi ilə məşğul olan alimlər dizaynerlərlə işlərini qurmağa çalışırlar. Dizaynerlər müəssisə otaqlarının, ofis binalarının, yaşayış evlərinin planlarını, interyerlərini qurma işi ilə məşğul olurlar (Vladimir, Manusevich).

İnteryerin dizayn edilməsində erqonomikanın rolu. Bir insan öz yaşayış yerini necə qurursa, bu onun haqqında çox şey deyir. Bəzi əşyaların evdə olub-olmaması, onların təyinatı, xarici görünüşünü özü seçir. İnteryerdə erqonomika - bu təkcə estetika deyil, həm də praktik, maksimal dərəcədə komfortlu yerləşmədir.

Sovet məkanında bir çox mənzillər "təki evim olsun" prinsipi əsasında tikilirdi. Bu evlər ilk on il üçün normal şəkildə yaşamaq üçün tikilmiş evlər idi. Müasir dövrdə yaşayış evində daha çox sayda və sadəcə gözəllik yaradacaq əşyalar deyil, daha çox funksional özəlliklərə sahib insanın erqonomik rahatlığını təmin edəcək rahat, vizual olaraq həm sadə, həm də gözü yormayacaq müasir standartlara cavab verən ev avadanlıqlarının və mebellərinin istifadəsi, yerləşdirilməsi vacib olmağa başlamışdır. İnsan məişətinin erqonomik şəkildə yerləşdirilməsi müəyyən prinsiplərə əsaslanmalıdır. İstifadə üçün hər bir əşyanın müəyyən edilmiş yerləri olmalıdır. İlk öncə insan hərəkət edərkən heç bir əşyaya toxunmadan rahat hərəkət etməlidir. Yaxşı olar ki, funksional mebel əldə edəsiniz: qatlanan, hərərkət edən, muxtəlif əşyaları qoya biləcəyiniz gizli qapaqlı oturacaqlar və yumşaq mebellər, eyni anda ferqli iş funksiyalarına sahib əşyalar.Evin içərisində düzgün zonaların yaradılması maksimal erqonomikanı əldə etməyə imkan verəcəkdir. Müxtəlif otaq və zonaların düzgün işıqlandırılması çox vacib amillərdən biridir. Bu insanların fiziki və psixiki sağlamlığına, iş bacarığına təsir edən başlıca ünsürlərdən biridir (Panero, Zelnik).

İnteryerdə erqonomik mebelin yerləşdirilməsi.İnteryerdə mebelin düzgün yerləşdirilməsi üçün bəzi qaydalar mövcuddur. Mebellər arasında keçidlərin məsafəsi 70-100 sm olmalıdır. Balaca otaqlarda çox az sayda mebel yerləşdirmək lazımdır və onları divar boyunca yerləşdirmək daha düzgün və rahat həll olacaqdır. Çox kiçik otaqlarda mətbəx avadanlıqları komplekt şəklində yerləşdirilməlidir. Açılıb-yığılan (transformer) mebellər interyerin iki-dörd müxtəlif əşyasını özündə birləşdirərərk bir çox funksiyanı yerinə yetirir. İri mebellər, daha geniş otaqlar üçün nəzərdən tutulur ki, onlar kiçik mebelləri əvəz etsin.

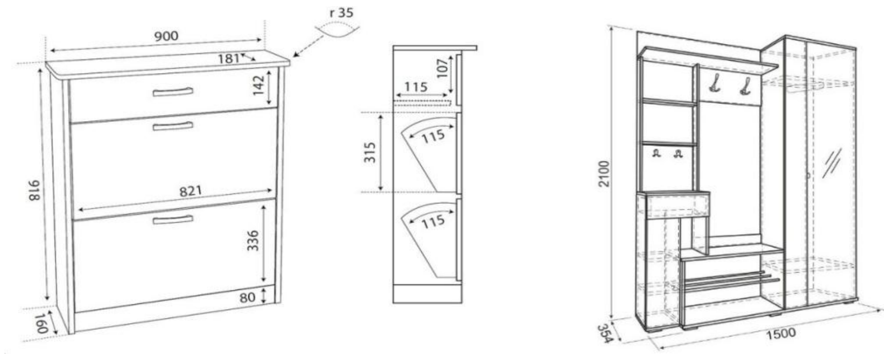
İnteryer dizaynda erqonomikanın əsas qaydaları (3):

1. Artıq olan nə varsa götürmək, maksimum boş yer saxlamaq;
2. Mebel vizual və fiziki cəhətdən heç nəyə mane olmamalıdır. İnsan evdə rahat hərərkət etməlidir. Hərərkət zamanı heç bir əşyaya toxunmamalıdır;
3. Kiçik otağı dizayn edərkən mümkün qədər açılıb-yığılan mebeldən istifadə olunmalıdır;
4. Təmirə başlamazdan əvvəl hansı otağa nəyi yerləşdirmək lazım olduğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirmək lazımdır.
5. İnteryerdə ən əsas amilin nə olduğunu analız etmək və evdə heç bir funksiya daşımayan gözəl obyektlərdən imtina etmək lazımdır;
6. Qabarit mebelləri künclərə yerləşdirmək lazımdır;
7. Nəyi harda saxlamağı öncədən fikirləşin. Məsəslən: tozsoran, təmilzik avadanlıqları, ütü masası, mətbəx avadanlıqları,elektrik cihazları kimi göz yora biləcək elementlər;

Düzgün erqonomik yerləşmə təhlükəsizlik deməkdir. Erqonomik dizaynda iti künclərin olmamasına xüsusi diqqət yetirilir. Hər hansı bir dolabın qapısını açmağa heç nə mane olmamalıdır. Detallar arası keçidlərin 70sm, yaşlı insanlar olan otaqlarda isə bu məsafələrin 1m-dən az olmamasına çalışmaq lazımdır. Bundan əlavə vintilyasiya sisteminin də düzgün yerinə yetirilməsi

önəmli məqamlardan biri hesab olunur. İnteryerdə istifadə olunacaq elektrik avadanlıqlarının sayını və yerini düzgün müəyyənləşdirmək lazımdır. Texniki təhlükəsizlik baxımından uzadıcılardan istifadə etməyin. Əvvəlcədən düşünülmüş və planlaşdırılmış şəkildə hər bir lazımi nöqtədə 1-2 və daha artıq elektrik mənbəyi yerləşdirmək vacibdir (4).

Dəhlizdə erqonomik yerləşmə. Evə giriş. Evdə nə qədər çox adam yaşayırsa giriş hissə bir o qədər geniş olmalıdır. Bir- iki nəfər yaşayan evdə giriş üçün 90 sm kifayət edir. Üç nəfərdən ibarət olan ailənin rahat hərəkət etməsi üçün minimum 100-110 sm olması əlverişli olacaqdır. Giriş hissəyə üst geyim və ayaqqabılar üçün dolab yerləşdirmək isdəyirsinizsə dolabın dərinliyinə diqqət yetirmək lazımdır. Ayaqqabıları kompakt şəkildə yerləşdirmək isdəyirsinizsə standart formada və ya transformasiya oluna bilən ayaqqabı rəfləri qoymaq lazımdır ki, ən az 20 cüt yerləşdirmək mümkün olsun. Açar və digər giriş üçün lazımlı avadanlıqları yerləşdirmək üçün gizli dolablar və ya yığılmış mebel daxilində xüsusi hissələr yaratmağı unutmayın. Tavan işıqlanmasında gur işıqlanma məqsədəuyğun olacaqdır. Dəhliz mebelinin dizayn edilməsində əsas qayda paltarı soyunub-geyinmək üçün lazım olan qədər yer saxlamaq, ayaqqabıları yığmaq üçün 30 sm dərinlikdə dolabların olmasıdır. Dəhliz çox kiçik olduqda sezon paltarlarını asmaq üçün asılqanların olması mebelin erqonomik və faydalı istifadə olunmasına imkan verəcək (Runge).

Dəhlizdə düzgün ara məsafələrinin saxlanılması əsas şərtlərdən biri hesab olunur. Dəhlizdə saxlanılacaq ən az məsafənin 90-100 sm-dən az olmaması önəmlidir. Düzgün məsafələr təyin edildikdə burada hərəkət də bir o qədər rahat və erqonomik olacaqdır.Dəhlizdə qapılar çölə doğru açıldıqda, burada ara məsafəsin 140-180 sm dən az olmamasına diqqət yetirmək lazımdır.

Hamam otağında (sanitar qovşaqda) erqonomik yerləşmə. Bir araya sığışdırılmış sanitar qovşağı mənzilin ərazisinin iki- üç kvadrat metrəsinə qənaət etməsinə yardım etmiş olar, amma evdə ailə üzvlərinin sayı çox olarsa, bu bir o qədər də rahat olmaz. Ailədə kiçik yaşlı uşaqlar, yaşlı adamlar, əlil insanlar olarsa hamam otağına tutacaqlar qoyulmalı, yer olarsa iki- üç pilləkən də qoymaq lazımdır. Daha təhlükəsiz olması üçün duş kabinası da yerləşdirmək lazımdır. Əsasən duş kabinalarının yerləşdirilməsi kiçik ölçülü sanitar qovşaqları üçün əlverişli bir seçim olacaqdır. Bu zaman boğulma riski azalmış olacaq. Kabinalar üçün sürüşkən və ya qatlanan qapıların istifadəsi əlverişli olacaqdır.Bir araya sığışdırılmış sanitar qovşaqlarında yerləşdirilən əşyalar arasında ən azı 50 sm məsafə qoyulur. Unitazın qapi önündə yerləşdirilməsi duzgün erqonomik yerləşmə olmayacaq (Vladimir).

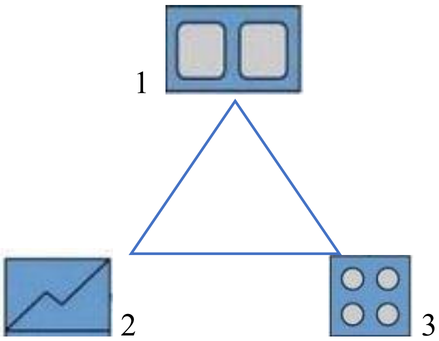
Hamam otağının dizayn edilməsinə verilən erqonomik parametrlər: Sanitar texnikası divardan 75 sm məsafədə yerləşdirilir; Duşla əl- üz yuyan arasında məsafə - 30 sm; Duşdan və yaxud vannadan rəflərə qədər olan məsafə - 70- 90 sm; Döşəmədən əl- üz yuyana qədər 80- 100sm; Əl- üz yuyanın qabağında boş məsafə ən az 55 sm olmalıdır. İnteryerdə bacardıqca 170 sm^2 boş yer saxlamaq ideal olardı.

Mətbəx və yemək otağında erqonomik yerləşmə. Əvvəllər bir çox mənzillərdə mətbəx çox da geniş götürülmürdü.Bura yalnız yemək bişirmək üçün nəzərdə tutulurdu. Əsas olaraq soyuducu, qaz plitəsi yerləşdirilirdi. Müasir texnikanın müxtəlifliyi, çox olması belə mətbəxlərdə yerləşdirilmədə problemlər yaradır. Mətbəx üçün qarnitur dəst standart modellərdən seçilməlidir. Bu da mətbəxdə rahat hərəkət etməyə imkan verir. Divarda (mümükün olan yerlərdə) tavana qədər rəflər yığılır. Pəncərə önündən əlavə stol kimi istifadə etmək olar. Qab-qacaq və digər mətbəx

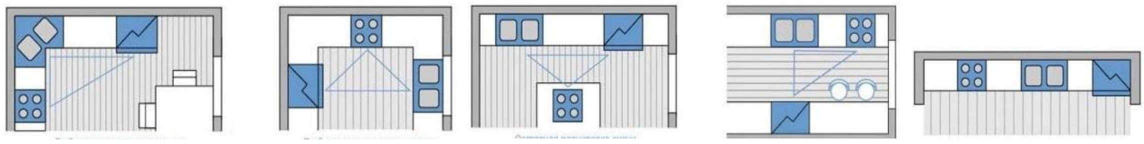
əşyalarını yığmaq üçün balaca künc divanların altından istifadə olunur.Mətbəxin önündə açıq eyvan olanda onların arası çox vaxt götürülür və genişləndirilir. Bəzən də yemək otağı ilə mətbəx arasında olan arakəsmə aradan qaldırılır və genişləndirilir.

Eerqonomikanın ilk tədqiqatçıları **"üç bucaq"** adlı termin yaratmışdılar. Bu termin mətbəx mebelinin yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu nəzəriyyəyə görə yuyulma zonası ilə bişirmə zonası arasında 1,2 m- dən 2,7 m qədər məsafə olmalıdır. Bu məsafənin cəmi 4-8 metrə bərabərdir (7).

1) Qab yuma zonası, 2) buz dolabı, 3) qaz plitəsi

A) B) C) D) E)

A) L obrazlı mətbəxdə üçlü yerləşmə; B) U obrazlı mətbəxdə üçlü yerləşmə;
C) Ada obrazlı mətbəxdə üçlü yerləşmə; D) Paralel obrazlı mətbəxdə üçlü yerləşmə;
E) xətti obrazlı mətbəxdə üçlü yerləşmə;

Qonaq otağında erqonomik yerləşmə. Müasir qonaq otağı çox funksiyalı bir məkandır. İndiki qonaq otaqları təkcə ailə ilə istirahət etmək, dostlarla görüşüb dincəlmək üçün nəzərdə tutulmur. Çox vaxt burada yatmaq üçün bir neçə yer, iş kabineti, qida qəbul etmək üçün zonalar və bir çox dolablar yerləşdirilir. Otağın mərkəzini doldurmaq olmaz. Kiçik stellaj vasitəsilə oturaq zonasını ayırmaq lazımdır, işləmək üçün bir künc seçilə bilər. Amma elə etmək lazımdır ki, qonaq otağında rahat hərəkət etmək mümkün olsun. Əşyalar arasında məsafə 70 sm-dən az olmamalıdır. Otağın ən az 50%- i boş qalmalıdır. Əgər otaq kiçikdirsə, iri qoltuqlar əvəzinə kompakt divan yerləşdirmək lazımdır. Televizor otağın vizual mərkəzi hesab olunur. Ona baxmaq üçün məsafə televizorun diaqonalının 3-4-nə bərabər olmalıdır. Mebeli də həmin mərkəzə simmetrik olaraq qoymaq lazımdır. Otaqda ən əsası "perspektivi" müəyyən etmək lazımdır: ön plan və arxa plan.Qonaq otağına giriş keçidləri 90 sm-dən az olmamalıdır. Evdəki əşyalar yolu tutmamalıdır. Oturanların rahat ünsiyyət qurması üçün ara məsafəsi 2 metrdən çox olmamalıdır. Divandan jurnal masasına məsafə elə qoyulmalıdır ki, oturan rahat əlini uzadıb götürə bilsin. Qonaq otağında hər şeyi yerləşdirdikdən sonra 2-3 kvadrat metr yer qaldıqda yemək zonası da müəyyən edilir. Yemək zonası 60-ın 120 sm-ə bərabər stoldan və 3-4 oturacaqdan ibarət olur və yaxud iki hündür oturacaq və qatlanan stol yerləşdirilir. Kreslo, stul və divanın kürək tərəfini çıxış tərəfə qoymaq olmaz, çünki orada oturan adamlarla diskomfort yaradacaq (Stadnichenko).

Yataq otağında erqonomik yerləşmə. Yataq otağı ele bir istirahət məkanıdır ki, onun da özünə məxsus erqonomik xüsusiyyətləri var. Bu otaqda digər otaqlara nisbətən az vaxt keçirdirik. Buna baxmayaraq əlavə əşyaların bura yığılması doğru olmaz. Çarpayını çox vaxt biz divarın mərkəzindən yerləşdiririk, yanlarına isə kiçik dolablar qoyuruq (bir və ya iki ədəd), kamod və yataq

dəstlərini yığmaq üçün dolab və ya otaq sakinlərinə özəl qarderob otağı yerləşdirmək olar. Qarderob otağının minimum olçüsü 160 sm-dən az olmamaqla götürülməsi məsləhətlidir. Dolabların daxili funksional və yeni texnologiyalarla təşkil olunduqda əşyaların yerləşimi daha rahat olacaqdır. Yəni standartlara uyğun olaraq yataq otağı daxilində sakinlərə özəl sanitar qovşaq yerləşdirilməsi də erqonomiklik və rahatlıq cəhətdən ağıllı həll olacaqdır.Bütün bu sadaladığımız əlavə yerləşmələr təbii ki, otağın olçüləri geniş olduqda mümkün olacaqdır. Əgər yataq otağı kiçik olçülərə sahibdirsə o zaman otağın hər hansı bir künc sahəsində tavana qədər uzanan dolablar yerləşdirmək olar. Başqa bir yerləşmə isə yer itirmədən və vizual olaraq göz yormadan çarpayı arxasında otağın olçülərinə uyğun kiçik qarderob sahəsinin yığılması olacaqdır. Bundan əlavə çarpayı üzərindən və ətrafınca da dolablar yerləşdirərək saxlama zonasını artıra bilərsiniz. Pəncərə kənarını isə oturub kitab oxuyacağınız bir guşə olaraq dəyərləndirə bilərsiniz. İki nəfərlik çarpayı yerləşdirərkən hər iki tərəfdən keçmək üçün yer qoyulmalıdır. Çarpayı ilə divan arasında 50 sm məsafə 70 sm-dən az olmamalıdır. Çarpayının altına toz yığılmaması üçün alt hissəsi bağlı olan model seçmək olar. Bundan əlavə çarpayının altını mövsümdən kənar paltarlar, döşəkçələr və digər istifadə olunmayan əşyaları yığıb saxlamaq üçün xüsusi konstruksiya ilə açılıb bağlanan dolablara bölünmüş bir hissə kimi dəyərləndirmək olar. Çarpayı başlığına yaxın hissələrdə ucu sərt elementlərdən qaçmağa çalışın. Çarpayı ətrafında yerdən hündürlüyü 25 sm olmaqla elektrik yuvaları, bundan əlavə çarpayı ətrafında yerləşdirəcəyiniz işıqları yandırıb söndürmək üçün elektrik açarları yerləşdirmək erqonomik və rahat bir həll olacaqdır.Əgər otaq kiçik olçülərə sahibdirsə, çarpayının yerini təyin etdikdən sonra kənarda qalacaq məsafələrin 50 sm-dən az olmamasına diqqət yetirin.Yataq otağında televizor yerləşdirmək isdəsəniz o zaman çarpayının hündürlüyü (x) və buna əlavə olaraq 35 sm ilə yəni x+35sm - toplam hündürluk həmin televizorun yerləşdirilməsi üçün mərkəz nöqtə hesab olunacaq (9).

Yan keçidlər: 1) Optimal olaraq (bizim və xarici mənbələrə əsasən) 70 sm-lik keçidlər hesab edilir; 2) Əgər dolab varsa, o zaman əlavə olaraq 60 sm məsafə daha saxlamaq lazımdır, xüsusilə dolab qapıları açılıb-bağlanan yelləncək formada olduqda; 3) Yatağın yan tərəfindəki minimal keçidlər-50 sm. Bu hissədə üstəlik istilik radiatoru və pərdələr varsa o zaman bu məsafə çarpayıdan radiatora qədər 50 sm olacaqdır.

Çarpayının aşağı tərəfindəki keçidlər: 1) Optimal ölçü 60-70 sm hesab olunur. Əgər burada alçaq və açıq şəkildə hündürlüyü 80-90 sm bir tumba yerləşdirilmişdirsə o zaman məsafə 50sm götürülə bilər; **Komod olduğu halda təyin olunmuş keçidlər:** 1) Əgər yataq otağına qoyduğunuz istiqamətdən asılı olmayaraq açılışı çarpayıya doğru olan komod varsa o zaman bu məsafələr rəhat istifadə üçün 100-120 sm olmalıdır; 2) Minimum məsafə 60 sm ola bilər, lakin siz siyirmədən istifadə etdiyiniz halda onun önündə deyil yan tərəfində dayanmalı olacaqsınız (10).

Uşaq otağında erqonomik yerləşmə. Uşaq otağının dizayn edilməsində erqonomikanın əsas prinsipi təhlükəsizlikdir. İnteryerdə iti künclər, sürüşkən döşəmə istifadəsi düzgün hesab edilmir. Yerdə istifadə olunan xalçaları ele seçmək lazımdır ki, uşağın hərərkət anında ilisib yıxılmasına səbəb yaratmasın. Məkanın 70% ərazisi uşağın inkişafı üçün faydalı hesab olunan – idman, oyunlar, təhsil, yerdə qalan 30%-i isə mebel üçün nəzərdə tutulmalıdır. Bele olduğu halda uşaq otaqda rahatlıqla hərərkət edərək, qaça və oynaya biləcək. Bu da uşağın fiziki cəhətdən sağlam inkişafına müsbət təsir edəcəkdir. Əgər bir otaqda iki uşaq varsa, hər biri üçün ayrılıqda sahə seçilir. Kiçik qabaritli otaqlarda isə iki mərtəbəli çarpayı yerləşdirməklə oyun sahəsi üçün ərazi qazanmış oluruq. Bu tip çarpayıların modelindən asılı olaraq uşağın 1 yaşdan 4 yaşa qədər istifadə edə bilməsi mümkündür (11).

Kabinet və yaxud iş yerində erqonomik yerləşmə. İş yerində hər şey elə təşkil olunmalıdır ki, diqqəti yayındıracaq əlavə nə isə olmasın. İş zonası üçün ayrıca otaq layihələndirmək hər kəsdə alınmır. Əgər evdə əlavə iş sahəsinə çevirə biləcəyiniz boş otaq varsa o zaman siz burada rahat iş görə bilmək üçün erqonomik yerləşmə edə biləcəksiniz. Ev kiçik olduğu və otaq sayı az olduğu halda yataq otağı, istifadə olunmayan eyvan sahəsi, hətta qonaq otağında bele bu cür funksional iş zonası yarada bilərsiniz. Bəzi insanlar var ki öz işlərini yalnız evdən, çölə çıxmadan öz şəxsi iş zonasında görür. Bele olduğu halda əlavə iş otağı ayırmaq vacib şərtlərdən biri hesab olunur. Bu cür

otaqlar üçün nəzərdə tutulan iş masası, stul xüsusi hündürlükdə seçilir. Bu otaqlar yaxşı işıqlandırılmalıdır. İş otaqlarında tavanda ümümi işıqlanmalardan istifadə edib masa və ya iş masasını isə aksentləşdirici yəni masa üstü lampalar və ya bir başa iş masasını işıqlandıracaq işıqlanmalardan istifadə edə bilərsiniz. Yaxşı olardı ki, işıq ön tərəfdən və ya soldan düşsün. Komyüterdən istifadə zamanı işığın düşməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Düzgün işıqlanma nəticəsində həmin insanın məhsuldar iş səviyyəsini artırmış olacaqsınız. Mebelin ölçüləri insanın fiziologiyasından asılıdır. Masanın uzunluğu 120 sm olaraq istifadə olunur. Bu, kompüterlə iş zamanı dirsəkləri rahat qoya bilmək üçün imkan yaradır. İş sahəsində hər bir element əllə götürülə biləcək zonalara qoyulmalıdır. İşıq lampası elə yerləşdirilir ki, işləyərkən kölgəsi iş səthinə düşərək maneəçilik və narahatçılıq yaratmasın. Gözlərimiz üçün ən rahatı təbii işığın iş zonasına düşməsidir. Masa pəncərəyə yaxın yerləşdirilməlidir. Kürəyi pəncərəyə doğru oturmayın, əks halda baxışlar həmişə otağın qaranlıq küncünə yönələcəkdir. Bu da gözlərə mənfi təsir göstərərcəkdir. Manitorla göz səviyyəsi arasında məsafə 50 sm olmalıdır. Adi stulda və yaxud söykənəcəksiz oturacaqda oturmaq erqonomik və rahat olmayacaqdır (12).

İş zonası üçün nəzərdə tutulmuş oturacaq üçün verilən tələblər: 1) Hündür, arxa tərəfə yönəlmiş kürəklik, baş altı hissəvə dirsəkləri qoymaq üçün yerinin olması; 2) Oturacağın hündürlüyü – 74 sm, ölçüsü 40/40 sm; 3) Alt hissəsində 5 təkər yerləşdirilir; 4) Oturan zaman ayaqlar rahat şəkildə döşəməyə çatır.

Nəticə

Hal-hazırda yaşayış məkanı daha böyük funksiyalar yerinə yetirməyə başlayıb. Noyfertin zamanından fərqli olaraq, evin dizaynına başqa tələblər qoyulur. Mətbəxdə bir çox məişət avadanlıqları quraşdırılır, uşaq otağı bir çox funksiyaları yerinə yetirir. Qonaqları qəbul etmək və yerləşdirmək üçün yer ayrılır.Bundan əlavə rahatlığı ilə ofisdən heç də fərqlənməyən ev üçün iş yeri də yerləşdirilir. Evdə sakinlərin xobbilərinə uyğun özəl sahələr yaradılır. Hamam təkcə duş qəbul etmək üçün deyil, həm də rahatlaşıb istirahət edə biləcəyiniz zonanı da özündə birləşdirir.

Bütün bunlar göstərir ki, mühitdə düzgün standartların nəzərə alınması insanların rahat və məhsuldar həyat tərzinin başlanğıcı olacaq.

Ədəbiyyat

1. Vladimir, R., Manusevich, Y. “Ergonomika v dizayne sredy”
2. Panero, Dzh., Zelnik, M. “Osnovy ergonomiki. Chelovek, prostranstvo, inter'yer: spravochnik po proyektnym normam”.
3. “Human Dimension. Interior Space: A Source Book of Design Reference Standards” Julius Panero, Martin Zelnik.
4. “Evaluating the effect of perceived mental workload on work body postures”. International Journal of İndustrial Ergonomics.
5. Runge, V.F. “Ergonomika i oborudovaniye inter'yera”. Uchebnoye posobiye.
6. Vladimir, B. Prosto ergonomika.
7. Noyfert: “Stroitel'noye proyektirovaniye”.
8. Stadnichenko, L.I. “Yergonomika”.
9. https://www.mdcreative.ru/sovety/arhitektura/le-corbusier
10. "Man-machine" system. Operator's working place. Arrangement of working place elements. General ergonomics requirements
11. https://mebel169.ru/articles/kak-pravilno-sproektirovat-interer-s-tochki-zreniya-zakonov-ergonomiki/
12. https://standartgost.ru/g/%D0%93%D0%9E%D0%A1%D0%A2_12.2.032-78

Göndərilib: 01.09.2023 Qəbul edilib: 21.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/107-112

Mehriban Hacızadə
Azərbaycan Dillər Universiteti
mehribanhacizade7@gmail.com

BƏDİİ İFADƏ VASİTƏLƏRİ. METAFORA

Xülasə

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi üçün tükənməz mənbə olan metaforik vahidlərin mahiyyətinin dərindən öyrənilməsi dildə,o cümlədən Azərbaycan dilində də dünyanın metaforik təsvirini verməyə,metaforik sahələrin onun semantik məkanında təmsil edilmək dərəcəsini tədqiq etmək imkanı verir.

Metafor dilçilikdə məcazi məna daşımaqla ən məhsuldar bədii ifadə vasitəsi olaraq mühüm yer tutur. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində metaforlar əhəmiyyətli rol oynayırlar. Eyni zamanda metaforlar bir sıra üslubların (elmi, publisistik, bədii) formalaşmasında mühüm rola malikdirlər.

Metafordan bəhs edərkən ilk növbədə məna və anlayış məvhumu nəzərə alınmalıdır. Məna sözün bildirdiyi fikir, anlayış isə zehni obrazdır. Metafora dilçilik üçün çox vacibdir, fikir və yaradıcılıq mənbəyidir. Metafora-yalnız dilçilik sahəsində elmi araşdırmalar aparan tədqiqatçıların deyil, psixoloqların, filosofların, sosioloqların da diqqətini cəlb etmişdir. Metaforlar həm üslubi-semantik, həm də leksik-semantik cəhətdən araşdırılmışdır. Metafora hər zaman tədqiqat obyekti olmuşdur.

Bütün bunlar metaforun dilçilik üçün vacib bir fenomen olduğunu sübut edir. Dil təbiətinə görə ikili xarakter daşıdığından bir tərəfdən əşyaya, digər tərəfdən isə "simvolik aləmə" aiddir.

Dil – metaphor vasitəsilə effektli şəkildə öyrənilir. Metaforun tədqiqi fərdi idrakın obrazlılığı ilə tamamlanır.

Açar sözlər: *metafora, məna, anlayış, mental obraz, üslub, bədii ifadə*

Mehriban Hajizadeh
Azerbaijan University of Languages
amikhajizade7@gmail.com

Means of figurative expression. Metaphor

Abstract

Metaphor is the most productive means of figurative expression in linguistics. Metaphors play an important role in enriching the vocabulary of the language, both in Azerbaijan and in English. At the same time, metaphors have an important role in the formation of a number of styles (scientific, public, figurative).

When talking about a metaphor, the meaning and concept of the abstract should be taken into account first. The meaning is an expressed idea, and the concept is a mental image. Metaphor is very important for linguistics, it is the source of ideas and creativity. Metaphor has attracted not only the attention of linguistics, but also the attention of psychologists, philosophers, and sociologists. Metaphors were investigated both stylistically-semantically and lexically-semantically. Metaphor has always been an object of tade.

All this proves that metaphor is an important phenomenon for linguistics. Since language has a dual character by its nature, it is effectively learned through language – metaphor as an aid to the object on the one hand, and to the "symbolic world" on the other hand. The study of metaphor is completed by the imagery of individual cognition.

Keywords: *metaphor, meaning, concept, mental image, style, figurative expression*

Giriş

Metaforanın öyrənilməsinin əsası Aristotel tərəfindən qoyulmuşdur. Metaforik köçürmə dinləyiciyə müsbət təsir göstərən və mübahisəni gücləndirən əhəmiyyətli bir dil vasitəsi olaraq qəbul edilirdi. Aristotelə görə, iki cismin oxşarlığı metaforik köçürmənin əsasını təşkil edir (Aristotel, 1982:55).

F.Nitzşeyə görə isə, metafora ən təsirli, təbii, dəqiq və sadə dil vasitəsidir (Nitsshef, 1990: 390). Sonralar metafora problemi ritorikadan psixologiya və dilçiliyə keçdi. Beləliklə, müqayisəli metafora anlayışı yarandı. Metafora gizli bir müqayisə şəklində təqdim edildi. Müqayisə nəzəriyyəsində metaforik ifadə iki və ya daha çox cismin müqayisə edilməsi ilə əlaqələndirilirdi.

M.Blekə görə, metaforadan istifadənin iki əsas səbəbi var: müəllif metaforik mənaya birbaşa kvivalent tapmaq mümkün olmadıqda və ya sırf stilistik məqsədlərlə metaforaya müraciət edir.

Metaforik köçürmə, onun fikrincə, semantik məna və stilistik potensialın özünəməxsusluğunu özündə birləşdirir (Blek, 1990: 156).

Bədii ifadə vasitələri bədii dilin tərkib hissələrindən biridir. Bədii ifadə vasitələrində sözlər həqiqi mənada yox, məcazi mənada işlənir. Buna görə də onlara məcazlar da deyilir. Bunlar obrazlılığın leksik səviyyədə göstəriciləri hesab olunur.

Məcazların əsas növləri aşağıdakılardır:

1. epitet
2. təşbeh
3. metafora
4. metanomiya
5. simvol
6. sinekdoxa

Epitet. Bədii əsərdə müəyyən bir fikri daha qüvvətli və qabarıq şəkildə çatdırmaq üçün onu ifadə edən sözə başqa bir təyin edici söz əlavə olunur. Həmin söz epitet adlanır. Epitet yunan sözü olub “əlavə” deməkdir. Klassik ədəbiyyatda gözəl üçün işlədilən “gül üzlü”, “qələm qaşlı”, “sərv boylu”, “ahu baxışlı” və s. kimi ifadələr epitetdir.

Məsələn:” Döyüşə aslan ürəkli oğullar gedir”.

Təyinedici xüsusiyyətinə görə epitetə bədii təyin də deyilir. Qara saçlı ifadəsində qara sözü epitet sayılmır, çünki məcazi mənada işlənməmişdir. Burada həmin söz adi təyindir. Saçın qaraolması təbii haldır. Amma qara bəxtim ifadəsində qara sözü epitetdir və obrazlılığın leksik səviyyədə göstəricisidir. Epitet birinci (asılı) tərəfi məcaziləşmiş olan I növ təyini söz birləşməsidir.

Təşbeh. Bənzətmə deməkdir. Bir əşya və ya hadisənin daha qüvvətli əlamətə malik başqa əşya və ya hadisəyə bənzədilməsinə təşbeh və ya bənzətmə deyilir. Təşbehin bənzəyən, bəzədilən, bənzətmə qoşması,bənzətmə əlaməti kimi tərkib hissələri var.

“Əli şir kimi güclüdür”. Burada Əli – bənzəyən, şir – bənzədilən, kimi – qoşma, güclü isə bənzətmə əlamətidir. Klassik ədəbiyyatdan bir nümunə :” Ey yanağı lalə Kiki al gözəl! Siyah zülfün zanəxdana yaraşmır”. M.P.Vaqifin bu misralarında yanaq – bənzəyən, lalə – qoşma, al–isə bənzətmə əlamətidir. Təşbehin son iki tərkib hissəsinin iştirakı olmadan işlənməsi hallarına da rast gəlirik.

Məsələn : Aşıq Ələsgərin ” Almadı yanağın, büllur buxağın” misrasında yanaq almaya, buxaq büllura bənzədilmiş, lakin bənzətmə əlaməti (sifət)və qoşma işlədilməmişdir. Bu cür təşbehlərə mükəmməl təşbeh deyilir. (Misradakı təşbehlər tam şəkildə belə qavranılır: ya ağın alma Kiki qırmızı, buxağın büllur kimi ağdır.)

Metafora (istiarə, köçürmə, gizli bənzətmə). Köçürmə mənasını bildirir. Bir əşya və ya hadisənin əlamətinin başqa bir əşya və ya hadisə üzərinə köçürülməsinə deyilir. Metafora da təşbeh kimi bənzətmə, oxşatma əsasında yaradılır. Lakin təşbehdən fərqli olaraq, bu bənzətmə “gizli” olur: Metaforada qarşılaşdırılan tərəflərdən biri iştirak etmir. Həmin tərəfin bir əlaməti o biri iştirak edən tərəfin üzərinə köçürülür. Məsələn: H.Cavidin “Yoxmudur səndə, gülüm heç insaf?” misrasında sevgili gülə bəzədilmiş, lakin onun adı çəkilməmişdir. Bu misranı “Ey gül kimi gözəl və ətirli sevgilim, səndə heç insaf yoxmudur?” şəklində təşbehə çevirmək mümkündür. Bədii dildə insana, canlıya aid əlamətin təbiət üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranan metaforalar daha çoxdur.

Metonomiya. Ad dəyişmə mənasını bildirir. Nəzərdə tutulan bir söz əvəzinə, onunla bağlı olan başqa sözün, anlayışın işlədilməsinə deyilir. Məsələn: "Sabiri əzbər bilir" ifadəsində "Sabiri" sözü şairin əsərləri mənasında işlənmişdir. "Təbriz bizi yaxşı qarşıladı", "Sinif sakitdir" cümlələri də metonomiyaya nümunə ola bilər.

Simvol. Rəmz, gizli işarə mənasını bildirir. Simvolda fikir müəyyən işarə ilə və üstüörtülü şəkildə ifadə olunur. Məsələn: klassik ədəbiyyatda tülkü hiyləgərliyin, qurd acgözlüyün, şir igidliyin simvoludur. Eləcə də müasir ədəbiyyatda göyərçin sülhün, əmin – amanlığın simvoludur. Bədii ədəbiyyatda qılınc mübarizə simvolu kimi verilir. Məcazlar istər nəzmlə, istərsə də nəsrlə yazılan bütün bədii əsərlərdə işlənir.

Sinekdoxa. Metanimiyanın bir növü də sinekdoxadır. Sinekdoxada bir əlamət bütöv anlayışı, sözün bir hissəsini, tamı əvəz edir.

Məsələn: Q.Zakir şeirlərinin birində Şuşa polis rəisini "yarımsaqqal" adlandırır. S.Rəhimovun "Saçlı", "Qaloş" kimi obrazları sinekdoxa sayılır.

Metafora dilçilikdə geniş tədqiq edilmişdir. Bu sahədə tədqiqatlar antik dövrlərdən başlanmış və müasir dövrdə daha dərin öyrənilən problemlərdən biridir. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilçiliyində metaforaya dair bir sıra tədqiqatlar aparılıb.

İlkin mərhələdə metafora məcazlar sistemində öyrənilmiş, metanomiya və metafora olaraq iki növdə fərqləndirilmişdir.

Sözün ümumi mənası "semantik variant" adlandırılır. Müxtəlif mənalar məhz bu ümumi məna vasitəsilə bir-birinə bağlanır. Sözün ümumi mənası sözün nüvəsini təşkil edir.

Çoxmənalı sözlərin mənalarının bir qismi semantik assosiasiyalar (metafora, metonimiya, funksional köçürmə)əsasında meydana çıxmış olur. Bu halda «ümumi məna» və ya əsas məna ilə əlaqə qırılır. Məcazi mənalar ümumi mənanın semantik variantları kimi çıxış edə bilmir. Burada əsas məsələ sözün mənası və onun forması arasındakı əlaqə, bir sözün mənaca başqa sözlərlə bağlılığı, məna və məfhum arasındakı münasibətidir. Dildə işlədilən sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənə bilir. Bu iki məna arasında müəyyən əlaqənin mövcudluğuna görə söz özünün həqiqi mənasında, əsasən, məcazi mənada işlədilir, buradan da yeni məna çalarları yarada bilir. Sözlərin məcazi mənada işlədilməsinin bir şəkli də metaforadır (Mehdiyeva, 2022: 37).

Metafora insan tərəfindən yaradılır və bu zaman insanın şüurunda müxtəlif bilik sahələri arasındakı münasibət və əlaqələr qarşılaşdırılır, bir sferadan digərinə keçid yaradılır. Metafora modellərinin yaradılmasında iki qütbdən istifadə edilir. Bu qütblərdən birində duran semantik sahənin vahidi özünün ilkin, yəni metaforlaşmamış mənasında olur, digər qütbdə metaforlaşmış məna sahəsini təşkil edir. Məkan metafora məsələsinə üç istiqamətdə yanaşmaq olar. Birinci istiqamət məkan mənası olmayan sözlərin məcazlaşaraq yer bildirməsi, ikinci istiqamət məkan ifadə edən vahidlərin metaforlaşması yolu ilə məkan metaforalarının yaranması, üçüncü istiqamət məkan bildirən leksemin, vahidin məcazlaşaraq əvvəlki məkan mənasını itirməsidir.

Bildiyimiz kimi, əksər insanlara görə metafora şair, yazıçı, başqa sözlə, yaradıcı insanlar üçün bir vasitədir. Çox az insan bizim metaforik ifadələrdən gündəlik nitqimizdə istifadə etdiyimizdən xəbərdardır. Bu, hər kəsin bu haqda nə düşündüyü fikrindən daha çox asılıdır. Corc Lakof və Mark Conson 1980-cı ildə yazdıqları məşhur "Metaphors we live by" ("Yaşadığımız metaforalar") əsəri ilə metaforalara hər zaman hər yerdə işlənə bilməsini iddia edərək konseptual metafora nəzəriyyəsini ilk olaraq ortaya qoydular. Metaforaya koqnitiv yanaşmanı sərgiləyən həmin nəzəriyyəyə qədər metaforalara müxtəlif yanaşmalar olmuş, onlar haqqında xeyli yazılmış və ya deyilmiş fikirlər mövcud olmuşdur (Lakoff, Johnson, 1980).

Hər şeydən öncə, metaforalar haqqında bədii dilin ifadə vasitəsi olmaqla çoxlu təriflər vardır. Ən çox yayılan tərif belədir: metafora kimi, bənzər tipli müqayisə bildirən sözlərdən istifadə etmədən birbaşa müqayisə yolu ilə köçürmə deməkdir (Kovecses, 2010). Metafora haqqında ilk elmi fikir e.ə. IV əsrdə yaşamış qədim yunan filosofu və alimi Aristotelin "Poetika" əsərində qeyd olunmuşdur. Aristotel ilk dəfə olaraq metaforalara elmi şəkildə yanaşaraq onların ətraflı təsvirini vermişdir.O qeyd edirdi ki,metafora bir əşyaya başqa bir əşyanın malik olduğu adın verilməsindən ibarətdir ki, burada köçürmə ya cinsdən növlərə, yaxud növlərdən cinsə qədər, ya da ki növlərdən

növlərə qədər ola bilir, daha çox oxşarlıq zəminində qurulur (Kövecses, 2010). İngilis maarifçisi, ədəbi tənqidçisi İ.A.Riçardz daha da irəli getdi. O, dilə metaforalardan danışarkən bu gün də istifadə olunan bir terminologiya gətirdi. Onun fikrincə, metafora mövzu və vasitə adlanan iki termindən ibarətdir. İkincisi, məcazi mənada işlənən termindir və bu iki terminin təməl adlanan əlaqələri vardır.

Alman dilçisi H.Paul qeyd edir ki, metaforalar oxşarlıq və ya müqayisənin çox müxtəlif növlərinə əsaslana bilər, məsələn, forma oxşarlığına: head of a cabbage-kələmin başı, the teeth of a saw-mişarın dişi. Bu oxşarlıq funksiyaya əsaslana bilər. Köçürülmüş məna kontekstdən asanlıqla tanına bilir: the head of the school-məktəbin başçısı, the key to the mystery-sirrin açarı.

Oxşarlıq mövqe ilə də daşınıla bilər: foot of a page-səhifənin ayağı. Metaforik köçürmənin çoxsaylı halları zaman və məkan arasındakı oxşarlığa da əsaslana bilər: long distance-long speech-uzun məsafə-uzun çıxış, a short path-a short time-qısa cığır-qısa vaxt (Arnold, 1973: 131).

Dilçilikdə metaforaya həsr olunmuş tədqiqat işlərində C.Lakofun irəli sürdüyü koqnitivmetod geniş istifadə olunur. Bu metodda metaforanın yaranmasını ehtiva edən metaforlaşma və ya məcazlaşma koqnitiv mexanizm kimi götürülür və mexanizmdə iki bilik sisteminin qarşılıqlı təsiri əsasdır. Birinci struktur mənbədir, ikinci isə metaforlaşma məqsədini özündə birləşdirir.

Metaforlaşma prosesində yeni mənanın yaranması həmişə birbaşa inikasla getmir. Köçürmə dərhal baş vermir. Əşya,hadisə, predmetlər şüurda təsəvvür olunur,müqayisə və qiymətləndirmələr aparılır. Metaforanın əmələ gətirdiyi modellər mürəkkəb olduğuna görə, müqayisə vacib şərt kimi özünü göstərir.

«Linqvistikada metafora probleminə həm dərketmədə ifadənin yeni mənasını yaradan proses, çox zaman üslubi vasitə və ya bədii üsul,bəzi hallarda adlandırma vasitəsi,az hallarda isə gerçəkliyin hisslərlə birbaşa ifadəsi mümkün olmayan sahələrinin əks etdirilməsi üçün dildə olan mənaların koqnitiv manipulyasiyası ilə dünyanın dil mənzərəsini yaratmaq üsulu kimi baxılmışdır» (Teliya, 1988: 34).

Metafora kifayət qədər mürəkkəb və geniş yayılmış məcaz növüdür. Metaforik məna oxşarlığa görə adların köçürülməsi, digərinə aid edilməsi yolu ilə meydana çıxsa da, onun formalaşdırılması fərdi bənzətmə, subyektiv köçürmələrlə də gedir. Bu baxımdan insan- zaman modeli əsasında qeydə alınan metaforaların fərdi növləri və ya fərdi üsluba xas olanları çoxdur (Aristotel, 1982: 25).

A.N.Kojın yazır: "Bədii mətndə sözün estetik rolu məcaz vasitələri ilə təzahür edir. Metaforikləşmə ünsiyyətin müxtəlif sahələrində mühüm rol oynayır. Həmçinin o, nitq predmetinə bədiilik verərək, onun konkret, tipik əlamətlərinin ayrılmasına da kömək edir. Poetik nitqin strukturunda mövcud olan metaforikləşmə obrazın axtarışına, ekspressiv fonun gücləndirilməsinə, səciyyələndirilənlə predmetin məğzinə varmağa yönəldilir. Bu istiqamətdən yanaşma zamanı metaforanın bədii əsərin dilindəki vahidlərin təşkili ilə sıx bağlılığı üzə çıxır» (Kozhina, 1993: 27).

S.A.Çuqunova temporal metafora probleminə məkan və zamanın qarşılıqlı təsiri zəminində baxır. Dildəki temporallığı bir-biri ilə müqayisədə şərti olaraq üç yerə ayırmaq olar:

1) qrammatik zaman;
2) aspekt;
3) temporal hadisələrin bir-birinə və danışana nəzərən sıralanması (time sequencing).

The worst is behind us. Thursday is before Saturday.

Müəllifin fikrinə görə, zaman bir ölçüyə malik hərəkət edən mahiyyət kimi qavranılır. Onun istiqamətini ifadə etmək üçün simmetrik ox (right/left) əvəzinə, assimmetrik horizontal və vertikal oxlardan (front/back - before/after; up/down) istifadə olunur (Chugunov, 2014: 116).

Dildə metaforanın nominativ-funksional tipləri mövcuddur. Bu tiplər predmetli \ predmetsiz, deskriptiv\\qiymətləndirmə, neytrallıq\\ekspressivlik, obrazlılıq\\qeyri-obrazlılıq və s. qarşıdurmalarda üzə çıxır. Onların semantikası bu yaruslar üzrə müəyyənləşdirilir. Metafora tiplərinin sərhədləri dəqiqləşdirilir. Həmin tiplər aşağıdakılardır: identik metaforalar, predikativ metaforalar, obraz-estetik metaforalar, qiymətləndirici-estetik metaforalar, emotiv metaforalar.

Metaforanın semantikası abstrakt mənaya daha çox yaxınlaşır. Abstarkt mənalar insanın emprik sahədəki fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Bu bağlılıq müxtəlif tip metaforaların əmələ gəlməsini şərtləndirir:

Poetik və ya obraz-estetik metaforlarda psixoloji gərginlik hakimdir. Burada semantik sintez ikiplanlıdır. Həmin metaforalar qeyri-real həyatı təsvir edir. Obrazlı metaforalar üslubiyyat elmində nəzərdən keçirilir. Bunlar mətndə ekspressiv effekt yaradır. Obrazlı metaforalar bədii metaforlarla üzə çıxır.

Metaforikləşmə prosesində metaforik obrazlar yaranır. Bədii əsərdə metaforik obrazlar özü-özlüyündə çıxış etmir, onlar bədii obrazlarla sıx əlaqədə meydana gəlir. Əsər bədii obrazlar sistemində cəmləşir. Əsərin bədii sistemini orada yaradılan obrazlar və həmçinin bütövlükdə müəllif fikri ilə əsərin məzmunu qarşılıqlı münasibət təşkil edir. Obrazların arasındakı əlaqələr horizontal (xətti, sintaqmatik) və vertikal (iki tərəfi açıq, paradiqmatik) ola bilər.

Metaforik sıra üzvlərinin arasındakı fərqlər aşağıdakı tip əlaqələrdə müşahidə oluna bilər:

- metaforizə olunan obrazların birliyi yox, oxşarlıq zamanı;
- metaforizə olunan predmeti bilavasitə təyin edən linqvistik vasitələrinin (sinonim, parafraz və s.) seçimi;
- metaforikləşən əşya ilə bilavasitə mənaca bağlı olmayan komponentlərin əvəz edilməsi;
- metaforikləşən obrazın digər metaforikləşən obrazlara daşınması.

Metaforaları anlamadan məlumatı verən və qəbul edən müxtəlif əqli proseslərdə eyni cür düşünə bilməz. Söz bir forma kimi istər-istəməz öz referentini ifadə edir, bu da metaforanın əsasını təşkil edir. Əslində bütün sözlər metafora əlamətinə malikdir.

Konseptual metafora qloballaşan dünyada bəşəri xüsusiyyət qazanır. Amma buna baxmayaraq, müxtəlifsistemli dillərdə onların təzahürü fərqlidir. Nəticədə konseptual metaforalar müəyyən mədəniyyətin, eləcə də sosial qrupların məhsuluna, onun ayrılmaz hissəsinə və beləliklə, onların dərketmə vasitəsinə çevrilir.

Konseptual metafora müəyyən məqsədə çatmaq və onu həyata keçirmək üçün qarşılıqlı təsirdə olan tərəflər arasında əlaqələndirici amildir.

Arqotik metaforalar-metafora formalarından biri də arqotik metaforalardır. Arqo adı altında tədqiqatçılar sözyaradıcılığı sistemini, sözün törəmə sistemini, mətn və ifadə, qısa danışıq, poetik incəsənət və s. kimi məsələləri nəzərdə tuturlar. Arqo yalnız linqvistik hadisə deyil, eyni zamanda sosial hadisədir, dil və mədəniyyət arası əlaqədir. Arqo bağlı bir sistemdir. Arqo familyar nitqin forması kimi də çıxış edir. Arqo həmçinin ekspressiv və qənaət prinsipini həyata keçirən bir dil hadisəsi kimi də özünü göstərir. Metaforik və sinonimik keçidlər arqo leksikasında da baş verir. Arqolar dildə fonetik-morfoloji və semantik üsullarla formalaşır. Arqoların böyük ekspressiv potensiyası mövcuddur. Arqotik metaforalar danışıq nitqinin orijinal formalarıdır. Söz və ifadə yaradıcılığını obrazlı olaraq təşkil edir. Arqotik metaforalar ekssentrik həyatı əks etdirir.

Dünyanın metaforik obrazlarını yaradır. Xeyli sayda arqotik metaforalar mənfi çalarlarda istifadə olunur.

Arqotik metaforalar ekspressiv leksikadır, gizli şəkildə sözlərin formalarını deformasiyaya uqradır. Arqotik metaforalara məna dəyişmələri, fikri tez başa düşmək kimi anlayışlar xasdır.

Metafora müxtəlif tip diskursların (poetik diskurs, elmi diskurs, siyasi diskurs və s.) təşkilində mühüm rola malikdir. Mənanın semantik cəhəti adlandırması ilə sıx bağlıdır. Semantik işarənin denotatla əlaqəsini, sözün əşyavi məzmununu əks etdirir. Məna dildə danışanların fəaliyyətinin məzmunu ilə əlaqələndirilməlidir. Müəyyən əşya və ya hadisəni adlandıranda məntiqi təfəkkür qanunlarına deyil,kompleks təfəkkür qanunlarına istinad olunur. Ona görə də assosiasiya, bənzərlik və yaxınlıq əsasında məna köçürmələri yaranır.

Metafora harada istifadə olunur, olunsun, o həmişə insan hərəkətini, fəaliyyətini, biliklərini, dilini başa düşməyi zənginləşdirir. Metaforanın hər yerdə işlənməsi onun müxtəlif diskurslara aidliyini təsdiq edən əsas amildir. Məhz bu cəhət metafora və metaforlaşmanın diskurs planında öyrənilməsini aktuallaşdırmışdır.

Nəticə

Metafor qüvvətli bədii təsvir vasitəsidir, geniş üslubi imkanlara malikdir. Əsas funksiyası obyektlər arasında oxşarlıq və əlaqə yaratmaqla hansısa yeni məvhumu formalaşdırmaqdır. Metaforlar birbaşa və ya dolayı yolla real dünya ilə əlaqələndirilir. Metaforlar real proseslər və dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq yeni anlayışlar yaradır.Bu dəyişikliklər hərəkətlərimizi və cavablarımızı formalaşdıraraq qavrayışımızın əhatə dairəsinə təsir edə bilər.

Metafora insan tərəfindən yaradılır və bu zaman insanın şüurunda müxtəlif bilik sahələri arasındakı münasibət və əlaqələr qarşılaşdırılır, bir sferadan digərinə keçid yaradılır.

Metafora modellərinin yaradılmasında iki qütbdən istifadə olunur. Bu qütblərdən birində duran semantik sahənin vahidi özünün ilkin, yəni metaforlaşmış mənasında olur, digər qütbdə metaforlaşmış məna sahəsini təşkil edir.

Məlumdur ki, insan fəaliyyətinin ən vacib elementlərindən, ən dəyərli məhsullarından biri nitqdir. Məhz nitq diskurs təhlili, konversiya (termin bəzən konversasion kimi də işlədilir) təhlili, nitqin daxilində inkişaf edən dialoq təhlili adlandırılan yeni elmi istiqamətlərin obyekti olmuşdur.

Müasir dövr dilçiliyində «diskurs» anlayışı geniş istifadə olunur. Bununla belə, diskurs anlayışının təyin edilməsi ilə bağlı elmi mübahisələr hələ də davam edir. Fransız dilindən alınma termin olan diskurs (discours - nitq) müxtəlif elm sahələrində işlənir. Bu termin mətn dilçiliyində də geniş istifadə olunur. Termin fərqli şəkildə izah olunur. Kommunikativ təsir nitq və yazı formasında olub verbal və qeyri-verbal tərkib elementlərini özündə birləşdirə bilər. Kommunikativ fəaliyyətin bitmiş və ya davam edən məhsulu olan diskurs həmin kommunikativ prosesin yazı və ya nitq formasnda ifadəsinin nəticəsidir. Diskurs kommunikativ fəaliyyətin yazılı və ya şifahi formada olan verbal məhsuludur.

Metaforikləşmə - semantik motivləşmə yolu ilə metaforlaşma hadisəsinin tarixi qədim olub, bədii düşüncənin yarandığı dövrdən üzü bəri inkişaf etməkdədir. Məna keçidləri prosesi adətən «metaforikləşmə» yaxud «semantik motivləşmə»terminoloji vahidləri ilə adlandırılır. N.A.Kupina yazır ki, semantik motivləşmə - dörd mərhələli bir metaforikləşmə prosesidir. Bu mərhələnin sonu sözün motivləşməsi ilə başa çatır.

Məqsədindən və vəziyyətindən asılı olaraq gündəlik həyatımızda metaforlardan istifadə edilir. Metaforlar nitqimizin zənginləşməsində mühüm rola malikdirlər. Metaforlar həm təklikdə, həm də cümlə daxilində istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Aristotel, S. (1982). 4-kh.t.T.IV. Moskva: Mysl, 554 s.
2. Nitsshef. (1990). Po tu storonu dobra i zla. Kniga 2.Sirin, 390 s.
3. Blek, M. (1990). Metafora. Teoriya metafory. Moskva Progress, 156 s.
4. Mehdiyeva, A. (2022). Metaforun tədqiqinin əsas istiqamətləri. Elmi xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası, №1.
5. Lakoff, G., Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By, The University of Chicago Press.
6. Kövecses, Z. (2010). Metaphor. Oxford University Press.
7. Arnold, I.V. (1973). Leksikologiya sovremennogo angliyskogo yazyka. Moskva.
8. Teliya, V.N. (1988). Metafora kak model' smysloproizvodstva i yeye ekspresivno-otsenochnaya funkchiya. Rol chelovecheskogo faktora v yazyke.YAzyk i kartina mira. M, Nauka.
9. Aristotel, S. (1982). 4-kh.t.T.IV. Moskva: Mysl, 554 s.
10. Kozhina, M.N. (1993). Stilistika russkogo yazyka.Tekst. M.N.Kozhina Prosveshcheniye.
11. Chugunov, A.A. (2014). Russkoyazychnyy i angloyazychnyy finansovyy diskurs: metafory kak sredstvo emotsional'nogo vozdeystviya na retsipiyenta. Vestnik. Moskva, № 3.
12. Hoffman, R. (1980). Cognition and Figurative Language. London.

Göndərilib: 03.08.2023 Qəbul edilib: 17.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/113-118

Lalə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lale_memmedova95@bk.ru

İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ UŞAQYÖNÜMLÜ TƏLİM MÜHİTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İnklüziv təhsilin əsas məqsədini xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün maneəsiz təlim mühitinin yaradılması və onların psixoloji hazırlığının təmin olunması təşkil edir. İnklüziv təhsil alan uşaqların öz yaşıdları olan sağlam uşaqlarla bir yerdə təhsil alması onların hərtərəfli inkişafına səbəb olur. Müəllimlər inklüziv təhsilə şagirdlərin cəlb olunmasını asanlaşdırmaq üçün mədəni mühit və şagirdlər ilə məktəb arasında aydın əlaqələri təmin etməyi də planlaşdırmalıdır. Müəllimlər bütün uşaqların iştirakını və birlikdə öyrənməni təmin etmək üçün müxtəlif təlim yanaşmalarından istifadə edərək təlimin çoxsaylı üsullarını asanlaşdırmalıdır. İstisnasız bütün uşaqlar öyrənə bilərlər. Müəllimin istifadə etdiyi metod və üsullar dərsin məqsədinin həyata keçirilməsi üçün bir vasitədir. Onları bacarıqla seçmək və istifadə etmək lazımdır. Metod və üsulları elə tətbiq etmək lazımdır ki, iş zamanı şagirdlərin fəaliyyət növləri dəyişsin.

Açar sözlər: *inklüziv, uşaqyönümlü, təlim, tərbiyə, təhsil*

Lala Mammadova
Azerbaijan State Pedagogical University
lale_memmedova95@bk.ru

Characteristics of a child-centered learning environment in inclusive education

Abstract

The main goal of inclusive education is to create a barrier-free learning environment for children with special needs and ensure their psychological preparation. The fact that children receiving inclusive education study together with healthy children of their age leads to their comprehensive development. Teachers should also plan to ensure clear connections between the cultural environment and the students and the school to facilitate the involvement of students in inclusive education. Teachers should facilitate multiple methods of instruction, using a variety of instructional approaches to ensure that all children participate and learn together. All children can learn without exception. The methods and techniques used by the teacher are a means to realize the purpose of the lesson. You need to choose and use them skillfully. It is necessary to apply methods and ways in such a form that the types of activities of students be able to change during work.

Keywords: *inclusive, child-oriented, training, upbringing, education*

Giriş

İnklüziv təhsilin əsas məqsədini xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün maneəsiz təlim mühitinin yaradılması və onların psixoloji hazırlığının təmin olunması təşkil edir. İnklüziv təhsil alan uşaqların öz yaşıdları olan sağlam uşaqlarla bir yerdə təhsil alması onların hərtərəfli inkişafına səbəb olur. Bu prosesdə müəllimlər fərqli bilik, bacarıq, maraq və öyrənmə ehtiyacları olan uşaqlar ilə işləyirlər. Əlilliyi olan uşaqlar üçün xüsusi təlim üsulu olmadığından inklüziv mühitdə müəllimlər bütün uşaqların ehtiyaclarını qarşılamaq üçün uşaqyönümlü pedaqogikadan istifadə edirlər. Daha ənənəvi mühitdə və ya müəllimyönümlü pedaqogikada müəllim stolları sıra və cərgə ilə düzür, bütün sinfin qarşısında durur, şagirdlərə bütün bilikləri hazır verir və şagirdlərə onların cavablarının doğru və ya yanlış olduğunu deyir. Qeyd olunanlar "yaxşı" müəllimin xüsusiyyətləridir. Uşaqyönümlü yanaşmada isə səmərəlilik üçün vacib şərt müəllimin davranışıdır (Qasımov, Kərimova, 2004: 14). Müəllim dərs zamanı vəziyyətdən asılı olaraq sinfin müvafiq

yerlərində durur, sinifdəki resurslardan istifadə edir, uşaqlar ilə ünsiyyət qurur və uşaqların öyrəndikləri bilikləri qiymətləndirir.

Müəllimlər tərəfindən dərsi planlaşdıraraq şagirdlərin maraqları, güclü tərəfləri, ehtiyacları və dərsin məzmununu nəzərə alıb dəyişikliklər edərək yanaşması üçün ideal formadır. Müəllimlər bir sıra şagirdləri və öyrənmə tərzlərinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq dərsi planlaşdırmalıdır. Bu təcrübə əlilliyi olan şagirdlər üçün müvafiq olan və bütün şagirdlərin ehtiyaclarını təmin edən dərsləri inkişaf etdirir. Müəllimlər inklüziv təhsilə şagirdlərin cəlb olunmasını asanlaşdırmaq üçün mədəni mühit və şagirdlər ilə məktəb arasında aydın əlaqələri təmin etməyi də planlaşdırmalıdır. UNESCO inklüziv siniflərdə dərs planlaşmasında aşağıdakı yeni təhsil proqramı (kurikulum) üçbucağını tövsiyə edir:

Məzmun – yeni təhsil proqramında (kurikulum) müəyyənləşdirilmiş mövzuya uyğunlaşdırılır. Mövzu uşaqlara aydın olmalıdır.

Proses – məzmunun necə öyrədilməsidir. Müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını qarşılamaq üçün müxtəlif təlim üsullarından istifadə olunur.

Mühit – fiziki (əşyavi) mühit, öyrənmə mühiti və psixi-sosial mühit daxildir (Rəfiyeva, Məmmədova, Abbasova, Yusifova, 2020: 32).

Düzgün qurulmayan təhsil mühiti xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın vəziyyətinin ağırlaşmasına gətirib çıxara bilər. İnklüziv təhsil komponentli qruplarda təhsilalanlarda aşağıdakı keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə xüsusi fikir verilməlidir:

• Emosional sahənin inkişafı;
• Koqnitiv sahənin inkişafı;
• Stressə qarşı dözümlülüyün inkişafı;
• Özünə inamın inkişafı;
• Real aləmə pozitiv münasibət və başqalarını qəbul etmə bacarıqlarının inkişafı;
• Müstəqilliyin inkişafı;
• Özünü müəyyənləşdirmə, özünü inkişaf etdirmə və həvəsləndirmənin inkişafı (Hüseynova, Rüstəmova, 2006: 116).

Tədqiqatlar göstərir ki, zəruri dəstək verilməklə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlar adi qruplara daxil edildikdə tədris-təlim prosesində kollektivi hiss edir və kollektivə mənsub olma hissini keçirdikləri üçün onlara pozitiv münasibətdə çoxlu imkanlara malik olurlar.

Tərbiyəçi-müəllimi təlim prosesini qurarkən aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

1. Uşaqlara müxtəlif tapşırıqlar verməklə, xüsusi təlimə ehtiyacı olan uşaqları da eyni fəaliyyət növlərinə daxil etmək;
2. Tapşırıqları qrupla birlikdə yerinə yetirmək;
3. Kollektivdə iştirakın digər strateji yollarından - oyun, çöl tədqiqatlarından və s. istifadə etmək (4).

Dərslər şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun planlaşdırılır. Dərsin əvvəlində problematik situasiya yaradılır. Dərsin uyğun hissələrində SİM olan uşaqlara yeni mövzu fərdi izah oluna bilər. Yük dərsin ortasına doğru tədricən artırılır. Növbəti mərhələdə şagirdlərin imkanlarına uyğun müxtəlif növ çalışmalar növbə ilə bir-birini əvəzləyir. Dərs elə qurulmalıdır ki, sinifdə öyrənmə, müzakirə, düşünmə və fəaliyyət üçün müvafiq qüvvə və zaman sərf edilmiş olsun. Müəllimlər təlim mühitində qoyulan hədəflərə nail olmalarına əmin olmalıdırlar. Təlim mühitində çoxsaylı yerlərdə təlim hədəfi aydın qeyd olunmalıdır. Məsələn, şifahi şəkildə hədəfi bildirə, yaza, qrup şəklində müzakirə edə və bütün məlumat xarakterli materiallarda vurğuaya bilərsiniz. Mühitdə hədəflərin əlçatan olması şagirdlərin tez-tez hədəfə istinad etmələrini və məqsədyönlü şəkildə bu istiqamətdə çalışma ehtimalını artırır. İnklüziv sinifdə dərsin gedişatını aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- Yeni materialın mərhələli izahı;
- Tapşırıq təlimatının şagird tərəfindən təkrarlanması;
- Təlimin audio-vizual təminatı (Zamskiy, 2008: 136).

Dərs aydın alqoritmə malik olmalıdır. Müəyyən alqoritmə vərdiş edən şagirdlər daha intizamlı olur. Dərs bir-biri ilə metodik şəkildə bağlı olan üç hissəyə ayrılır:

1.Giriş hissə düşünməyə yönəltmə mərhələsi ilə başlayır. Bu mərhələnin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər fəallaşır, hamı aktiv iştirak edir. Proqramda göstərilmiş mövzu əsasında dərs başlayır. Motivasiya illüstrasiyalar, şəkillər, sxemlər, rəmzlər əsasında təşkil olunur və tədqiqat sualının qoyuluşu ilə tamamlanır. SİM olan şagirdlərin qavrama və anlama xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq tədqiqat sualının alternativ variantı hazırlanır.

2.Əsas hissə dərketmə mərhələsi ilə davam edir. Bu zaman şagirdlər yeni materialın mahiyyətini dərk etməyə yönəlirlər. Bu mərhələdə yeni biliklə əvvəlki bilik arasında əlaqə yaradılır. Müstəqil öyrənmə prosesi müəllimin izahı, şagirdlərin dərslik və ya mənbələrlə işi əsasında qurulur. Müxtəlif iş formalarından istifadə olunaraq konkret tapşırıqlar verilir. Təqdimatlardan sonra ümumi diskussiya aparılır. SİM olan uşaqlar üçün mahiyyətcə eyni, lakin sadələşdirilmiş tapşırıqlar verilir. SİM olan uşağın xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq təqdimatları ümumi siniflə və ya fərdi dinlənilir. SİM olan şagirdlərlə iş zamanı müxtəlif fəaliyyətlər bir-birini əvəzləyir. Müəllim öz nitqi ilə prosesi istiqamətləndirir, lakin nitqlə çatdırılan informasiya minimum həddə olur.

3.Yekun hissə - düşünmə mərhələsidir. Bu zaman şagirdlər rast gəldikləri fakt və hadisələri yada salır, suallar verir, müşahidə və fikir mübadiləsini aparır, həmin fikri daha geniş şəkildə mənimsəməyə çalışır. Biliklər yaddaşda möhkəmlənir. Bir və ya iki şagird tapşırığı sinif qarşısında təqdim edir. Sonra SİM olan şagirdlər yeni mövzu ilə bağlı fərdi tapşırıqlar yerinə yetirir, bu zaman müəllim digər şagirdlərin tapşırıqlarını yoxlayır (6).

Uşaqyönümlü təlim mühitinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1)Faydalı təlim imkanları: Şagirdlər dərslərin və məktəb fəaliyyətlərinin məqsədlərini başa düşdükdə daha çox motivasiya olurlar. Uşaqların gündəlik həyatları ilə bağlı nəyi və necə öyrənməni əlaqələndirmək mütləqdir. Bu, yalnız müəllimlər şagirdləri ilə əlaqə qurarsa, onlar üçün nəyin mühüm olduğunu və uşaqların bir-biri və həmçinin müəllimi ilə mübadilə etməsi üçün təhlükəsiz hiss edəcəyi rahat bir atmosfer yaranarsa, mümkün ola billər. Bu cür əlaqənin yaradılmasına dair bəzi fikirlərə daxildir (Qasımov, Talıbov, 2000: 46).

➢Dərsin şagirdlərin əvvəlki bilik və bacarıqlarına əsasən qurulması. Müəllimlər şagirdləri çox yaxşı tanımalı və onların dərsdə fəal iştirakı və öz biliklərini nümayiş etdirmələri üçün imkan yaratmalıdır.

➢Yeni anlayışları izah edərkən uşaqların gündəlik təcrübələrindən istifadə etmək. Bu, uşaqlar üçün dərsin müvafiqliyini artıracaq. Şagirdləri evdən əşyalar gətirməyə, öz hekayə və təcrübələrini paylaşmağa ruhlandırmaq olar. Həmçinin, müəllim şagirdlərinin yaşam şərtlərindən və mədəniyyətindən xəbərdar olmalıdır.

➢Gündəlik situasiyalarda öyrəndiklərini təcrübə etmək üçün uşaqlara imkan yaratmaqla təlimi məqsədyönlü edin.

➢Uşaqların bir fəndə öyrəndiklərinin digər fəndə qazandıqları bilik ilə əlaqələndirilməsi. Əksər fənlər bir-biri ilə əlaqəlidir və bu əlaqəni göstərmək zəruridir.

2)Çoxsaylı təlim üsulları (Uşaqların müxtəlif yollarla öyrənməsi): Uşaqlar müxtəlif yollarla öyrənirlər. Əksər uşaqlar öyrənmə prosesində öyrənmə üçün olan fərqli yolların hamısından istifadə edir. Müəllimlər bütün uşaqların iştirakını və birlikdə öyrənməni təmin etmək üçün müxtəlif təlim yanaşmalarından istifadə edərək təlimin çoxsaylı üsullarını asanlaşdırmalıdır. Uşaqyönümlü pedaqogikada müəllimlər düşünən təcrübəçilərə çevrilirlər. Onlar daim düşünməyə sövq edilirlər:

- Onların sinifindəki uşaqlar ilə ən rahat təlim üsulu hansıdır?
- Niyə bəzi uşaqlar təlimdə başqaları kimi eyni sürətlə irəliləmir?
- Bütün uşaqların öyrənmə və nailiyyət qazanmasını təmin etmək üçün istifadə olunan strategiya və üsullar hansılardır?
- Strategiya və üsulların hamı üçün əlyetərliliyini təmin etmək üçün resurslar, fəaliyyətlər və ya yanaşmalar necə tənzimlənməlidir?
- Uşaqların motivasiyası necə yüksəldilməli və təlimə cəlb olunmalıdır?

Uşaqların öyrənmə metodlarını bilmək üçün müşahidə və təhlil zəruridir. Eyni kurikulum məzmununun təlimi üçün müxtəlif üsul və strategiyalardan istifadə edilməli və fəaliyyətlərin hamı üçün mənimsənilən olmasını təmin etmək məqsədilə tənzimləmələr edilməlidir.

3) Birgə öyrənmə: Birgə öyrənmə daxilində şagirdlər ümumi hədəflər naminə çalışmaqla məsuliyyəti və resursları bölüşürlər. Birgə qrup işinin uşaqların əsas anlayışları yaxşı qavramasına, həmçinin işə və bir-birinə qarşı müsbət münasibətlərin qurulmasına güclü müsbət təsiri ola bilər. Yaxşı tətbiq edildiyində qrup işi müəllimlərə fərdi və kiçik qruplar ilə daha çox vaxt keçirməyə imkan verir. Birgə öyrənmə və qrup işinə dair müxtəlif yanaşmalar var. Uşaqları necə qruplara bölməyi təyin etmək müəllimlər üçün mühümdür. Müxtəlif təməl biliklərə malik uşaqlardan ibarət qrup yaratmaq hər kəs üçün daha öyrədici imkanlar təmin edir. Uşaqların hər biri müəyyən bir vəzifəni icra edə bilər. Vəzifələrin dəyişməsini, məsələn, hər kəsin növbə ilə qrup rəhbəri olmasını təmin edin. Həmçinin qrup işində əlilliyi olan uşaqların dəyərli və həlledici vəzifə almaları mühümdür. Adətən qrup işinə başlamazdan öncə təməl qaydaların qoyulması zəruri ola bilər. Qrup işinin faydalı olması üçün qrupda elə şərait yaradılmalıdır ki, uşaqlar fərdi şəkildə tapşırıqları tamamlamasınlar və ehtiyac olduqda digərinə kömək etsinlər. Ən maraqlı təlim təcrübələri uşaqlar bir-birilərindən asılı olduqları və tapşırığı tamamlamaq üçün əməkdaşlıq etməli olduqları an alınır. Qrup işi daxilində bir-birindən asıllığın müxtəlif formalarına aiddir:

- **Hədəf asıllığı:** qrupun tək bir hədəfi var;
- **Mükafat asıllığı:** hər bir uşağın müxtəlif resursları var (materiallar və bilik) və tapşırığı tamamlamaq üçün onlar birləşdirilməlidir;
- **Vəzifə asıllığı:** tapşırığın tamamlanması üçün hər uşağın müxtəlif vəzifələri var (vaxta nəzarət edən, hesabat verən və s.) (Ağayeva, 1999: 67).

4) Cəlbedici və əlçatan təlim məkanları: Sinif və məktəbin mühiti uşaqyönümlü təlim və tədrisi dəstəkləyə bilər. Uşaqyönümlü təlim məkanları bütün uşaqlar üçün nəzərdə tutulmalı, hər kəs üçün təhlükəsiz və hər şagirdin bərabər iştirakı və özünü kəşf etməsinə yönəlik olmalıdır. Hər kəs üçün cəlbedici və əlçatan təlim məkanları yaratmaq zəruridir, amma bu son hədəf deyil, əsas məqsəd: keyfiyyətli təhsil almaq bütün uşaqların hüququdur – bu hüququn dəyərləndirildiyi və həmin hüquqa əsaslanan uşaqyönlü təlim yanaşmasının həyata keçirilməsidir (9).

Uşaqyönümlü təlim məkanlarının bəzi xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar: *Fiziki məkan:* bütün uşaqların sinif və məktəb daxilində, ətrafda sərbəst hərəkət edə bilmələri, fərdi və qrup şəklində işləmələri və lazım olduqda öyrənmə vasitələrinə yanaşmalarını təmin edin.

Öyrənmə guşələri: uşaqların müstəqil və ya qrup şəklində öz iradələri ilə öyrənmək üçün sinifinizdə müxtəlif öyrənmə guşələri qurun. Hər bir guşədə resurslar və təlimatlar təqdim edilir. Həmin guşələr şagirdlərə əvvəl öyrəndiklərini zənginləşdirmək, yeni bacarıqlarını təcrübə etmək və yeni anlayışları kəşf etmək üçün şans verir. Şagirdlər öyrənmə guşələrinin planlaşdırılmasında, təşkilində və idarəsində iştirak edə bilər.

Təqdimat yeri: sinifinizdə bütün uşaqların işlərini nümayiş etdirə biləcəyiniz və fəaliyyətləri haqqında rəy verə biləcəyiniz təqdimat lövhəsi hazırlayın. Təqdimat lövhəsini tez-tez dəyişin və onu tədris vasitəsi kimi istifadə edin.

Sinif kitabxanası: kitablar çox səmərəli tədris vasitələridir və kitablar yeni anlayışları öyrənməyə, dillərini inkişaf etdirməyə və məlumatı başa düşməkdə uşaqlara kömək edir. Kitablar və ya uşaqların özlərinin hazırladıqları kitablar da bahalı uşaq kitabları kimi səmərəli ola bilər (Ağayeva, Əliyeva, 1999: 120).

Müəlimlər valideynləri inklüziv təlim proqramına və uşaqla bağçada və ya məktəbdə həyata keçirilən işin davamı olaraq evdə iş prosesinə cəlb edə bilərlər. Uşaq ailədə həm fiziki, həm də sosial cəhətdən inkişaf edir. Ailə, uşağın təliminə və inkişafına cəlb olunan ilk müdafiə mühitidir.

İnklüziv komponentli qruplarda çalışan müəllim və müəllim köməkçiləri mütləq ailələrlə işləmə vərdişlərinə malik olmalıdır. Valideynlər ailədə olan sosial-emosional vəziyyəti normallaşdırmaqla müəllimin və psixoloqun işinə kömək göstərmiş olur. Əməkdaşlıq zamanı müəllimin xüsusi bacarığı olmalı, o, valideynlə əks əlaqə yarada bilməlidir. Nəticədə valideyn ailədə problemin həllinin qeyri-mümkünlüyünün səbəbini başa düşür, müəllimin köməyini qəbul etməyə hazır olur. Ailələrlə əməkdaşlıq bir neçə formada (konsilium, məsləhət, fərdi tədris planı ilə bağlı iclaslar və s.) həyata keçirilir (Qasımov, 1999: 56).

Səmərəli təlim bütün uşaqlar üçün əhəmiyyətlidir, lakin inkişafında müəyyən problemləri olan bir çox uşaqların qrup məşğələlərində tam iştirak etməklə öz potensiallarını realizə edə bilmələri üçün xüsusi dərslərə ehtiyacları olur. Müəllim hər bir uşağın təlim prosesinə cəlb olunmasını təmin etməlidir. Müvəffəqiyyət əldə etmək üçün onlar uşaqların inkişafı, maraqları və digər fərdi xüsusiyyətləri ilə bağlı ehtiyaclarını nəzərə almaqla təlimdə uyğunlaşdırma (akkomadasiya) və dəyişiklikləri (modifikasiyaları) həyata keçirməlidirlər.

Nəticə

“İnklüziv təhsil üzrə müəllim inkişafı proqramları”nda əlilliyi və ya digər öyrənmə çətinliyi olan uşaqların ümumi siniflərə daxil edilməsi prosesini tənzimləmək üçün “Uşaq və ailə dəstək planlarını” təqdim edilir. Dəstək planları uşaqlar, onların ailələri, xüsusi profilli pedaqoqlar və ya terapevtlərə uşaqların maraqları, güclü tərəfləri və ehtiyacları, müvafiq təlim hədəfləri, bu hədəflərə nail olmaq üçün strategiyalar və mövcud resursların uyğunlaşdırılması barədə birlikdə düşünmək imkanı verir. Valideynlər ailədə olan sosial-emosional vəziyyəti normallaşdırmaqla müəllimin və psixoloqun işinə kömək göstərmiş olur. Əməkdaşlıq zamanı müəllimin xüsusi bacarığı olmalı, o, valideynlə əks əlaqə yarada bilməlidir. Nəticədə valideyn ailədə problemin həllinin qeyri-mümkünlüyünün səbəbini başa düşür, müəllimin köməyini qəbul etməyə hazır olur. Ailələrlə əməkdaşlıq bir neçə formada (konsilium, məsləhət, fərdi tədris planı ilə bağlı iclaslar və s.) həyata keçirilir (Andreyeva, 2005: 146).

Uşağın yaxınlıqda yerləşən məktəbə cəlb edilməsi işində uşaqlar və onların ailələri, ümumi profilli müəllimlər, məktəb rəhbərliyi, xüsusi profilli pedaqoqlar, ictimai könüllülər, tibb işçiləri, eləcə də, psixoloqlar, loqopedlər iştirak edə bilər.

Uşaqlar müxtəlif mərhələlər və yollarla öyrənir. Məhz bu səbəbdən də təlim hədəflərini bütün uşaqlara əlçatan etmək üçün onları fərqləndirmək lazım gəlir. Gündəlik aparılan qiymətləndirmə məlumatları bizə hansı uşaqların hansı diferensial təlim hədəflərinə ehtiyac duyması barədə lazımi dəyərləri təmin edəcək. Bu cür diferensial təlim hədəfləri bizə inklüziv dərslərin planını hazırlamaqda kömək edəcək.

İstisnasız bütün uşaqlar öyrənə bilərlər. Həyatlarının müxtəlif mərhələlərində öyrənmə fərqli ola bilər. Bəzi uşaqlar müəllimə qulaq asmaqla, digərləri isə vizual vəsaitlərdən və ya qrup müzakirələrindən istifadə edərək öyrənir**.** Müəllimin istifadə etdiyi metod və üsullar dərsin məqsədinin həyata keçirilməsi üçün bir vasitədir. Onları bacarıqla seçmək və istifadə etmək lazımdır. Metod və üsulları elə tətbiq etmək lazımdır ki, iş zamanı şagirdlərin fəaliyyət növləri dəyişsin. Mənimsəmə prosesində mümkün qədər çox analizatorun (eşitmə, görmə, lamisə), motorika, yaddaş, məntiqi təfəkkür və s. fəaliyyəti təmin olunsun. Əlbəttə, SİM olan uşaqlarla iş zamanı onların psixoloji xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Qasımov, S.Ə., Kərimova, E.M. (2004). Əqli və fiziki inkişafı ləngiyən uşaqların diaqnostikası və korreksiyası. Bakı, 79 s.
2. Rəfiyeva, L., Məmmədova, M., Abbasova, S., Yusifova, E. (2020). İnklüziv təhsilə cəlb olunan uşaqlarla işin aparılması. Bakı, 64 s.
3. Hüseynova, N.T., Rüstəmova, L.H. (2006). “Xüsusi pedaqogika”. Bakı, 219 s.
4. “İnklüziv sinifdə təlimin təşkili” mövzusunda ixtisasartırma proqramının Oxu materialı. (2019). Avropa İttifaqı, Azərbaycan Təhsil Nazirliyi, UNİCEF. Regional İnkişaf İctimai Birliyi. Bakı, 78 s.
5. Zamskiy, X.S. (2008). Umstvenno otstalyye deti. Istoriya ikh izucheniya, vospitaniya i obucheniya s drevnikh vremen do serediny XX veka. M., 216 s.
6. İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili. TİPİİ. (2018). Oxu materialı. Bakı, 68 s.
7. Qasımov, S.Ə, Talıbov, Y. (2000). Anomal uşaqların əlahiddə pedaqogikanın əsasları. Bakı, 246 s.

8. Ağayeva, T.H. (1999). "Ümumtəhsil məktəblərində loqopedik işin təşkili". ADPU Ped. xəbər. Bakı, 156 s.
9. İnklüziv təhsil sinifdə müxtəlifliyin dəstəklənməsi üçün təcrübi təlimatlar. (2020). Tim Loreman, Coan Deppeler və David Harvey. (Tərcümə - Regional İnkişaf İctimai Birliyi). Bakı, 309 s.
10. Ağayeva, T.H., Əliyeva, S.M. (1999). "Loqopediyanın nəzəri-praktik məsələləri". Bakı, 190 s.
11. Qasımov, S.Ə. (1999). "Xüsusi məktəblərdə anomal uşaqların nitq inkişafı". Bakı, 321 s.
12. Andreyeva, L.V. (2005). Surdopedagogika. M., 367 s.

Göndərilib: 02.09.2023 Qəbul edilib: 28.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/119-126

Mədinə Məmmədli
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
medinem045@gmail.com

LAYİHƏLƏRİN İDARƏ OLUNMASI

Xülasə

Son zamanlar "layihə" sözü cəmiyyətdə çox yayılmış terminlərdən biridir. "Layihə" latın sözü olaraq "projectus" sözündən yaranıb, hərfi mənası "qabağa atılmış" deməkdir. Bu termin bizim leksikonumuza texniki sahədən daxil olmuşdur. Layihə daha geniş, daha məzmunlu və mürəkkəb bir sistemdir. Layihə və layihələrin idarə olunmasının tarixi keçən əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir və xüsusən ABŞ-da aviasiya və neft-qaz sahələrində nəhəng mühəndis layihələrin koordinasiya edilməsi ilə bağlıdır. 1937-ci ildə amerikalı alim L.Qulik mürəkkəb layihələrə rəhbərlik və onları icra etmək məqsədilə ilk dəfə olaraq matris təşkilatı nəzəriyyəsini yaratmışdır. Bu nəzəriyyə 1953-54-cü illərdə ilk dəfə olaraq ABŞ-ın hava qüvvələrinə aid olan layihələrin tətbiqində istifadə olunmuşdur. 1956-cı ildə isə ilk dəfə ABŞ-ın Dyu Pont de Nemours şirkəti tərəfindən layihələrin idarə olunması metod və üsulları işlənmişdir. 1957-ci ilin sonunda ABŞ-ın Remington Rand şirkəti və UNİVAC Elmi Tədqiqat Mərkəzinin kollektivi tərəfindən C.Kelli və R.Uolkerin rəhbərliyi altında böyük elektron hesablayıcı maşınlarında xüsusi proqram təminatı əsasında "Böhran Yol Metodu" (İng. CPM) işlənmişdir. Bu metod ilk dəfə ABŞ-ın Kentukki ştatının Luisville şəhərində tikilən kimya zavodunun tikintisində tətbiq edilmiş və çox böyük uğur gətirmişdir. 1957-58-ci illərdə isə ABŞ-ın NAVY şirkəti tərəfindən Polaris proqram təminatı və "PERT-Şəbəkə planlaşdırma metodu" işlənmişdir. 1958-ci ildə PERT və CPM proqramları vasitəsilə layihə işlərinin planlaşdırılması, risklərin qiymətləndirilməsi, layihə dəyəri, qiymətlərə nəzarət və resursların idarə olunması kimi funksiyalar yerinə yetirildi. Ötən əsrin 60-70-ci illərində layihələrlə bağlı PERT və CPM metodları bütün sahələrdə tətbiq olunmaqla yanaşı, qiymətlərin optimallaşdırılması və üsulları, resursların bərabər paylanması metodları, inteqrasiya mexanizmləri maddi-texniki təminat sistemlərinin idarə olunması, şəbəkə planlaşdırma metodlarının müxtəlif növləri və s. Bu kimi modullar yaradılmaqla proqram təminatının imkanları daha da genişləndirildi. Beləliklə, Avropada və digər qitələrdə layihə və onların idarə olunması elmi və mədəniyyəti tətbiq olunmağa başlandı. Kompüter texnologiyasının inkişafı layihələrin idarə olunması sahəsinə də böyük töhfə verdi. Dördüncü nəsil kompüterlərinin yaranması və yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı layihələrin idarə edilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsinə və daha geniş tətbiq edilməsinə şərait yaratdı. Nəhayət, 1987-ci ildə ABŞ-da Layihələrin İdarə Edilməsi İnstitutunun (Project Management İnstitute PMI) kollektivi tərəfindən "PMBOK" (Project Management Body of Knowledge) kitabı nəşr edildi. Bu kitab layihələrin idarə edilməsi üzrə biliklərin əsaslarını, o cümlədən layihələrin rolu, strukturu, idarəetmə üsulları, metodları və s. Bu kimi digər məsələləri özündə cəmləşdirən ilk peşəkar sahə üzrə fənn kimi işıq üzü gördü.

Açar sözlər: *layihələrin idarə olunmasının inkişaf məqsədləri, layihə siyasəti, layihə metodları, layihələrin idarə olunması*

Madina Mammadli
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
medinem045@gmail.com

Management of projects

Abstract

Recently, the word "project" is one of the most common terms in society. "Project" is derived from the Latin word "projectus", which literally means "thrown forward". This term entered our lexicon from the technical field. The project is a wider, more content and complex system. The history of projects and project management dates back to the 1930s and is associated with the coordination of huge engineering projects, especially in the US aviation and oil and gas fields. In 1937, the American scientist L. Gulik created the matrix organization theory for the first time in order to manage and execute complex projects. This theory was used for the first time in 1953-54 in the application of projects related to the US Air Force. In 1956, the US company Du Pont de Nemours developed project management methods and techniques for the first time. At the end of 1957, the "Crisis Path Method" (Eng. CPM) was developed on the basis of special software on large electronic computing machines under the leadership of J. Kelly and R. Walker by the team of the Remington Rand company and the UNIVAC Scientific Research Center. This method was first used in the construction of a chemical plant in Louisville, Kentucky, USA, and brought great success. In 1957-58, Polaris software and "PERT-Network planning method" were developed by the USA NAVY company. In 1958, functions such as project planning, risk assessment, project costing, cost control, and resource management were performed through PERT and CPM programs. In the 1960s and 1970s, PERT and CPM methods were applied to projects in all areas, as well as price optimization and methods, methods of equal distribution of resources, integration mechanisms, management of material and technical support systems, various types of network planning methods, etc. By creating such modules, the capabilities of the software were further expanded. Finally, in 1987, the "PMBOK" (Project Management Body of Knowledge) book was published by the team of the Project Management Institute (PMI) in the United States. This book covers the basics of project management knowledge, including the role, structure, management techniques, methods, etc. of projects. It was published as the first professional subject to include other such issues

Keywords: *development goals of project management, project policy, project methods, project management*

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Son zamanlar “layihə” sözü cəmiyyətdə çox yayılmış terminlərdən biridir. “Layihə” latın sözü olaraq “projectus” sözündən yaranıb, hərfi mənası “qabağa atılmış” deməkdir. Layihələrə verilən təriflərin bir neçəsinə baxaq:

Tərif 1: Xüsusi şərtlərlə, məhdud vaxt və büdcə, müəyyən edilmiş keyfiyyət standartları, müxtəlif fəaliyyət növü və məqsəd anlayışları ilə xarakterizə olunan nadir işlər çoxluğuna Layihə deyilir.

Tərif 2: Layihə – elə bir hərəkətlər çoxluğudur ki, burada insanlar, materiallar və maliyyə resursları cəmləşib məhdud vaxt və büdcə çərçivəsində nadir işlər paketini reallaşdırır. Layihələr müəyyən keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri aparmaqla yerinə yetirilir.

Tərif 3: Layihə – başlanğıc və son müddətləri müəyyən edilmiş, büdcə məhdudiyyəti çərçivəsində müvafiq nəticələr əldə etmək məqsədilə müxtəlif şəxslər və ya təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən işlər çoxluğudur.

Tərif 4: (ABŞ): Layihə – məqsədi əvvəlcədən məlum olan bir müəssisədir. Layihənin uğurla başa çatması müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq deməkdir.

Tərif 5: (Böyük Britaniya): Layihə – vaxt, büdcə və keyfiyyət kimi parametrlə tələblərini irəli sürən müəyyən məqsədli sərbəst müəssisədir.

Tərif 6: Layihə – təkraredilməz şərtlərlə xarakterizə olunan məqsədli müəssisədir. Bu şərtlər aşağıdakılardır: məqsəd, vaxt, büdcə və digər resurslar müəyyən edilməli; ətraf mühit təsirləri müəyyənləşməli; layihələrin yerinə yetirilməsi planı tərtib olunmalıdır (Layihə menecerinin yol xəritəsi, 2016: 192).

Layihələrə verilən təriflərdən göründüyü kimi, onlar funksional və obyektiv xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, layihələr aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- dəyişmək və yenilik- Layihələrdə bu əlamət əsas xassələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Əgər layihədə bu əlamət hiss olunarsa, onda "layihə yaşayır" deyirlər.
- vaxt məhdudiyyəti-Layihələrin yerinə yetirilməsində müəyyən vaxt çərçivəsində məqsədə nail olmaq mümkündür. Layihələri digər tədbirlərdən və obyektlərdən fərqləndirən əsas parametrlərdən biri vaxt məhdudiyyətidir. Hər bir işin başlanğıcı və sonu olduğu kimi, layihələrin də başlanma (start) və son (finiş) vaxtları var. Bu vaxt göstəriciləri, adətən məhdud olur. Bu səbəbdən layihənin uğurla başa çatmasında əsas şərtlərdən biri onun verilmiş vaxt çərçivəsində yerinə yetirilməsidir.
- büdcə və xərclər-Hər bir layihənin həyata keçirilməsi üçün müəyyən maliyyə vəsaiti tələb olunur və bu səbəbdən, hər bir layihə üçün müvafiq büdcə formalaşdırılır. Büdcəyə layihədə nəzərdə tutulan işlərin icrasına çəkilən xərclər və bütün növ resursların xərcləri daxildir (Bushuyev, Babayev, 2010: 768).

Layihə rəhbəri büdcəyə nəzarət mexanizmini müəyyənləşdirir və layihə komandasında bu işə məsul şəxs təyin edir. Layihə büdcəsi iki halda formalaşa bilər:

- layihənin məqsədi formalaşandan sonra onun büdcəsi müəyyənləşdirilir;
- büdcə məlum olduqdan sonra ayrılmış vəsaitə uyğun layihə konsepsiyası müəyyənləşdirilir.

Hər iki halda layihədə nəzərdə tutulan işlərin yerinə yetirilməsində büdcə əsas əlamət kimi xüsusi yer tutur (Babayev, 2002: 130).

Ədəbiyyata baxış.

Layihənin strukturu bir neçə səviyyəyə parçalanaraq (dekompozisiya) müxtəlif aspektlərdə iyerarxik şəklində təsvir edilir. Bundan başqa, layihələrin idarə edilməsi üçün onun ana strukturu əsasında bir neçə digər struktur modelləri də qurulur. Struktur modellər dekompozisiya prinsipinə görə bir-birindən fərqlənir. Bunlardan daha geniş yayılmış modellər aşağıdakılardır: - İnzibati İdarəetmə Strukturu; - Funksional İdarəetmə Strukturu; - Qarışıq Struktur. İnzibati İdarəetmə struktur modeli əsasən işlərin (tapşırıqların) yerinə yetirilməsi məqsədilə qurulur və adətən layihənin ilkin mərhələsində müəyyənləşdirilərək onun ümumi görünüşünü təsvir edir (Babayev, 2003: 300).

Layihənin ümumi struktur modeli 3 (üç) əsas səviyyədə təsvir edilir:

- Yuxarı səviyyə (ümumi proqram): Layihənin proqram çərçivəsində rolu, yeri və digər layihələr ilə əlaqəsi göstərilir.
- Orta səviyyə (layihə – ümumi tapşırıq – tapşırıqlar): Layihənin funksional hissəsini xarakterizə edir.
- Aşağı səviyyə (işlər kompleksi - iş): Layihədəki işlərin yerinə yetirilmə ardıcıllığını və onlar arasındakı münasibətləri təsvir edir.

Layihələrin idarə edilməsi prosedurlarında struktur modellər mühüm rol oynayır. Layihənin bütün istiqamətlər üzrə struktur modellərinin formalaşdırılması bu layihənin daha operativ və dəqiq idarə edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması kimi qiymətləndirilir. Layihənin struktur modellərinin sayı onun konsepsiyası əsasında formalaşdırılır və müxtəlif sahələri əhatə edir. Məsələn: - məqsədlər strukturu; - işlər (tapşırıqlar) strukturu; - xərclər və resurslar strukturu; - icraçılar strukturu; - məsuliyyət bölgüsü (cavabdehlər) strukturu; - risk elementləri üzrə struktur və s (Babayev, 2006: 200).

Layihənin uğurla yerinə yetirilməsi üçün əsas şərtlərdən biri onun strukturlarının düzgün formalaşdırılmasıdır. Struktur modellər layihənin tam həyat dövründə müxtəlif məsələlərin həllində istifadə edilir. Layihənin idarə edilməsi prosesində aşağıdakı hallarda müvafiq modellərdən istifadə edilir (Babayev, 2003: 120):

- layihə məqsədinin təhlili;
- layihənin yerinə yetirilməsində alternativ qərarların seçilməsi, təhlili, qiymətləndirilməsi və qurulması;
- layihənin modellər əsasında əvvəlcədən planlaşdırılması;
- işlərin qiymətini, vaxtını və resurslarını müəyyənləşdirmək;

- layihənin biznes planı;
- layihə sənədlərinin sistemləşdirilməsi;
- kontraktların bağlanması və idarə edilməsi.

Metodologiya.

Layihəyə aid olan anlayışlar siyahısında "Məqsəd" və "Tapşırıq/İş" ən mühüm yerlərdən birini tutur. "Məqsəd" və "Tapşırıq/İş" bir-birinə çox yaxın anlayışlardır. "Tapşırıq/İş" yerinə yetirilərək hər hansı bir məqsədə nail olunur və yaxud müəyyən məqsədə nail olmaq üçün bir və ya bir neçə tapşırığı yerinə yetirmək lazım gəlir. "Məqsəd" ilə "Tapşırıq/İş" anlayışlarının fərqi ondan ibarətdir ki, "Tapşırıq/İş" müəyyən parametrlərlə xarakterizə olunur, "Məqsəd"in isə hansı parametrlərlə xarakterizə olunması məlum olmur, parametrlər tapşırıqların yalnız "Aktiv dövrü"ndə üzə çıxır. Beləliklə, məqsəd – müəyyən vaxt çərçivəsində əldə edilmiş nəticə deməkdir. tapşırıq – verilmiş vaxt çərçivəsində parametrlərlə xarakterizə olunan nəticə deməkdir. Layihəni yerinə yetirmək üçün verilmiş şərtlərə və əldə olunmuş nəticəyə layihənin məqsədi deyilir. Layihə konsepsiyasını formalaşdırarkən əsas məsələlərdən biri də layihənin məqsədini müəyyənləşdirməkdir. Bütün layihələrdə onun strukturunu, iştirakçılarını, marağı olan tərəfləri və mühiti xarakterizə edən, bir-birilə sıx əlaqədə olan məqsədlər çoxluğu mövcuddur. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün müvafiq meyarların seçilməsi əsas şərtdir və bu meyarlar çərçivəsində məqsədə çatmaq üçün alternativ variantlardan da istifadə edilir (7).

Beləliklə, layihələrin məqsədləri aşağıdakı şəkildə formalaşır:

- layihənin məqsədi aydın şəkildə təsvir olunmalıdır;
- məqsədə nail olmaq üçün əldə edilən nəticələr qiymətləndirilməlidir;
- məhdudiyyətlər və şərtlər çərçivəsində layihənin yerinə yetirilməsi mümkün olmalıdır.

Ümumiyyətlə, layihədə vaxt, büdcə, ehtiyatlar və digər məhdudiyyətlər çərçivəsində yüksək keyfiyyətli məhsulun alınması və məqsədə çatması tələb olunur.

Məqsədin istiqaməti ibtidai təhlil kimi qiymətləndirilir, daha sonra məqsəd müəyyənləşdirilir və aktivləşmə mərhələsinə keçirilir. Məqsəd fərdi və ya qrup şəklində müəyyənləşdirilir. Bu proses yaradıcı xarakter daşıdığı üçün özünəməxsus qanunlara və ümumi yanaşma prinsiplərinə malikdir. Fərdi yanaşmada məntiqi metodlardan istifadə edilir. Qrup şəklində məqsədin müəyyənləşdirilməsi prosesində isə məsələyə geniş spektrdə və qrupdaxili qaydalara əsasən baxılır və həyata keçirilir (Bushuyev, Babayev, 1999).

Layihənin məqsədi aşağıdakı şərtləri özündə əks etdirməklə aydın və dürüst ifadə olunmalıdır:

- layihənin nəticəsi;
- layihənin bitmə vaxtı;
- xərclər;
- məqsədlər çoxluğu və onun strukturu.

Məqsədi xarakterizə edən şərtləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Layihənin nəticəsi – layihənin növündən və xüsusiyyətindən asılı olaraq predmet sahəsinin vəziyyətini müəyyən edir (Osnovy upravleniya proyektami: PMBOK USA, 200).

Layihənin bitmə vaxtı – layihənin yekunlaşdırılması müddəti əvvəlcədən proqnozlaşdırılır və müəyyən məhdudiyyətlər çərçivəsində bitmə tarixi dəyişdirilə bilər. Lakin bəzi hallarda layihənin bitmə tarixi mütləq olaraq ciddi tələb kimi qoyulur və vaxtın dəyişdirilməsi layihənin uğursuz başa çatması kimi qiymətləndirilir.

Xərclər – layihənin tam yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan vəsaitdən bəhs edir. Bəzi hallarda planlaşdırma mərhələsində layihə xərclərinin maksimum həddi göstərilir ki, bu limitdən yuxarı xərclər yarandığı halda, layihənin maliyyələşdirilməsi dondurula bilər.

Məqsədlər çoxluğu və onun strukturu – layihələr yerinə yetirilərkən layihədəki tapşırıqların və müvafiq olaraq onların məqsədlərinin qruplarda tabelilik prinsipini və bir-birilə əlaqələrini özündə əks etdirir.

Göstəricilər.

Layihə və onların idarə olunması sahəsinin inkişaf tarixinə nəzər salanda görünür ki, layihələr mürəkkəb bir dövr keçib və hər bir ölkə bu sahənin həm inkişafına, həm də yanaşma metoduna görə fərqlənir. Bu səbəbdən bu fəsildə layihə anlayışı müxtəlif baxışlarda və geniş şəkildə təqdim edilir.

ISO – 21500 STANDARTLARI: Bu, Beynəlxalq standart layihələrin idarə edilməsi üzrə mühüm qaydaları təqdim edir. Bu standartlar istənilən dövlət, özəl və ictimai təşkilatlar tərəfindən və mürəkkəbliyindən, ölçüsündən, müddətindən asılı olmayaraq istənilən növ layihələrin idarə edilməsində istifadə oluna bilər. Standartlarda layihələrin idarə edilməsi üzrə ən səmərəli praktikanı özündə formalaşdıran konsepsiyaları və proseslərin izahını yüksək səviyyədə təmin edir. Bu, Beynəlxalq Standart proqramların və layihə portfellərinin kontekstində layihələri müəyyən edir. Lakin burada proqramların və layihə portfellərinin idarə edilməsi haqqında ətraflı məlumatlar göstərilmir. Ümumi idarəetmə sahəsinə aid olan mövzular yalnız layihələrin idarə edilməsini əks etdirdiyi üçün onlara müraciət edilir (10).

Layihələrin idarə edilməsi sahəsinin inkişaf tarixçəsini bir cədvəl üzərində belə təsvir etmək olar:

1930-1940	Layihə anlayışının yaranması və yayılması
1940-1960	Layihə və onların idarə olunması, metod və vasitələrin yaradılması
1960-1970	Şəbəkə metodları və Proqram təminatlarının yaradılması
1970-1980	Peşəkar fəaliyyətin təşkilatlanması və cəmiyyətdə rolu
1980-1990	Layihələrin idarə olunması üzrə biliklərin formalaşması
1990-2000	Sistemlərin inteqrasiyası. Biliklərin qiymətləndirilməsi
2000-2010	Elm və tədris sahələrinə yeni elmi istiqamət və fənn kimi daxil olması
2010-2020	Layihələrin idarə edilməsinin müasir sistemləri və həyati zəruriliyi

Layihənin yerinə yetirildiyi mühit və onun əsas fəaliyyət sahəsi layihənin növünü müəyyənləşdirir. Məsələn: texniki layihə, təşkilati layihə, iqtisadi layihə, sosial layihə, qarışıq layihə və s. Layihənin predmet sahəsi, strukturu və tərkib hissələri layihənin sinfini müəyyənləşdirir (Voropayev, 1997: 385).

Layihələr üç sinfə bölünür:

- monolayihə;
- multilayihə;
- meqalayihə.

Monolayihə özünəməxsus növə, miqyasa və struktura malik olan ayrıca bir layihədir. Multilayihə bir neçə monolayihədən təşkil olunmuş layihələr kompleksidir. Meqalayihə özündə mono və multi layihələr birləşdirən məqsədli proqram və ya inkişaf proqramlarıdır. İştirakçıların sayına, ətraf mühitə təsirinə və ölçülərinə görə layihənin miqyası müəyyənləşdirilir.

Miqyasına görə layihələr bölünür (Babayev, 2002: 120):

- kiçik layihələr;
- orta layihələr;
- böyük layihələr;
- nəhəng layihələr.

Əhatə dairəsinə görə layihələr aşağıdakı növlərə bölünür:

- dövlətlərarası layihə;
- beynəlxalq layihə;
- milli və ya ümumi dövlət layihəsi;
- regional və ya regionlararası layihə;
- korporativ layihələr;
- müəssisələrarası və müəssisədaxili layihələr.

Layihənin yerinə yetirilməsi üçün sərf olunan vaxta layihənin müddəti deyilir. Müddətə görə layihələr üç kateqoriyaya bölünür (Burkov, Novikov, 1997: 187):

- azmüddətli layihə – 3 ilə qədər;
- ortamüddətli – 3 ildən 5 ilə qədər;
- uzunmüddətli – 5 ildən çox.

Məlumat bazası.

Layihələrə verilən təriflərdən göründüyü kimi, onlar funksional və obyektiv xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, layihələr aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir (Babayev, 2002: 121):

- dəyişmək və yenilik;
- vaxt məhdudiyyəti;
- büdcə və xərclər;
- resurslar;
- təkrarolunmaz və nadirlik;
- hüquqi təminat;

Dəyişmək və yenilik-Layihələrdə bu əlamət əsas xassələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Əgər layihədə bu əlamət hiss olunarsa, onda "layihə yaşayır" deyirlər. Layihənin başlanğıc dövründə onun bütün elementləri, yəni işlər və tapşırıqlar "passiv" (dayanmış, başlanmamış) vəziyyətdə olur. Zaman keçdikcə plana uyğun olaraq layihədə nəzərdə tutulan işlər yerinə yetirildikcə, onların vəziyyəti dəyişərək "passiv"dən "aktiv"ə (icrada olan işlər) keçir, yəni artıq işlər yerinə yetirilməyə başlanır, resurslar mənimsənilir. İşlər tam yerinə yetirildikdən sonra onlar yenidən "passivləşdirilmiş" (yerinə yetirilmiş işlər) vəziyyətə keçir, yəni iş və ya tapşırıqlar qarşıya qoyulan məqsədə nail olaraq bitir. Beləliklə, hər bir element (iş və ya tapşırıq) ayrı-ayrılıqda yerinə yetirildikcə, layihənin ümumi vəziyyəti dəyişir və nəticədə layihə həm özü dəyişir, həm də ətrafını dəyişdirir. Beləliklə, layihələrdə dəyişmək və dəyişdirmək xüsusiyyəti müşahidə olunur. Digər tərəfdən, hər bir layihə tədqiqat obyektidir və bu səbəbdən layihələrdə həmişə tədqiqat və inkişaf əlamətləri hiss olunur. Zaman keçdikcə, ətraf mühit inkişaf edərək dəyişdikcə, yeni layihələrin tətbiqini tələb edir və mövcud layihələr qarşısında yeni tələblər qoyur. Bu səbəbdən hər bir yeni layihə tətbiq edilməklə müasir tələblərə cavab verən mühit yaradır, yenilik gətirir və ətraf mühiti yeni çağırışlar çərçivəsində inkişaf etdirir. Bu zaman "yenilik" əlaməti hiss olunur. Əgər "yenilik" əlaməti hiss olunmamışsa, onda bu layihələrə uğursuz, nəticəsiz layihələr deyilir. Təbii ki, uğurlu layihələr ətraf mühiti dəyişməklə yenilik gətirir və nəticədə ətraf mühitdə "narahat" vəziyyət yaranır. Hər bir layihə ətraf mühitə təsir edərək, onun ənənəvi vəziyyətini dəyişir və bu ənənəvi vəziyyətə öyrənmiş mühit adaptasiya prosesinə məruz qalır (Mazur, Shapiro, 2000).

Vaxt məhdudiyyəti- Layihələrin yerinə yetirilməsində müəyyən vaxt çərçivəsində məqsədə nail olmaq mümkündür. Layihələri digər tədbirlərdən və obyektlərdən fərqləndirən əsas parametrlərdən biri vaxt məhdudiyyətidir. Hər bir işin başlanğıcı və sonu olduğu kimi, layihələrin də başlanma (start) və son (finiş) vaxtları var. Bu vaxt göstəriciləri, adətən məhdud olur. Bu səbəbdən layihənin uğurla başa çatmasında əsas şərtlərdən biri onun verilmiş vaxt çərçivəsində yerinə yetirilməsidir.

Büdcə və xərclər- Hər bir layihənin həyata keçirilməsi üçün müəyyən maliyyə vəsaiti tələb olunur və bu səbəbdən, hər bir layihə üçün müvafiq büdcə formalaşdırılır. Layihə büdcəsi iki halda formalaşa bilər: - layihənin məqsədi formalaşandan sonra onun büdcəsi müəyyənləşdirilir; - büdcə məlum olduqdan sonra ayrılmış vəsaitə uyğun layihə konsepsiyası müəyyənləşdirilir. Hər iki halda layihədə nəzərdə tutulan işlərin yerinə yetirilməsində büdcə əsas əlamət kimi xüsusi yer tutur (Babayev, 2005: 19-30).

Resurslar- Layihələrin yerinə yetirilməsində büdcədən başqa, digər vəsaitlər də istifadə olunur. Bu resurslara aiddir: insanlar, texnikalar, avadanlıqlar, materiallar və digər resurslar. Resurslar və onların həcmi əvvəlcədən planlaşdırılır və bunun əsasında layihənin icra müddəti məyyən edilir

Təkrarolunmaz və nadirlik-Hər bir işi yerinə yetirmək üçün müəyyən vaxt, büdcə ayrılır və müxtəlif resurslar istifadə olunur. Bu müxtəliflik hər bir işə nadirlik xüsusiyyəti və ya təkrarolunmazlıq əlaməti verir. Layihələrdə hər hansı bir işin müxtəlif vəsaitlərlə və ya müxtəlif

vaxtlarda yerinə yetirilməsi də onun təkrarolunmazlıq əlaməti kimi qiymətləndirilir (Babayev, 2003: 37-41).

Hüquqi təminat-Layihədə iştirak edən bütün maraqlı tərəflərin hüquqi təminatı və onlar arasında hüquqi münasibətlərin qurulması layihənin uğurlu olması üçün əsas şərtlərdən biridir. Yeni iqtisadi şəraitdə, dinamik dəyişən siyasi və iqtisadi mühitdə layihələrin yerinə yetirilməsində hüquqi bazanın yaradılması əsas məsələlərdən bir hesab edilir (Babayev, 2002: 120).

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri deməyə əsas verir ki, layihələrin yerinə yetirilməsində əsas faktorlardan biri onun daxili parametrləridir. Daxili faktorlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək (Babayev, 2002: 121):

– layihənin idarəetmə metodu onun inkişafına və davamlılığına təsir edir və eyni zamanda layihə komandasında psixoloji mühiti formalaşdıraraq tənzimləyir;

– layihənin əsas iştirakçıları arasında kommunikasiya, hüquq, məsuliyyət və öhdəliklərin bölüşdürülməsi layihənin inzibatçılığı spesifikasiyası adlanır və onun uğurla başa çatmasına təsir edir;

– layihəni yerinə yetirən komanda layihənin "beyni" hesab edilir və onun icraçı orqanıdır.

Layihənin müvəffəqiyyəti əsasən layihə komandasından asılıdır. Layihənin iştirakçıları arasında məlumatların düzgün, tam və vaxtında ötürülməsi, layihənin icra vəziyyəti üzrə məlumat mübadiləsinin təşkili kommunikasiya sistemindən asılıdır. Bu, "layihənin sinir sistemi" adlanır (Bushuyev, Gurin, 1998: 184).

Layihəni vaxtında və keyfiyyətli yerinə yetirmək üçün onu düzgün idarə etmək lazımdır. Layihələrin idarə edilməsi prosesində layihəni xarakterizə edən bəzi həssas məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir. Bunlar aşağıdakılardır:

- layihənin ilkin şərtləri, məhdudiyyətlər və tələblər;
- layihədə qərar qəbuletmə mexanizmi;
- alternativ layihə variantının hazırlanması və onun qiymətləndirilməsi;
- layihənin sənədləşdirilməsi;
- layihənin idarəetmə texnikası və metodikası.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən tövsiyələr tərtib edilmişdir və layihənin tam həyat yolunu təhlil edərkən, aşağıdakı istiqamətlərə diqqət yetirilməklə qiymətləndirilir (Babayev, 2002: 300):

a) Layihənin texniki baxımından əsaslandırılması. Bu prosesdə alternativ variantlar təhlil edilir və seçilir. Buna layihənin texniki qiymətləndirməsi deyilir.

b) Layihənin məhsuluna olan tələbat və onun perspektivliyi qiymətləndirilir. Buna layihənin kommersiya baxımından qiymətləndirilməsi deyilir.

c) Layihənin maliyyə vəziyyəti qiymətləndirilir. Layihənin həyata keçirilməsində xərclənən vəsaitin ödənilməsi, gəliri, maliyyə riski və s. digər maliyyə göstəriciləri qiymətləndirilməlidir. Bu prosesə layihənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi deyilir.

d) Layihənin ətraf mühitə təsiri qiymətləndirilir. Ekoloji baxımdan layihənin səmərəliliyi, onun ətraf mühitə vurduğu ziyanın dərəcəsi təhlil edilir. Bu, ekoloji qiymətləndirmə adlanır.

Bu qiymətlərin hər biri ayrı-ayrılıqda layihəyə müsbət və mənfi təsir göstərə bilər. Layihələrin idarə edilməsi üzrə mütəxəssisin əsas vəzifəsi bu parametrlərin düzgün idarə edilməsidir. Layihə menecerləri və ekspertlər bu faktorlara əsaslanaraq layihəni qiymətləndirməyi bacarmalı, xüsusən, layihənin güclü, zəif və təhlükəli tərəflərini qiymətləndirməli, onun müsbət təsir qüvvələrini daha da gücləndirmək və ya neytrallaşdırmaq, ən son anda isə mənfi faktorların gücünü daha da azaltmaq üçün tədbirlər görməlidirlər (Voropayev, 1995: 225).

Ədəbiyyat

1. Layihə menecerinin yol xəritəsi. (2016). Bakı, 192 s.
2. Bushuyev, S.D., Babayev, I.A. (2010). Kreativnyye tekhnologii upravleniya proyektami i programmami. Kiyev, Izd. Sammit-Kniga, 768 s.

3. Babayev, İ.A. (2002). Layihələrin idarə edilməsi: Peşəkar bilikərin əsasları. Milli kompetensiyanın əsasları. Milli sertifikasiya sistemi. Bakı: Elm nəşr, 130 s.
4. Babayev, İ.A. (2003). Layihələrin idarə edilməsinin metodologiyası. Bakı: Elm nəşr, 300 s.
5. Babayev, I.A. (2006). Upravleniye programmami razvitiya organizatsiy na osnove geneticheskoy modeli proyektov. Kiyev, Naukov. Svit, 200 s.
6. Babayev, I.A. (2003). Osnovy professional'nykh znaniy po upravleniyu proyektami. Baku: Elm, 120 s.
7. IPMA standards – Individual Competence Baseline (ICB4)
8. Bushuyev, S.D., Morozov, V.V. (1999). Dinamicheskoye liderstvo v upravlenii proyektami. K. UKRNET.
9. «Osnovy upravleniya proyektami: PMBOK USA”. Pod obshchey redaktsii prof. I. Babayeva. Baku: Elm, 200 s.
10. ISO 21500:2012/ Guidance on project management.
11. Voropayev, V.I. (1997). Metody i sredstva upravleniya proyektami KHKHI veka. M.: SOVNET, 385 s.
12. Babayev, I.A. (2002). Osnovy professional'nykh znaniy po upravleniyu proyektami. Monografiya, Baku: Yelm, 120 s.
13. Burkov, V.N., Novikov, D.A. (1997). Kak upravlyat' proyektami. M.: SINERG-GEO, 187 s.
14. Babayev, I.A. (2002). Upravleniye proyektami. Monografiya. Baku: Yelm, 121 s.
15. Mazur, I.I., Shapiro, V.D. (2000). Restrukturizatsiya predpriyatiy i kompaniy. M.: Vishcha shkola.
16. Babayev, I.A. (2003). Metodologiya upravleniya slozhnymi proyektami. Izvestiya Natsional'noy Akademii Nauk Azerbaydzhana. Seriya Fiziko-Matematicheskikh i tekhnicheskikh nauk. Informatika i problemy upravleniya. Tom XXIII, № 2. Baku, s.33-35.
17. Babayev, I.A. Transfernaya model' bazy znaniy v megoproyektakh. Izvestiya Natsional'noy Akademii Nauk Azerbaydzhana. Seriya Fiziko-Matematicheskikh i tekhnicheskikh nauk. Informatika i problemy upravleniya. Tom XXIII, № 3. Baku. s.37-41.
18. Bushuyev, S.D., Gurin, E.A. (1998). Investitsionnyye instrumenty proyektnogo menedzhmenta. K.: UkrINTEI, 184 s.
19. Babayev, I.A. (2002). Metodologiya upravleniya proyektami. Monografiya. Baku: Yelm, 300 s.
20. Voropayev, V.I. (1995). Upravleniye proyektami v Rossii. M.: Alans, 225 s.

Göndərilib: 10.09.2023 Qəbul edilib: 01.11.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/127-138

Shahriyar Guliyev
Nakhchivan State University
undergraduate
shahriyarguliyev@ndu.edu.az

RECOGNITION OF THE DISABLED, ELDER AND GAZIS IN DEEP CNN/YOLO NETWORK AND RESEARCH IN ORGANIZATION OF SOCIAL-PUBLIC SERVICE

Abstract

Many problems that exist today are of social importance. One of them is a special part of our society - members of the physically disabled and elderly class. The more we pay attention to them, the more we will rise as a society and the prosperity will increase. We can make the lives of those people easier by realizing that we will have to organize a separate service for these issues in the near future, where there will be no areas where technology will not infuse. We know that public and social areas are monitored through IP cameras already available in many places. Taking advantage of this opportunity, these special people can be presented special treatment in public transport, crossing, public areas, catering facilities, etc.

Keywords: *artificial intelligence, machine learning, artificial neural networks, deep learning, computer vision, object recognition, object detection, classification, localization, segmentation, Deep CNN, YOLO network, physically limited, elderly people, qazi detection*

Şəhriyar Quliyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
bakalavriat
shahriyarguliyev@ndu.edu.az

Əlil, yaşlı və qazilərin dərin CNN/YOLO şəbəkəsində tanınması və sosial-ictimai xidmətin təşkilində tədqiqi

Xülasə

Günümüzdə mövcud olan bir çox problem ictimai əhəmiyyət daşıyır. Onlardan biri də cəmiyyətimizin xüsusi parçası- fiziki məhdudiyyətli və yaşlı təbəqənin üzvləridir. Onlara hər nə qədər diqqət ayırsaq bir o qədər cəmiyyət olaraq yüksələrik, firavanlıq artar. Texnologiyanın demək olar ki nüfuz etmədiyi sahə qalmayacaq yaxın gələcəkdə bu məsələlərə də ayrıca xidmət təşkil etməli olduğumuzu dərk etməklə həmin insanların həyatını asanlaşdıra bilərik. İctimai-sosial məkanlarda bir çox yerdə mövcud olan IP kameralar vasitəsilə müşahidə aparıldığını bilirik. Bu imkandan faydalanaraq ictimai nəqliyyatda, keçidlərdə, sosial təsislərdə, iaşə obyektlərində bu özəl insanlara ayrıcalıq tanıyaraq, onlara xüsusi yanaşmaq olar.

Açar sözlər: *süni zəka, maşın öyrənməsi, süni neyral şəbəkələr, dərin öyrənmə, computer vizion, obrazların tanınması, obyektlərin aşkarlanması, sinifləndirmə, lokalizasiya, seqmentasiya, Dərin CNN, YOLO şəbəkəsi, fiziki məhdudiyyətli, yaşlı, qazilərin tanınması*

Introduction

Men die but their works endure.

This is the enhanced and the well-documented version of the project I've built during and for the Engineering competition on Heydar Aliyev 100th anniversary being held in French-Azerbaijan University in Baku in October 14-15, 2023. Helping the physically disabled, elderly people in transportation, helping them get a better life like us- the healthy people, is being considered. Apart from recent experiences in AI (Guliyev, 2023), now, for the first time in Azerbaijan- the preparation,

annotation, augmentation of a dataset of Gazis' (*veterans'*) images for the training in our ANN model in use, consisting of around 50 (augmented to 99) raw images, is carried out.

Proposal

- Providing the physically disabled people with special services, looking at the opportunities to apply them to public life.
- For example, the implementation of this system in the ASAN national service, or special switching mechanism and sounding activities in case of a disabled person detection at traffic lights, etc.
- Providing informative message in public transportation (like a bus or subway) to help them get a seat.

I. Contents & Implementation Plan

Data Feed Unit:

- Camera footage must be streamed over a communication channel (Wi-Fi, CAN bus, Ethernet layer, so on).
- For the test purposes a remote connected smartphone in the localhost can do.

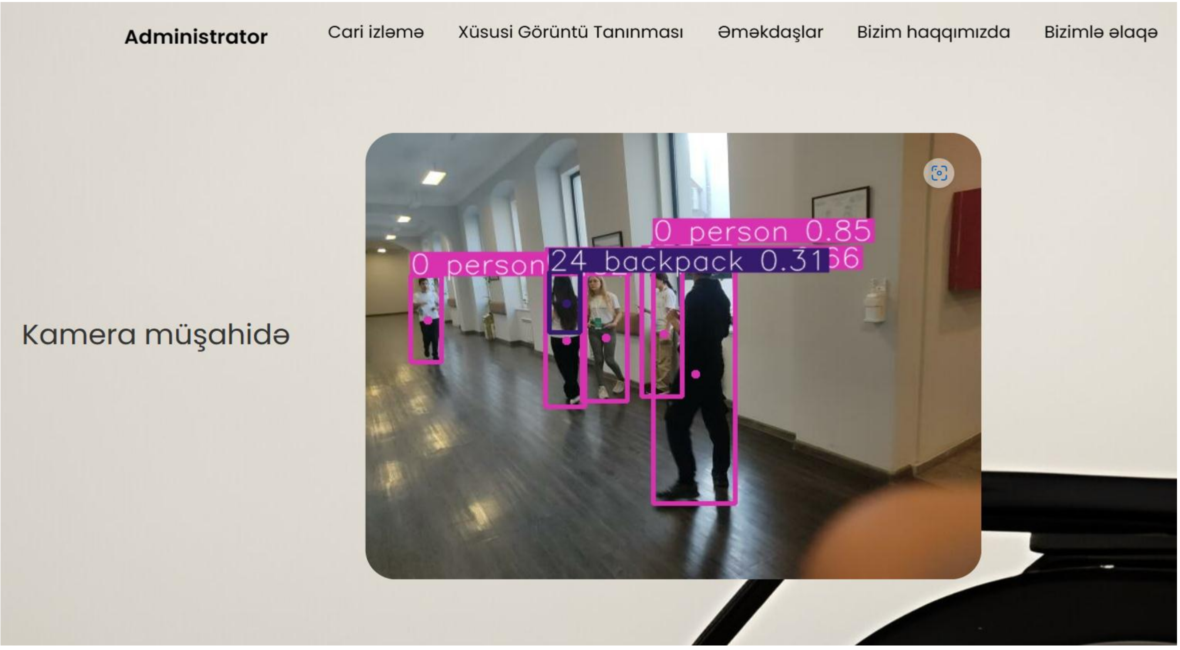

Figure 1. Generic YOLO model detection from Smartphone over DroidCam

Web Application & Inferencing:

- Web UI (responsive) for the administrative monitoring and management of the system.
- Another Web UI packaged into a Mobile Application (APK & IPA) for user/worker interaction on continuous data stream.
- The same server runs the inferencing job and adds bounding boxes, segmentation overlays on imagery data, etc.

Backend Server Units

1. Web UI (Admin)**:**

- I've built our app using VueJS (template-syntax) and Flask (backend) Python microframework.
- In the real system, backend is going to be PHP 8 due to the extensive and reliable feature set.

2. Mobile App (Worker)**:**

- Due to the fact that 2 days is less for native mobile application, packaged the Web UI using WebView and the Capacitor JS for both Android and iOS.

3. Image Inferencing:

- Currently the 640px image data is being processed in CPU (*no GPU in Intel laptop*), Core i7, 12 GB RAM, 1TB HDD.
- Takes max ~2000ms, min ~300ms.

Computer Vision:

Object Recognition

- Classification
- Object Detection
- Localization
- Instance Segmentation
- Regularization
- Normalization
- Object Tracking
- Object Pose Estimation

"Object detection is preferred over image classification since the latter only focuses on determination of object within the image without providing any locality information" (Hussain, 2023: 2).

Available Models

✓ YOLOv8 (Ultralytics)
- YOLO-NAS (fastest inference)
- EfficientDet (a variant of YOLO)
- DETR (MIT, Facebook AI)
- RT-DETR (Facebook AI)
- ViT (Vision Transformer)
- CNN
- R-CNN
- Fast R-CNN
- Faster R-CNN
- Mask R-CNN (an extension of Faster R-CNN)
- ViT & CNN hybrids
- etc.

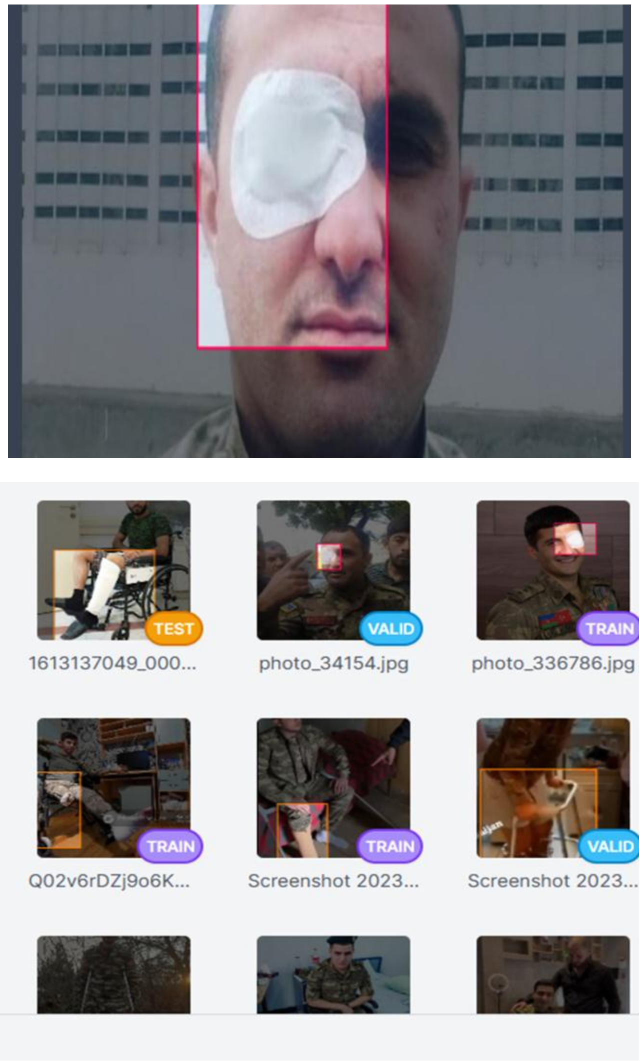

Figure 2. ***Object localization***

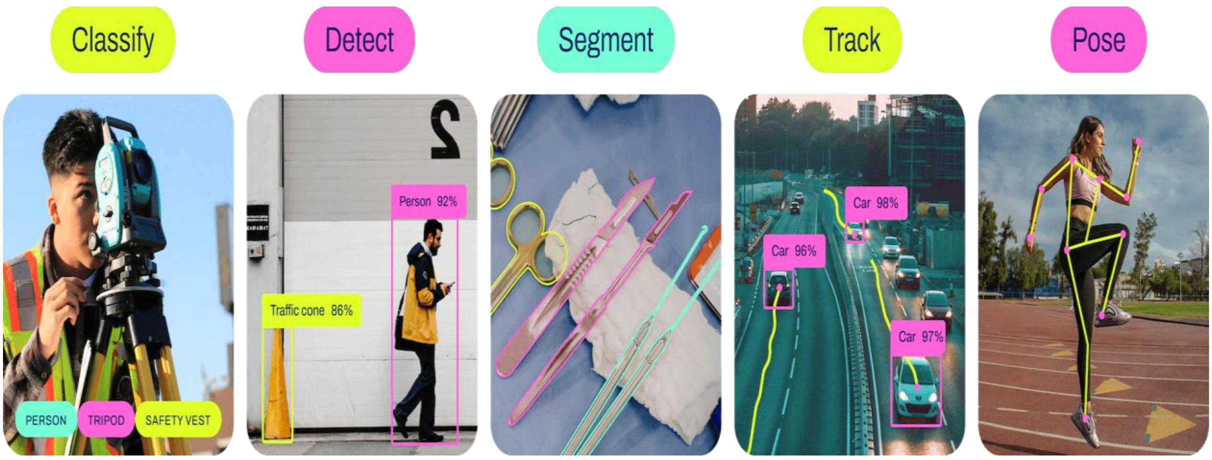

Figure 3. YOLOv8 features (11).

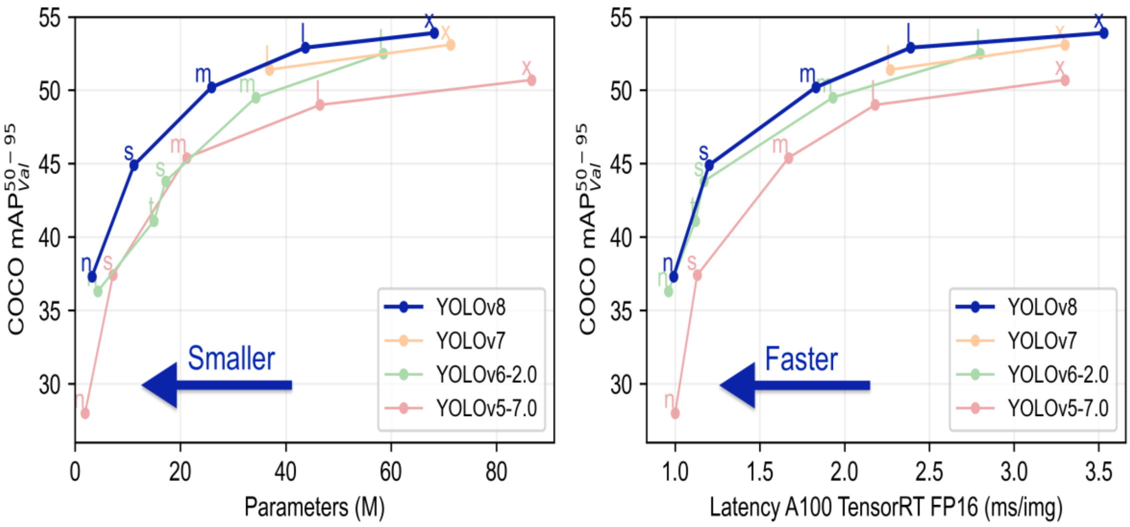

Figure 4. Performance of YOLO v8 in comparison with its predecessors (12)

I've chosen YOLOv8 CV ANN model because of the 48-hours of fast implementation, as it takes only 2.49 hours of specific-dataset (~2k size) training in the NVIDIA CUDA architecture (15GB mem) GPUs (T100, V100) and a slightly faster in the TPU of the Google Colab remote cloud computing processing units.

I. Dataset building & Training the model.

Before anything, must build a dataset:

Using Data Augmentation, I will increase the count of source images and prevent the overfitting issue of the ANN model. Basic methods of *Horizontal* and *Vertical flipping* of the images returns fine.

• Collecting source data for the dataset from open internet sources.

Tooling: **Selenium Automation Framework, BeautifulSoup** libraries.

**In contrast, a simple Roboflow Universe lookup brings excellent existing datasets shared by the open community, ready to use by just citing. I've also explored similar datasets for higher precision of the model.*

Datasets (abbrev. as DS)

1. Existent DS: BGVP (9)

This open-source dataset has 4 classes:

- Children without disability,
- Elderly without disability,
- Non vulnerable,
- With disability

Dataset Split:

- Train set: 1400 images (70% of overall images)
- Validation set: 399 images (20%)
- Test set: 196 images (10%)

Augmentations: No augmentations were applied.

Annotations: 5,914 (3.0 per image (average) across 4 classes).

Average Image Size: 0.25 megapixels (varying from 0.02 Mp to 24.00 Mp).

Median Image Ratio: 600x408 wide.

Class Balance:

- non_vulnerable: 2,518
- children_wo_disability: 1,644

Figure 5. BGVP sample

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 11 / 127-138 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue: 11 / 127-138 e-ISSN: 2708-986X

- with_disability: 939 (*under represented*)
- elderly_wo_disability: 813 (*under represented*)

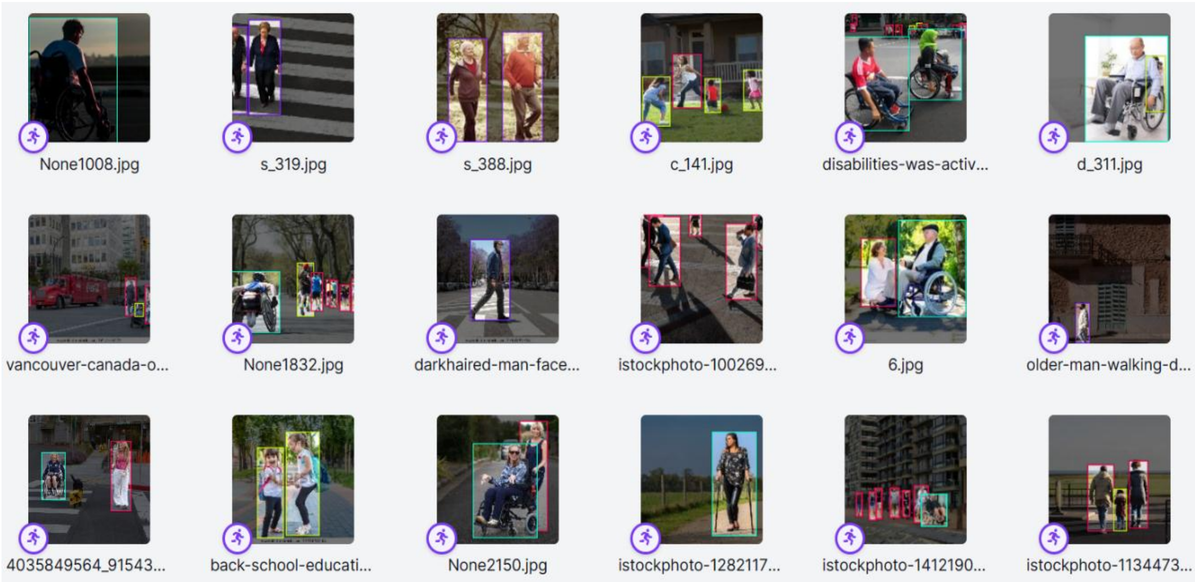

Figure 6. The BGVP dataset has 1995 total images.

Size distribution:
- small: 71
- medium: 1,420
- large: 382
- jumbo: 122 (> *1024x1024*)

Aspect Ratio Distribution:
- tall: 203
- square: 41
- wide: 1,746
- very wide: 5 (> *1.5:1*)

**The annotated data is available in the "TXT annotations" and "YAML config" used with YOLOv8.*

2. Novel DS: Qazi (10)

Figure 8. Qazi recognition

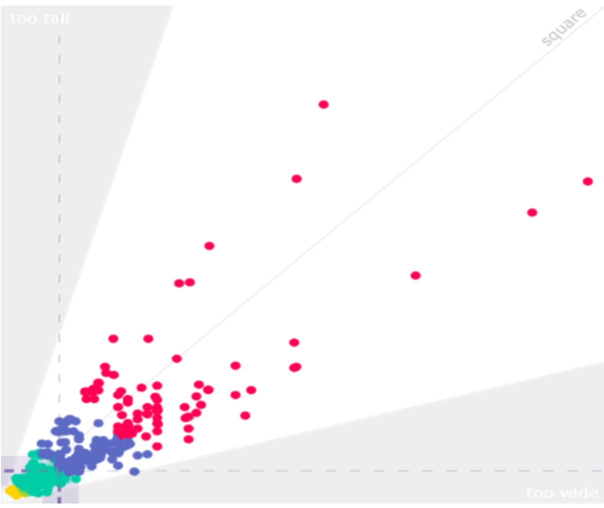

Figure 7. Size distribution (*purple box indicates the median width by median height img*)

To serve our heroes better, we have to recognize them. Initiating the idea, I've made a new dataset by images from open internet sources.

This dataset has these 4 classes:
- *ayağı-əlil* (leg disability),
- *gözü-əlil* (eye disability),
- *qolu-əlil* (hand/arm disability),
- *üzü-əlil* (facial/skeleton disability)

Dataset Split:
- Train set: 87 images (88% of all images)
- Validation set: 8 images (8%)
- Test set: 4 images (4%)

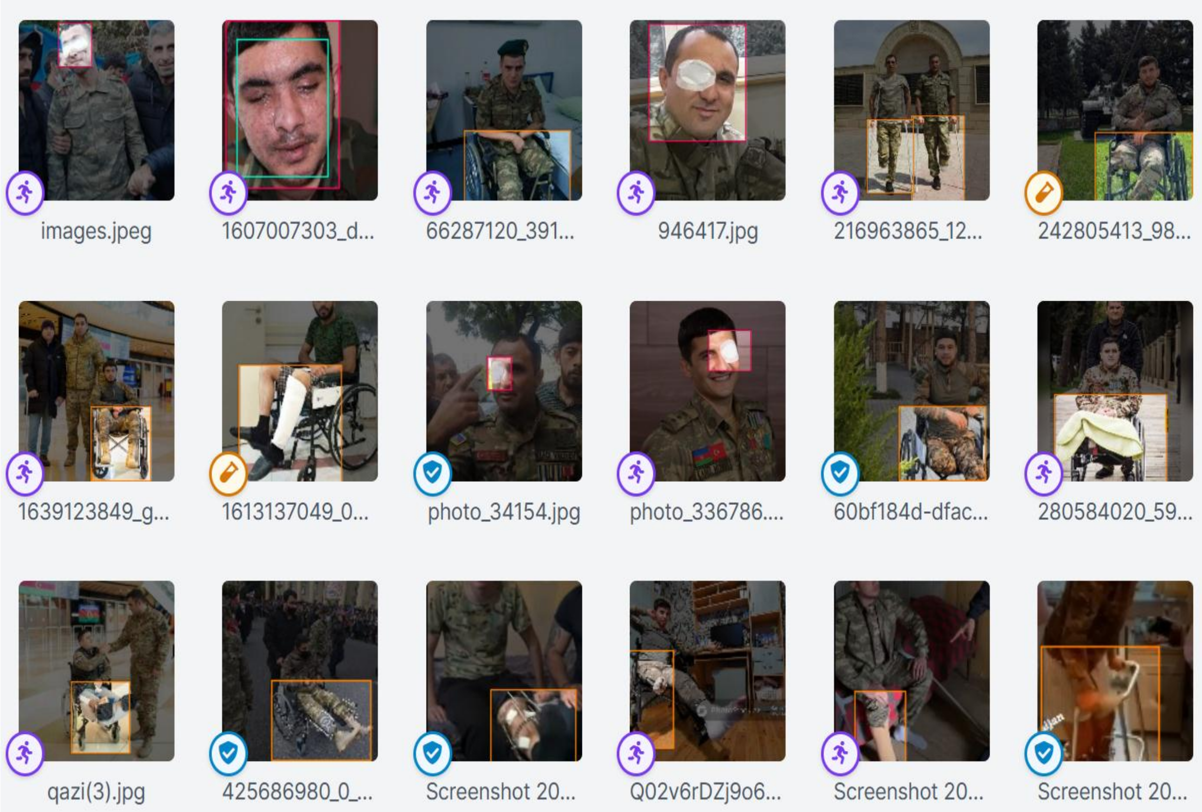

Figure 9. The Qazi dataset has total of 99 images

Preprocessing:
- Auto-Orient: Applied
- Resize: Stretch to 640x640

Augmentations:
- Outputs per training example: 3
- Flip: Horizontal, Vertical
- Crop: 0% Minimum Zoom, 20% Maximum Zoom

Annotations: 49 (1.2 per image (average) across 4 classes).

Average Image Size: 0.46 megapixels (varying from 0.05 Mp to 2.09 Mp).

Median Image Ratio: 720x600 wide.

Class Balance:
- ayağı-əlil: 32 (*over represented*)
- gözü-əlil: 12
- qolu-əlil: 4 (*under represented*)
- üzü-əlil: 1 (*under represented*)

Size distribution:
- medium: 10
- large: 24
- jumbo: 7 (> *1024x1024*)

Aspect Ratio Distribution:
- tall: 14
- square: 4
- wide: 23

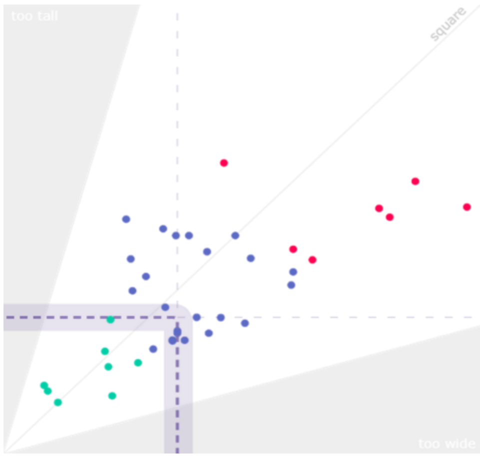

Figure 10. Size distribution (*purple box indicates the median width by median height image (600x408)*)

Figure 11. A Qazi detection as eye-disability

******The annotated data is available in the "TXT annotations" and "YAML config" used with YOLOv8.*

Training the ANN model

Model summary: 225 layers, 11136761 parameters, 11136745 gradients.

- Computing Power: Tesla T4, 15102 MiB GPU
- Optimization algorithm: SGD (Stochastic Gradient Descent)
- Learning rate: 0.01

Training in the Cloud:

- Google Compute Engine backend (GPU)

Processing Unit:

As of our computer can't train in a day, have used Google Colab NVIDIA GPU.

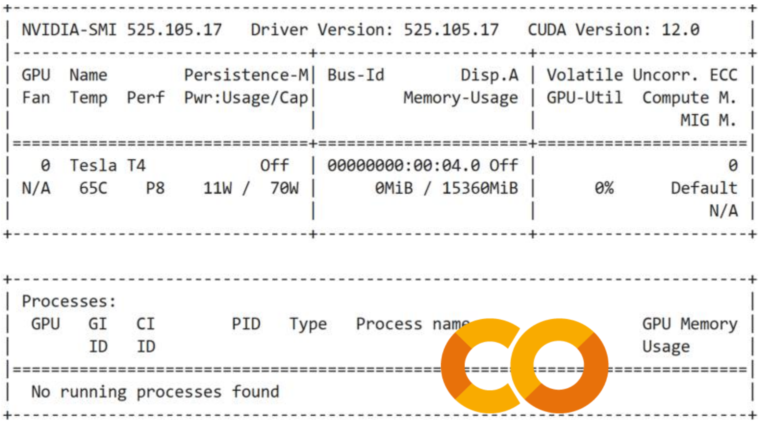
- T4 15G VRAM processor (remote).

Initiating the training

I. Installing the requirements with dependencies:

@ultralytics==8.0.20 (from PyPI)

@roboflow==latest (from PyPI)


```
+-----------------------------------------------------------------------------+
| NVIDIA-SMI 525.105.17   Driver Version: 525.105.17   CUDA Version: 12.0     |
|-------------------------------+----------------------+----------------------+
| GPU  Name        Persistence-M| Bus-Id        Disp.A | Volatile Uncorr. ECC |
| Fan  Temp  Perf  Pwr:Usage/Cap|         Memory-Usage | GPU-Util  Compute M. |
|                               |                      |               MIG M. |
|===============================+======================+======================|
|   0  Tesla T4            Off  | 00000000:00:04.0 Off |                    0 |
| N/A   65C    P8    11W /  70W |      0MiB / 15360MiB |      0%      Default |
|                               |                      |                  N/A |
+-------------------------------+----------------------+----------------------+

+-----------------------------------------------------------------------------+
| Processes:                                                                  |
|  GPU   GI   CI        PID   Type   Process name                  GPU Memory |
|        ID   ID                                                   Usage      |
|=============================================================================|
|  No running processes found                                                 |
+-----------------------------------------------------------------------------+
```

Figure 12. `nvidia-smi` command output outlining 15G of video memorv

II. Importing YOLO and preparing the Dataset:

from ultralytics import YOLO

from roboflow import Roboflow

rf = Roboflow(api_key="API_KEY#")

project = rf.workspace ("myworkspace-IDENTITY_KEY#").project("DATASET_KEY#")

dataset = project. version (4). download ("yolov8")

III. Initiating the training in 350 iterations:

IV. @yolo COMMAND inline arguments

task=detect mode=train model=yolov8s.pt data={dataset.location} /data.yaml epochs=350 imgsz=800 plots=True

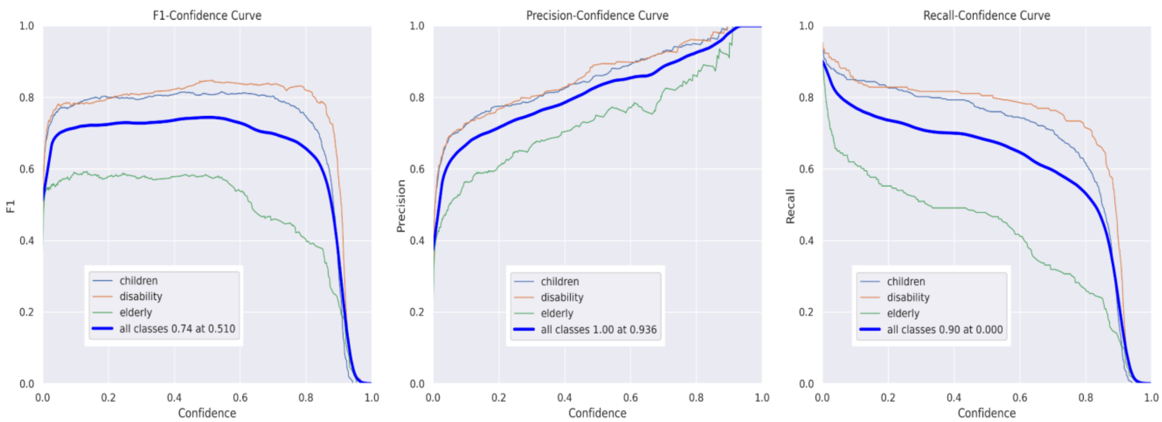

Figure 13. Confidence curvatures after the training

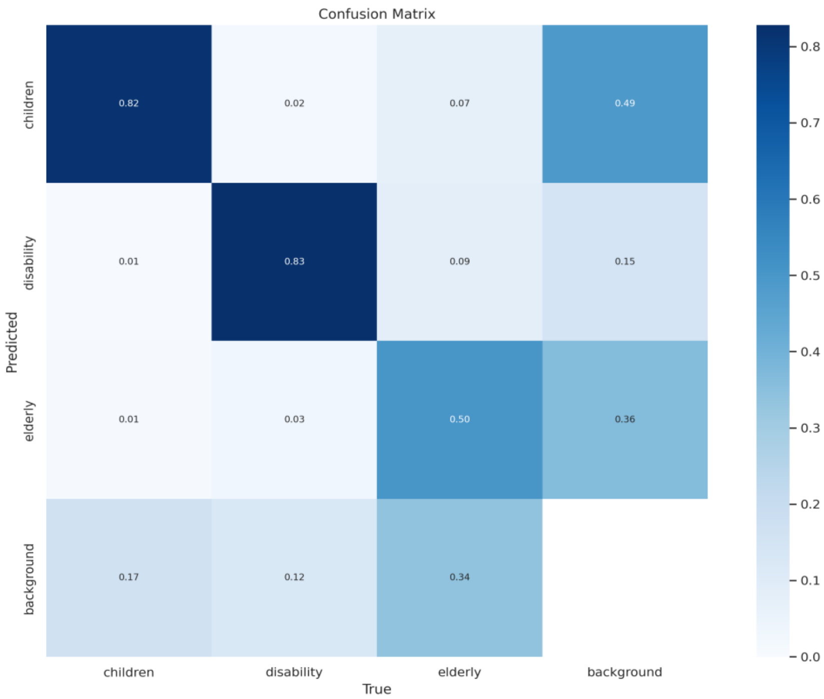

Figure 1413. Confusion Matrix after training in 350 iter

“For object detection task, the bounding box regression loss function plays a decisive role in localization performance” (Haiying, Cong, Yumei, Shuxiang, 2023: 7).

II. Feeding Imagery Data

Image is provided over remote server either from a camera or a video source.

Image Data Feeder:

- Mobile Smartphone camera in the localhost (*DroidCam in Android & EpocCam in iOS*),
- Laptop Webcam source (*optional*),
- Static/Live-stream Video upload from a source:
- For specific admin-analysis.
- External Webcam (*OpenCV compatible, such as Logitech QuickCam*).

In real systems, the imagery data source can be,

- CCTV video surveillance cameras,
- NVR security camera systems wireless (transmitting video to the recorder via Wi-Fi) and PoE (using Ethernet cable),
- or HVR in combination with DVR systems,
- etc.

III. Administrative UI Overview

Which runs the Inference and has control & statistical feature set.

Features:

- Live camera (source) detection (Figure 15).
- Specific (*static or live-stream*) Video (source) streamed recognition (Figure 16).
- Plotting daily and weekly object detection by each class in a graph.

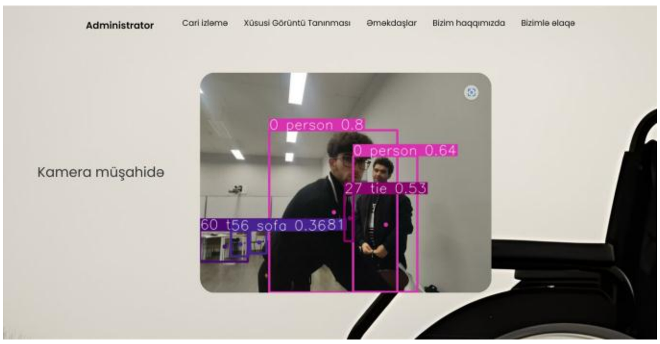

Figure 15. Realtime live camera (source) detection integrated to Admin UI

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 11 / 127-138 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue: 11 / 127-138 e-ISSN: 2708-986X

Data Storage

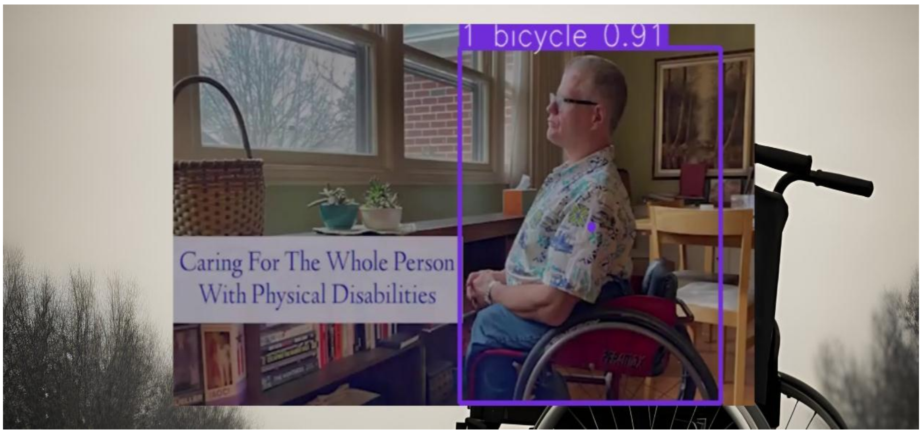

Figure 16. Object detection from a (static) video source

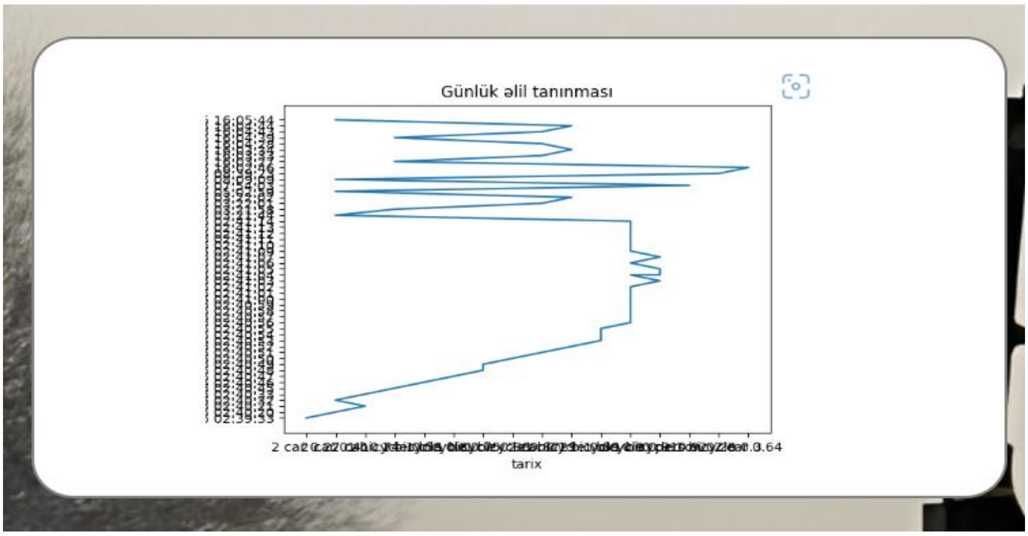

Figure 17. Realtime statistical plotting of detections in Admin UI
(stored to & fetched from the DB (SQLite used)

Database Management System:

• As it is a *pilot project*, using the mini, single-user SQLite is the option to go. But in a real system, ORDBMS like PostgreSQL or RDBMS like MySQL is the option to go because of the table-relations which return queries faster.

• To add enhanced management on data, object-relational ORDBMS system like PostgreSQL should be used.

Database & Table Structure:

• I have a single Database named "*ElillereXidmetMelumatlari*".

And 3 Tables are required:

• `user-accounts`: holds user and privilege information

	sira	novu	tarix ▲1
	Filter	Filter	Filter
1	612	1 bicycle 0.53	1697378625.46494
2	611	0 person 0.31	1697378620.25328
3	610	1 bicycle 0.37	1697378553.44708
4	609	2 car 0.4	1697378506.29422
5	608	0 person 0.27	1697378500.4195
6	607	2 car 0.26	1697378491.48131
7	606	1 bicycle 0.86	1697378476.81048
8	605	0 person 0.71	1697378474.81304
9	604	2 car 0.3	1697378473.53029
10	603	1 bicycle 0.61	1697378472.14878
11	602	2 car 0.4	1697378470.77102
12	601	1 bicycle 0.86	1697378458.44344
13	600	2 car 0.3	1697378456.33016
14	599	1 bicycle 0.86	1697378413.53387
15	598	2 car 0.48	1697378410.60889

Figure 1814. Sample data in the DB (*UNIX epoch time set*)

- `*(used) detection-information`: holds basic detection data entries (Figure 18)
- `detection-loc-history`: holds detected locations

Inference, Pre-/Post-Processing

• *Inference rates*: Up to 300 ms delay in Intel Core i7 CPU @12G RAM to infer a single frame of a stream.

• *Pre-Processing*: I compress images into 640px sizes while building a dataset for the relatively faster training in short period of time.

• But in the real system, I will not do much Pre-Processing to the image data byte-by-byte. It can infer at higher resolutions like 1080px (or higher).

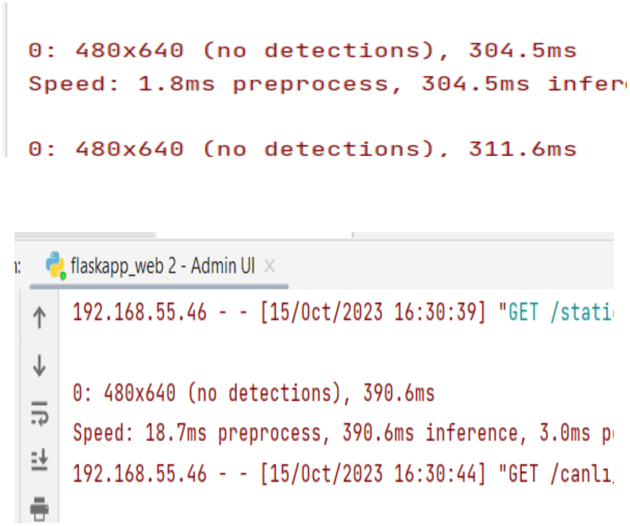

Figure 19. Inference speed is ~ 300 milliseconds in the Intel CPU

Post-Processing Algorithm:

The Inference Unit programmed in the Python ASL/PL. The procedure is as:

1. *Read* Imagery Data from a live Camera source (*VideoCapture* by ID supported by OpenCV library) or from a static, streamed video reels.

2. *Fetch* it frame-by-frame iteratively.

3. *Process* the image in the frame using the YOLO network's ANN model in efficient Weights state (*having higher precision score*).

4. *Add* bounding boxes, labels and draw onto the image frame using the OpenCV methods and yield the img.

5. *Encode* as JPEG and convert to bytes.

6. *Yield* the continuous frames (*rather than returning one-by-one*).

7. *Post* the image data as in Response (as Content-Type: image/jpeg) to the recipients (*img* element's *src* attribute *url_for* entry) to be shown in the Frontend UI as post-processed with overlays and added metadata.

Note: Instead of on-screen displays, can also export it as a video file (or both).

• The used OpenCV methods are *rectangle*, *getTextSize*, *putText* for overlaying the source image with detection information; And *VideoCapture*, *VideoWriter*, *VideoWriter_fourcc* methods for input/output manipulations.

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 11 / 127-138 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue: 11 / 127-138 e-ISSN: 2708-986X

IV. "Əlil Dostu" & "Əlillərə Xidmət" UI Overview

In this interface, I propose to attract volunteers from community who would like to help disabled and elders (earns cashback).

Mobility, Simplicity, Responsiveness:

- I also have a mobile application both for "*Əlil Dostu*" and "*Əlillərə Xidmət*" platforms.

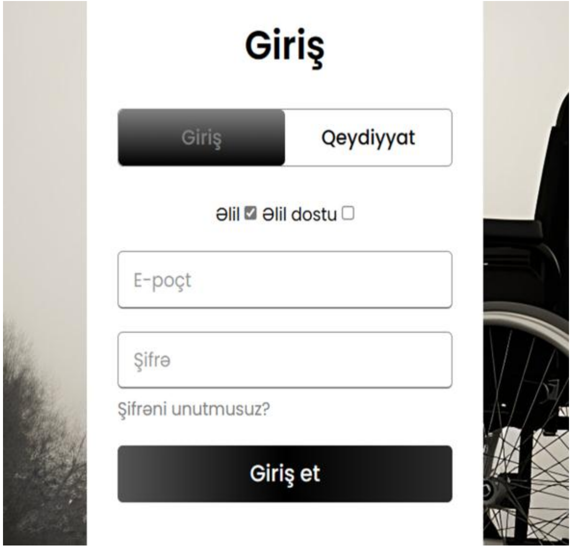

Figure 2015. Mobile UI has 2 login

IV. The Proposed Information System's Security Management

SAST (Static Application Security Testing):

• SonarQube in-cloud SaaS (SonarCloud) (8) for the GitHub VCS system integration before deployment.

• Code smells by Snyk (9) for dependency analysis.

• Ensure <u>OWASP Top 10</u> & <u>SANS/CWE Top 25</u> (10) compliant program code.

It can be provided in case of it might rise a security concern. As if any program code or an environmental script or a database query might be vulnerable to those security standard, it might fail the QA (Quality Analysis) gate in the VCS/CI-CD Continuous Integration and Continuous Deployment job which might keep the overall production system secure.

DAST (Dynamic Application Security Testing):

• Proposed in the future.

Future Research Directions.

It can be enriched and enhanced to stream many more facilities benefiting more efficient inference algorithms and much better optimized ANN models. For now, looking for the implementation of such Information System in a pilot organization or governmental body as it is a social-public service offering.

I would like to explore more of Object Recognition tasks in different realtime effective architectures like Mask R-CNN as it has been also extensively used in recent years. "Mask R-CNN is yet another model used in image detection and segmentation tasks, which extends the Faster R-CNN architecture. If Faster R-CNN has only two outputs, the bounding boxes and the corresponding classes, Mask R-CNN also provides, in parallel, the segmentation masks" (Soviany P. and Ionescu R. T., 2018: 210/2).Also, YOLO-NAS is also performant from the benchmarks I've seen, that's why would also try it. And RT-DETR- after has been stabilized in the near future; would worth to try. And else than object detection, it would be more of challenging to explore facial recognition algorithms and optimization methods on this active topic.

Acknowledgements:

I would like to specially thank to the Engineering competition team members *Huseyn Oktyabrski* for building the frontend web page skeletons, *Onur Bayramov* for downloading the Qazi dataset images from open internet sources and *Mehemmed Haciyev* for annotating the squared labels on the Qazi dataset images. And special thanks to *Mohammad Moin Faisal* from whom have learnt very much knowledge on the YOLO network.

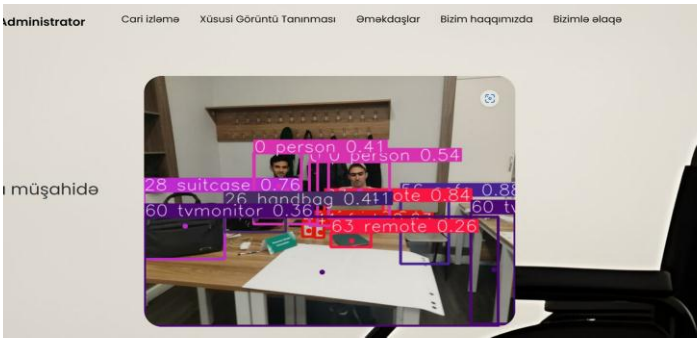

Figure 16. Realtime object detection with multiple

Conclusion

Figure 22. Əlil-card QR scanner

- I have prepared 3 AI-enabled UI – “**Admin**” (web-based), “**Əlil-dostu**” mobile application for the people *volunteering to help the disabled* and the “**Əlillərə-xidmət**” mobi le app for the disabled to *reach/access the available services*.
- With proposal of QR code for cards to, have used OpenCV again for URL dispatching (Figure 22).
- For **Əlil-dostu** UI have prepared Map (Figure 23) Geolocationing (used Google Maps).
- I want to bring more service to the disabled in the future.

Figure 23. Əlil-dostu GPS access

References

1. Hussain, M. (2023). YOLO-v1 to YOLO-v8, the Rise of YOLO and Its Complementary Nature toward Digital Manufacturing and Industrial Defect Detection. Machines, 11, 677 p. https://doi.org/10.3390/machines11070677. 25 p.
2. Soviany, P., Ionescu, R.T. (2018). Optimizing the Trade-Off between Single-Stage and Two-Stage Deep Object Detectors using Image Difficulty Prediction. 20th International Symposium on Symbolic and Numeric Algorithms for Scientific Computing (SYNASC), Timisoara, Romania, pp.209-214, doi: 10.1109/SYNASC.2018. 00041.
3. Guliyev, S. (2023). Artificial text generation using Deep Neural Networks: training of Suleyman Sani Akhundov’s plays. Scientific Work: Volume: 17 Issue 6, pp.82-96, doi: 10.36719/2663-4619/91/82-96.
4. My Workspace. (2023). BGVP Dataset. Open Source Dataset. In: Roboflow Universe. Available at: https://universe.roboflow.com/myworkspace-lf7cf/bgvp.
5. Guliyev, S. (October 2023). Qazi Tanima. Open Source Dataset. In: Roboflow Universe. Available at: https://universe.roboflow.com/shahriyar-guliyev/qazi-tanima.
6. Haiying, X., Cong, Y., Yumei, T., Shuxiang, S. (2023). A dataset for the visually impaired walk on the road. Displays, Volume 79, 102486. ISSN 0141-9382. https://doi.org/10.1016/j.displa.2023.102486.
7. https://www.analyticsinsight.net/unveiling-top-10-databases-for-ml-and-ai/.
8. https://docs.sonarsource.com/sonarqube/latest/.
9. https://docs.snyk.io/snyk-api/snyk-rest-api-overview.
10. https://owasp.org/www-project-top-ten/,https://www.sans.org/top25-software-errors/, https://cwe.mitre.org/top25/.
11. https://raw.githubusercontent.com/ultralytics/assets/main/im/banner-tasks.png.
12. https://raw.githubusercontent.com/ultralytics/assets/main/yolov8/yolo-comparison-plots.png.

Received: 12.08.2023 Accepted: 04.11.2023

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/139-143

Fatma Hüseynova
V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
huseynova01049@gmail.com
Şəhla Əliyeva
V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
shahlaaliyeva1969@gmail.com
Zivər Abseynova
V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
ziver.abseynova@mail.ru
Sevinc Eyvazlı
V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
sevincesgerova122@gmail.com
İlhamə Məsimova
V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
ilhamemasimova73@gmail.com

AZƏRBAYCANDA DƏRİ LEYŞMANİOZUNUN HAZIRKİ VƏZİYYƏTİ VƏ ONUNLA MÜBARİZƏDƏ QARŞIDA DURAN VƏZİFƏLƏR

Xülasə

Aparılan kompleks tədbirlər sayəsində keçən əsrin 60-cı illərində Azərbaycanda dəri leyşmaniozu praktik ləğv edilmiş, visseral leyşmanioz xeyli azaldılmışdır və onun qalıq ocaqları yalnız bir neçə rayonda müşahidə edilirdi. Lakin 1987-ci ildən başlayaraq dəri leyşmaniozu əvvəllər rast gəlməyən bir sıra rayonlarda epidemik alovlanma şəklində baş qaldırmış, visseral leyşmanioz isə sürətlə yayılaraq ölkəmizin bir çox zonalarını əhatə etmişdir. Bu hal səhiyyə orqanlarında narahatçılıq doğurmuş və problemə daha ciddi yanaşmaq zəruriyyəti yaranmışdır.

Hal-hazırda ölkəmizin Göyçay, Ağdaş, Ucar, İsmayıllı və digər rayonlarında dəri leyşmaniozunun endemik ocaqları mövcuddur. Ümumiyyətlə, son illərdə Azərbaycanın bir çox regionlarında dəri leyşmaniozu sporadik şəkildə qeydə alınır. Dəri leyşmaniozu bütün yaş qruplarından olan əhali arasında müşahidə olunur.

Dəri leyşmaniozunun yayılmasının səbəbini aşkar etmək, onunla effektiv mübarizə və profilaktika tədbirləri həyata keçirmək üçün müxtəlif istiqamətlərdə dərin tədqiqatlar aparmaq lazımdır. Həmçinin bu məqsədlə xəstələrin erkən aşkarlanması və müalicəyə cəlb edilməsi çox vacibdir.

Açar sözlər: *dəri leyşmaniozu, L.tropica major, L.tropica minor, epidemioloji durum, mübarizə tədbirləri*

Fatma Huseynova
Scientific Research Institute of Medical Prophylaxis named after V.Akhundov
PhD in medical sciences
huseynova01049@gmail.com
Shahla Aliyeva
Scientific Research Institute of Medical Prophylaxis named after V.Akhundov
PhD in biological sciences
shahlaaliyeva1969@gmail.com

Zivar Abseynova
Scientific Research Institute of Medical Prophylaxis named after V.Akhundov
ziver.abseynova@mail.ru
Sevinj Eyvazli
Scientific Research Institute of Medical Prophylaxis named after V.Akhundov
sevincesgerova122@gmail.com
Ilhama Masimova
Scientific Research Institute of Medical Prophylaxis named after V.Akhundov
ilhamemasimova73@gmail.com

Current situation of cutaneous leischmaniasis in Azerbaijan and tasks in struggling with it

Abstract

Thanks to the comprehensive measures taken in the 60s of the last century, cutaneous leishmaniasis was practically eliminated in Azerbaijan, visceral leishmaniasis decreased significantly, and its residual foci were observed only in some regions. However, since 1987, cutaneous leishmaniasis arose in the form of an epidemic outbreak in a number of regions where it had not previously been found, and then visceral leishmaniasis also quickly spread, covering many zones of our country. This situation has raised concerns among health authorities and highlighted the need for a more serious approach to the problem.

Currently, in Goychay, Agdash, Ujar, Ismayilli and other regions of our country there are endemic foci of cutaneous leishmaniasis. In general, in many regions of Azerbaijan in recent years, cutaneous leishmaniasis has been recorded sporadically. Cutaneous leishmaniasis is observed in the population of all age groups.

To find out the cause of the spread of cutaneous leishmaniasis and implement effective control and prevention measures, it is necessary to conduct in-depth research in various directions. Also for this purpose, early identification of patients and involvement in treatment is very important.

Keywords: *cutaneous leishmaniasis, L.tropica major, L.tropica minor, epidemiological situation, control measures*

Giriş

Azərbaycanın ölkə patalogiyasında leyşmaniozun, xüsusən də visseral leyşmaniozun mühüm yeri vardır.

Respublikada leyşmanioz xəstəliyinin insanlar arasında ilk dəfə aşkar edilməsindən 100 ildən artıq müddət keçmişdir və bu vaxt ərzində xəstəliyin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsinə çoxlu elmi tədqiqat işləri həsr edilmişdir (Nadjafov, 1969: 28).

Aparılan geniş spektrli elmi tədqiqatlar nəticəsində leyşmaniozların törədiciləri, infeksiya mənbələri, keçiriciləri aşkar edilmiş, xəstəliyin klinik gedişi, patogenizi öyrənilmiş, diaqnostika üsullarından bəziləri təkmilləşdirilmiş və müalicəsinin effektivliyi sahəsində irəliləyiş əldə edilmişdir.

Aparılan kompleks tədbirlər sayəsində keçən əsrin 60-cı illərində dəri leyşmaniozu praktik ləğv edilmiş, visseral leyşmanioz xeyli azaldılmışdır və onun qalıq ocaqları yalnız bir neçə rayonda müşahidə edilirdi (Bagirov, Abdullayev, Mahmudova, 2001: 48-51).

Lakin 1987-ci ildən başlayaraq dəri leyşmaniozunun əvvəllər rast gəlməyən bir sıra rayonlarda epidemik alovlanma şəklində baş qaldırması və sonra visseral leyşmaniozunun surətlə yayılaraq ölkəmizin bütün zonalarını əhatə etməsi səhiyyə orqanlarında narahatçılıq doğurmuş və problemə daha ciddi yanaşılması zəruriyyətini ortaya qoymuşdur (Hacıbəyova, Əliyeva, Hüseynova, 2018: 103-107; Bagirov, Faramazov, Abdullayev, 2002: 88-92; Gasanzade, Faramazov, Shalmiyev, 1987: 60-62; Gasanzade, Safyanova, Taghizade, 1990: 41; Fərəməzov, Əliyeva, Məmmədova, 1996: 27-28).

Qeyd edək ki, leyşmanioz keçiriciləri olan mığmığaların uçuş trayektoriyası o qədər də çox olmadığı üçün xəstəliyin geniş bir əraziyə yayılmasının əsas səbəblərinin aşkar edilməsi vacib məsələlərdəndir.

Dəri leyşmaniozunun əvvəllər aşkar edilmədiyi rayonlarda (Göyçay, Ucar, İsmayıllı) 1987-ci ildən başlayaraq epidemik alovlanma şəklində yayılması diqqəti cəlb edir. Digər tərəfdən 1987-2022-ci ilə qədər Respublika ərazisində aşkar edilən 1756 dəri leyşmaniozundan 1340 hadisə 1987-1997-ci illərə təsadüf edir ki, bu da ümumi leyşmanioz hadisələrinin 76,3 ± %-ni təşkil edir.

Bu leyşmanioz xəstələri, əsasən bir-birinə qonşu rayon və şəhərlərdə, yəni Kür-Araz ovalığının şimal-qərb bölgəsi və Böyük Qafqazın cənub-qərb bölgəsi rayonlarında (İsmayıllı, Ağsu, Şəki, Qəbələ, Şamaxı) aşkar edilmişdir.

Sonrakı illərdə xəstələrin sayı azalsa da, 1998-2022-ci illərdə cəmi 416 xəstə (ümumi xəstələrin 23,7 ± %) qeydə alınmışdır. Yuxarıda göstərilən məlumatlardan aşkar olur ki, dəri leyşmaniozu Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrində rast gəlinir. Leyşmanioz geniş yayılaraq Respublikanın 5 vilayətinin 36 rayon və şəhərini əhatə etmişdir. Dəri leyşmaniozu regionlar üzrə də qeyri-bərabər yayılmışdır. Belə ki, xəstəlik ən çox Kür-Araz vilayətində (88,85 ± 0,75%), sonra Böyük Qafqaz vilayətində (9,94 ± 0,71%), Kiçik Qafqaz (0,81 ± 0,21%) və Lənkəran (0,34 ± 0,14 %) vilayətlərində az, ən az isə Orta Araz vilayətində (0,06 ± 0,06%) aşkar edilmişdir.

Respublikada bu müddətdə aşkar edilən xəstələrin 79,78 ± 0,96%-i kənd yerlərində yaşayanlar, 20,22 ± 0,96%-i şəhərdə yaşayanlar təşkil etmişdir ($p<0,001$). Qadınlar (46,75 ± 1,19%) kişilərə (53,25 ± 1,19%, $p>0,05$) nisbətən az xəstələnmişlər. Bu da onunla izah olunur ki, axşamlar xəstəliyin keçiricilərinin fəal olduğu zaman kişilər qadınlara nisbətən daha çox açıq havada olurlar.

Dəri leyşmaniozu ilə uşaqlar (50,63 ± 1,19%) və böyüklər (49,37 ± 1,19%, $p>0,05$) təqribən eyni səviyyədə xəstələnmişlər.

Uşaqlar arasında xəstəlik ən çox 5-13 yaşlı uşaqlarda (38,56 ± 1,16%), ən az isə 0-1 yaşlarda (8,44 ± 0,67%, $p<0,001$) rast gəlmişdir.

Azərbaycanda dəri leyşmaniozunun iki növü: Şəhər (antroponoz) və kənd (zoonoz) dəri leyşmaniozu aşkar edilmişdir.

Şəhər tipli dəri (antroponoz) leyşmaniozu.

Kəskin invazion xəstəlik olub, törədicinin daxil olduğu yerdə dərinin xoralı zədələnmələri və sonradan tipik çapıqlaşma ilə səciyyələnir. Dəri leyşmaniozunun bu formasına (gec xoralaşan) bəzən Borovski xəstəliyi, il yarası da deyilir. Şəhər tipli dəri leyşmaniozunun törədicisi qamçılılar sinfindən olan *Leishmaniya tropika minor* (leyşmaniyanın kiçik forması) sayılır. İnvaziya mənbəyi xəstə insandır.

Kənd tipli (zoonoz) dəri leyşmaniozu.

Kəskin invazion xəstəlik olub şəhər tipli dəri leyşmaniozuna bənzəyir, lakin ondan dəri zədələnmələrinin kəskin-iltihabi xarakteri ilə fərqlənir. Bu forma Borovski xəstəliyinin 2-ci tipi (kəskin nekrozlaşan), murqab, pendin xorası da adlanır. Şəhər tipli dəri leyşmaniozunun törədicisi *Leishmania tropika major* (leyşmaniyanın böyük forması), leyşmanial mərhələnin ölçüləri (4-6×1-3 mkm) *L. tropika minora nisbətən* böyükdür. Başqa cəhətlərinə görə şəhər tipli dəri leyşmaniozu ilə oxşardır.

İnvaziya mənbəyi qumluq səhraların sakinləri olan vəhşi gəmiricilər - qum siçanları: böyük, qırmızıquyruq siçanlar, həmçinin nazikbarmaq sünbülqaran sayılır. Böyük qum siçanının leyşmaniyalarla yoluxması 70%-ə çatır, bəzi biotoplarda isə başdan başadır. Leyşmaniyaların gəmirici populyasiyasında sirkulyasiyası *Phlebotomus* cinsi qansoran hünülər vasitəsilə həyata keçir.

Dəri leyşmaniozunda inkubasiya dövründən sonra mığmığaların dişlədiyi yerdə qırmızı rəngli, orta bərklikdə, adətən az ağrılı kiçik düyüncüklər əmələ gəlir. Düyüncüklər tədricən böyüyür və antroponoz forma zamanı 3-6 həftədən, zoonoz forma zamanı isə 1-3 həftədən sonra xoralaşırlar. Xəstəlik bir neçə ay, antroponoz forma zamanı – bir ildən artıq davam edir və sağalma ilə qurtarır. Xora yerlərində çapıqlar əmələ gəlir. Xəstəlikdən sonra immunitet formalaşır (Pokrovski, Pak, Briko, 2007: 816; Hacıyev, Əliyev, 2007: 34-37; Ağayev, Xələfli, Tağıyeva, 2012: 662-671).

Dəri leyşmaniozunun klinik əlamətləri törədicinin növündən, orqanizmin immun sisteminin vəziyyətindən, yanaşı xəstəliklərdən və s. asılıdır.

Azərbaycanda rast gəlinən *L.tropica* və *L.major*-un törətdiyi xəstəliklər üçün aşağıdakı əlamətlər xasdır:

L.tropica-nın törətdiyi antroponoz dəri leyşmaniozu üçün dəridə rəngsiz çoxlu quru yaraların əmələ gəlməsi və adətən bu yaraların sponton olaraq bir il müddətinə sağalması xasdır. Onların illərlə davam edən tuberkuloid formasına çox az xəstələrdə rast gəlinir.

Respublikada 1987 - 2022-ci illərdə əhali arasında aşkar edilmiş 1756 dəri leyşmaniozu olan xəstələrdən yalnız 15 xəstədə (0,85 ± 0,1%) tuberkuloid forması aşkar edilmişdir.

L.major tərəfindən törədilən dəri leyşmaniozunda 2-8 aya sağalan kəskin iltihab və yaralar müşahidə olunur.

Respublikada son illər aşkar edilən 424 dəri leyşmaniozunun xəstəlik tarixləri və ambulator kartları araşdırılmışdır. 424 dəri leyşmaniozundan 91 nəfərdə (21,5 ± 2,0%) kəskin iltihab və çoxlu yaralar qeyd edilmişdir.

Dəri leyşmaniozunun diaqnozu klinik əlamətlərə və yaradan götürülmüş materialın mikroskopik, PZR-lə, kultural yolla və eyni zamanda qanın seroloji müayinəsi ilə aparılır (Borba s leishmaniozom, 2010; Manual on case management and surveillance of the leishmaniases in the WHO European Region, 2018; Ejov, Daghe, 2014-2020).

Dəri leyşmaniozunun müalicəsi paromomisinin mazından (gündə 2 dəfə) istifadə etməklə 20 gün aparılmışdır. Termoterapiyadan da istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda müalicə üçün bəzi xəstələrdə beşvalentli sürmə preparatları 0,5-5 ml olmaqla yara yerinə və ətrafına yeridilir.

Qed edək ki, son 30 ildə Respublika ərazisində Leyşmanioza qarşı kütləvi müayinə aparılmamış, yəni xəstələr aktiv şəkildə aşkar edilməmişdir. Ona görə də aşkar edilən xəstələrin sayı yoluxmaların həqiqi səviyyəsini əks etdirmir.

Digər tərəfdən bu müddət ərzində xəstəlik törədicilərinin növ tərkibi dəqiqləşdirilməmiş və onların identifikasiyası aparılmamışdır.

Eyni zamanda müxtəlif bölgələrdə xəstəlik mənbələri də dəqiqləşdirilməmiş və bu sahədə lazımı səviyyədə tədqiqat işləri aparılmamışdır.

Azərbaycan ərazisində mığmığaların 15 növü aşkar edilmişdir. Lakin son 30 ildə mığmığaların ayrı-ayrı bölgələrdə faunasına dair tədqiqatlar da yetərincə deyildir. *L.tropica, L.major*-un dominant keçiriciləri də tam dəqiqləşdirilməmişdir.

Bütün bunlar nəzərə alınsa, dəri leyşmaniozunun yayılmasının səbəbini aşkar etmək, onunla effektiv mübarizə və profilaktika tədbirləri həyata keçirmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə daha dərin tədqiqatlar aparmaq lazımdır:

1. Xəstəliyin insanlar arasında yayılmasının həqiqi səviyyəsini aşkar etmək üçün leyşmanioz ocaqlarında müxtəlif müayinələrin aparılması;
2. Xəstəlik mənbələrini aşkar etmək üçün insanlarla yanaşı müvafiq heyvanların müayinəsinin aparılması;
3. Törədicilərin növ tərkibini öyrənmək üçün ayrı-ayrı regionlarda aşkar edilmiş xəstələrdən parazitlərin izolə edilməsi və kulturasının alınaraq standart kulturalarda saxlanılan növlərlə identifikasiyasının aparılması;
4. Leyşmaniozların diaqnostikasını yaxşılaşdırmaq üçün parazitoloji müayinə metodları ilə paralel olaraq seroloji, kultural və molekulyar-bioloji metodlardan istifadə edilməsi;
5. Leyşmaniozun müalicəsinin effektivliyini artırmaq üçün Respublikada aşkar edilən xəstələrdən izolə edilmiş törədicilərin kulturasının alınması və onların etioloji dərman preparatlarına həssaslığının təyin edilməsi;
6. Dəri leyşmaniozlarında mono və mikst infeksiyalarda və yanaşı keçən digər patologiyalarda müalicənin effektivliyinin müqayisəli təhlili;
7. Ayrı-ayrı bölgələrdə leyşmanioz keçiricilərinin faunasının və dominant növlərinin öyrənilməsi;

8. Müxtəlif leyşmanioz ocaqlarında differensasiya olunmuş kompleks mübarizə və profilaktika tədbirlərinin işlənib hazırlanması;

Nəticə

Dəri leyşmaniozunun yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə xəstələrin erkən aşkarlanması və müalicəyə cəlb edilməsi çox vacibdir. Mığmığaların uçuş yerlərində, yaşayış məskənlərində kütləvi işləmə (tiofos, heksaxloran) aparmaq lazımdır. Fərdi qorunmaq üçün dəriyə repellentlərin çəkilməsi, pəncərələrin torlanması, yataq miçətkənlərindən istifadə edilməsi məstəhət görülür.

Həmçinin yaşayış məskənlərində və ya iş yerlərində (ekspedisiya, tikinti) 1,5-3 km radiusunda ətrafda gəmiricilərin və hünülərin qırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Nadzhafov, A. (1969). Leishmanioz v Azerbaidzhanskoi SSR (epidemiologiya, perenostchiki i meri borbi). Avtorskaya dissertatsiya doktora meditsinskikh nauk. Baku, 28 s.
2. Bagirov, G., Abdullayev, Kh., Mahmudova, Sh. (2001). Osobennosti rasprostraneniya kojnogo leishmanioza po rayonam Shirvanskoi ravnini. Materialy respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii po aktual'nym problemam klinicheskoy mikrobiologii v XXI veke. Baku, str. 48-51.
3. Hacıbəyova, E., Əliyeva, N., Hüseynova, F. (2018). Azərbaycanın Bərdə rayonunda Leyşmaniozların epidemiologiyasına dair. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi V.Axundov adına ET Tibbi Profilaktika İnstitutunun elmi əsərləri. XI cild. Bakı, s.103-107.
4. Bagirov, G., Faramazov, Z., Abdullayev, Kh., Mamedova, M. (2002). Dinamika kozhnogo leishmanioza v rayonah Shirvanskoi ravnini s 1987 po 2001 godi. Sbornik materialov nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennyy 80-letiyu Instituta meditsinskoy profilaktiki im. V. Akhundova. Baku, s.88-92.
5. Gasanzade, G., Faramazov, Z., Shalmiyev, G., Mamedova, M. (1987). Rezultati serologicheskogo obsledovaniya v ozdorovlennom ochage antroponoznogo kozhnogo leyshmanioza (g.Kirovobad Azerbaidzhanskoy SSR). Meditsinskaya parazitologiya. №1, s.60-62.
6. Gasanzade, G., Safyanova, V., Taghizade, T. (1990). An outbreak of cutaneous leishmaniasis caused by Leishmania infantum in the Geokchay region of Azerbaijan SSR. Journal of Med. Parasitology and Parasitological Disease. Moscow. № 2, 41 p.
7. Fərəməzov, Z., Əliyeva, X., Məmmədova, F. (1996). Azərbaycan Respublikasında leyşmaniozların yayılma arealı və xəstəliklərin 2000-ci ilə qədər dövr üçün vəziyyətinin proqnozlaşdırılması. Milli Elmi Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu, 1994-1995-ci illərdə aparılmış elmi tədqiqatların nəticələrinə həsr edilmiş yekun Elmi-Praktik konfransın materialları. Bakı, s.27-28.
8. Pokrovski, V.I., Pak, S.G., Briko N.I. (2007). Infeksionnie bolezni i epidemiologiya. M.: GEOTAR-Media, 816 s.
9. Hacıyev, İ.A., Əliyev, M.İ. (2007). Tibbi parazitologiya. Bakı, s.34-37.
10. Ağayev, İ.Ə., Xələfli, X.N., Tağıyeva, F.Ş. (2012). Epidemiologiya. Bakı, s.662-671.
11. Borba s leishmaniozom. (2010). Doklad na zasedanii komiteta ekspertov VOZ po borbe s leishmaniozom. Jeneva, 22-26 marta.
12. Manual on case management and surveillance of the leishmaniases in the WHO European Region. (2018). WHO, pp.1-13.
13. Ejov, M., Daghe, D. (2014-2020). Program. Strategic framework for leishmaniasis control in the Eurepean region. WHO.

Göndərilib: 06.08.2023 Qəbul edilib: 07.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/144-149

Xatirə Xələfli
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
khalafli@mail.ru
Dəstə Qasımova
Azərbaycan Tibb Universiteti
qasimovadasta@gmail.com
Bayram Əsədov
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
bayramniyazalioglu@mail.ru
Şəlalə Əliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
shalalaseyidova@gmail.com
Dünya Niftəliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
nifteliyevadunya@gmail.com

QEYRİ-İNFEKSİON XƏSTƏLİKLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ EPİDEMİOLOJİ DİAQNOSTİKANIN TƏTBİQİ

Xülasə

Məqalədə qeyri-infeksion xəstəliklərin epidemiologiyasına dair qısa məlumatlar verilmiş, son illər bu xəstəliklərin öyrənilməsi üzrə əldə edilən uğurlar və təcrübədə epidemioloji diaqnostikanın tətbiqi paylaşılmışdır. Epidemioloji diaqnostika deyəndə konkret ərazidə müəyyən əhali qrupu arasında öyrənilən vaxt müddətində epidemioloji situasiyanı və onun inkişaf şərtlərinin dəyərləndirilməsini nəzərdə tuturlar. Epidemioloji diaqnostika – epidemioloji metodun təcrübədə istifadə edilməsidir. O, planlaşdırılmanın səmərələşdirilməsi, profilaktik və əksepidemik tədbirlərin həyata keçirilməsi və epidemioloji proqnozun işlənilməsi məqsədi ilə aparılır. Kütləvi xarakterə malik olan bir sıra qeyri-infeksion xəstəliklər zamanı onların yayılma zəruriyyətinin, profilaktik və mübarizə metodlarının öyrənilməsi məqsədi ilə epidemioloji yanaşma tamamilə özünü doğrultmuşdur. Hipotezlərin sübut edilmə mərhələsində eksperimental metodik üsullardan istifadə edirlər. Epidemioloji diaqnostikanın mərhələsində deskriptiv metod üsulları istifadə olunur.

Açar sözlər: *epidemiologiya, profilaktika, qeyri-yoluxucu xəstəliklər, diaqnostika, epidemioloji aspektlər, epidemioloji nəzarət*

Khatira Khalafli
Azerbaijan Medical University
doctor of philosophy in medicine
khalafli@mail.ru
Dasta Gasimova
Azerbaijan Medical University
qasimovadasta@gmail.com
Bayram Asadov
Azerbaijan Medical University
doctor of philosophy in medicine
bayramniyazalioglu@mail.ru
Shalala Aliyeva
Azerbaijan Medical University
shalalaseyidova@gmail.com

Dunya Niftaliyeva
Azerbaijan Medical University
nifteliyevadunya@gmail.com

Application of epidemiological diagnostics in the study of non-communicable diseases

Abstract

The article provides brief information on the epidemiology of non-infectious diseases was given in the article, the successes achieved in the study of these diseases in recent years and the application of epidemiological diagnostics in practice were shared. Epidemiological diagnosis refers to the assessment of the epidemiological situation and the conditions of its development during the period of time studied among a certain population group in a specific area. Epidemiological diagnosis is the use of the epidemiological method in practice. It is carried out with the aim of streamlining planning, implementation of preventive and anti-epidemic measures and development of epidemiological forecast. In the case of a number of non-infectious diseases of a mass nature, the epidemiological approach has fully justified itself with the aim of studying the necessity of their spread, preventive and combating methods. At the stage of proving hypotheses, they use experimental methodical methods. Descriptive method methods are used at the stage of epidemiological diagnosis.

Keywords: *epidemiology, prophylaxis, non-infectious diseases, diagnostics, epidemiological aspects, epidemiological control*

Giriş

Əvvəllər geniş yayılmış difteriya, polimiyelit, taun, vəba, təbii çiçək və b. kimi xəstəliklərlə müvəffəqiyyətlə aparılan mübarizədən sonra xroniki keçən degerativ somatik xəstəliklər olan qan dövranı və tənəffüs orqanları, mədə-bağırsaq, sinir-psixiki, onkoloji xəstəlikləri ölüm səbəblərinə görə birinci yerə çıxmışdır (Ağayev, Xələfli, Tağıyeva, 2022: 67). Son onilliklərdə tibb elminin inkişafı nəticəsində yoluxucu xəstəliklərin və əvvəllər olduğu kimi bu gün də qeyri-infeksion xəstəlik hesab edilən patologiyanın arasında birlik və əlaqəni aydın nümayiş edir. İnfeksion və qeyri-infeksion xəstəliklərini müxtəlif patologiya növlərinin öyrənilməsində səbəb-nəticə əlaqələrini yaratmağa imkan verən elm üçün spesifik olan epidemioloji diaqnostika metodu birləşdirir (Ağayev, Xələfli, Tağıyeva, 2022: 128).

Bu metodun effektlivliyini müxtəlif mütəxəssislər sübut etmişlər. Əvvəllər somatik hesab olunan xəstəliklərin bir çoxu onların etiologiyasının açılmasından sonra infeksion xəstəlikləri statusunu qəbul etmişlər (mədə və 12-barmaq bağırsağının xora xəstəliyi, xroniki virus hepatiti). İnfeksiya və və digər patologiyalar arasındakı səddi ənənəvi somatik sayılan miokardit, pnevmoniya, qlomerulonefrit kimi xəstəliklər aradan götürür (Ağayev, Xələfli, Tağıyeva, 2022: 865).

Bir mənalı yalnız infeksion yaxud qeyri-infeksion xəstəliklərə mültifaktor patologiyalı xroniki bronxit, bronxial astma kimi xəstəlikləri aid etmək çətindir, çünki onların inkişafı həm infeksion agentlərlə, həm də ətraf mühitin müxtəlif faktorlarının təsiri ilə bağlıdır (Bhopal, 2003: 6). Qrip epidemiyalarının fonunda kəskin artan xəstəliklərdən əlavə ölüm hallarını bir mənalı izah etmək olmaz. Çox güman ki, qeyri-infeksion təbiətli xəstəliklərin ölümlə nəticələnməsi yaxud istənilməyən istiqamətə yönəlməsi kəskin infeksiyanın əlavə olunması ilə bağlıdır.

Kütləvi xarakterə malik olan bir sıra qeyri-infeksion xəstəliklər zamanı onların yayılma zəruriyyətinin, profilaktik və mübarizə metodlarının öyrənilməsi məqsədi ilə epidemioloji yanaşma tamamilə özünü doğrultmuşdur (Gordis, 1996: 12). Kliniki tədqiqatların aparılması zamanında aşağıdakı metodlardan istifadə olunur:

– Kohort tədqiqatı (müəyyən vaxt ərzində müşahidə olunan hər hansı ümumi əlamətlə birləşən şəxslər qrupu);

– «Hadisə-kontrol» tipi üzrə analitik epidemioloji tədqiqatlar;.

– randominizasiya olunan tədqiqatlar;
– kliniki sınaqlar və digərləri.

Qeyri-infeksion epidemiologiyanın öyrənilmə dairəsinə xəstəliklərin normadan kənara çıxmasının qiymətləndirilməsi, diaqnostikası, inkişaf risqi, yayılma və nəticə tezliyi, proqnozu və müalicəsi daxildir (WHO, 2019: 8). Normadan kənar olanların dəyərləndirilməsində (məs., arterial hipertenziya, şəkərli diabet), keyfiyyət əlamətləri (məs. HLA(Human Lenkosyte A-antigens)), sıra əlamətləri (məs., ürək küylərinin qiymətləndirilməsi 1 dən 6 balla qədər), miqdar əlamətləri (məs., bədən kütləsi, arterial təzyiq), dixotomiq əlamətləri (hə-yox) və diskret (yəni, tam ədədlərlə ifadə olunan miqdar əlamətlər) əlamətləri istifadə olunur.Diaqnostika prosesində diaqnostik testlərdən istifadə olunur (laborator, fizikal, instrumental yaxud diaqnostik kompleksi), xəstəlik diaqnostikasının bu və ya digər metodunu «qızıl standartla» müqayisə edirlər, yəni etibarlı hesab olunan xəstəliyi müəyyən etmə üsulu metodunun seçilməsini (məs., İnsanın İmmunçatışmazlığı Virusun diaqnostikası zamanı immunoblotinqlə yaxud follikulyar angina zamanı A-qrup beta-hemolitik streptokokkların aşkarlanması üçün əsnəkdən yaxma) çıxmışdır (Murray, Lopez, 1997: 18).

Hadisələrin və ilk növbədə, kliniki vəziyyətin və nəticənin tezliyi deyəndə onların yayılmasının öyrənilməsi nəzərdə tutulur (göstərilən xəstəliyin mövcud olduğu şəxslərin miqdarının müayinədən keçmiş, yəni, populyasiya yaxud seçilmişlərlə müqayisəli əlaqələri), yaxud xəstəliyin yeni hallarının tezliyi (məs., ürək-damar sistemi yeni xəstəliklərinin göstəricisi-100 min əhaliyə ildə 870 nəfərdir) və nəticələrin yeni hallarının tezliyi (əlillik yaxud infarktın ölümlə nəticələnməsi); yayılma (sağlam və xəstələrin daxil olunması ilə şəxs qruplarının birdəfəlik müayinəsi), xəstələnmə (göstərilən xəstəliyin olmamasına baxmayaraq, şəxs qruplarının təkrar müayinəsi) və xəstəlik müddətinin arasında olan əlaqənin dəyərləndirilməsi; yeni halların olması proqnozların işlənilməsinə imkan verir (Osipov, 2004: 5).

Müalicə effektivliyinin dəyərləndirilməsini müşahidə üsulu (observasion tədqiqatlar), eksperimental üsulu ilə (kliniki sınaqlar) aparıla bilər. Medikamentoz terapiyanın dəyərləndirilməsində müqayisə qrup xəstələrinə plasebo təyin olunur (plasebo-tədqiq olunan medikamentdən formasına, rənginə, tamına görə fərqlənməyən, lakin təsiredici qüvvəyə malik olmayan dərman formasıdır) (Kundapur, Modi, 2022: 3). Əgər xəstə aldığı müalicə növünü bilirsə, onun davranışı dəyişir, bu isə terapiya nəticələrinin qiymətinin sisematik olaraq səhfinə gətirir, ona görə bu reaksiyanı yox dərəcəsinə endirən kor-təbii üsul tədbiq edilir, tədqiqatlar elə aparılır ki, onun iştirakçıları kim öyrənilən preparatı, yəni plasebonu qəbul edir (pasiyenti bilməməyi-sadə kor üsul, pasiyent və tədqiqatçının birlikdə bilməmələri-ikiqat kor-təbii üsuldur). Randomiziv nəzarətli sınağın kor-təbii üsulu-«qızıl standart» adlandırılır. Maliyyə xərclənmələrini azaltmaq üçün alternativ üsullara əl atılır, məsələn, müqayisə qrupu əvəzinə müasir müalicəni keçmişdə müalicə olunanların müşahidə göstəriciləri ilə müqayisə olunur – buna tarixi yaxud qeyri-paralel nəzarət deyilir, nəzarət qismində isə digər klinikaların başqa müalicə metodları ilə aparılan təcrübələri istifadə oluna bilər (Khalequzzaman, Chiang, Hoque, 2017: 17). Bəzi hallarda nəzarət olunmayan sınaqlara müraciət edilir, yəni öyrənilmə müdaxiləsinə məruz qalan bir qrup xəstələrin xəstəlik gedişi müqayisə edir və xəstəliyin dinamikasında hər hansı yaxşılaşmanı aparılan terapiya effekti kimi dəyərləndirirlər, bu «üsul» «əvvəlcədən və sonrakı» adlanır və çox vaxt yanlış nəticələrə gətirir (Vahle, 2016: 21).

İstənilən infeksion yaxud qeyri-infeksion patogen agentlərinin qüvvəsi onun təsirini yumşaltmaq yaxud gücləndirməyə qadir olan mühit faktorlarından istiqamətini dəyişərək keçir (Vuorimies, 2017: 32). Bu anda eyni vaxtda bir yaxud müxtəlif mənşəli iki və daha çox patogen faktorlar təsir göstərə bilər.

Yayılma səviyyəsinə görə bədxassəli törəmələr, allerqozlar, şəkərli diabet kimi qeyri-infeksion xəstəliklər ələxsus da iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə epidemik xüsusiyyətini almışdır. Əsas diqqət miokard infarktına - ürəyin işemik xəstəliyinin ən ağır və geniş yayılmış kəskin formasına yönəldilmişdir. Kəskin miokard infarktı dedikdə, koronar arteriyanın qəfləti okklyuziyası ilə törədilən və miokardın nekrozuna gətirib çıxaran patoloji vəziyyət başa düşülür. Epidemioloji

tədqiqatların məlumatlarının sayəsində müasir dövrdə Avropa kardioloqları cəmiyyətinin Birləşmiş komitəsi və Amerika kardioloqları komitəsi tərəfindən miokard infarktı hadisəsinin standart təyini işlənib hazırlanmışdır (Agaba, Akanbi, Agaba, 2019: 8).

Qeyri-infeksion epidemiologiya əsasən normadan kənara çıxan halları öyrənir, kliniki göstəriciləri norma və patologiya norma çərçivəsində dəyərləndirir. Bu zaman kliniki müşahidələr üç tip göstəricilərin alınmasına imkan verir:

– Keyfiyyət göstəriciləri – təbii nizamla yerləşdirilməsi mümkün olmayan ölçülərdir, az sayla müəyyən olunan xəstələrin keyfiyyət göstəricilərinin xarakterizə edilməsi nümunə ola bilər (cins, metabolizmin anadangəlmə pozulmaları), yaxud vacib diskret hadisələr (ölüm, hemodializ, cərrah müdaxiləsi), dixotomik adlandırılan yalnız 2 kateqoriyaya aid olan (mövcuddur – mövcud deyil, bəli-yox, sağdır-ölüb) keyfiyyət göstəriciləri.

– Sıra göstəriciləri – təbii nizamla, məsələn kiçikdən böyüyə, pisdən-yaxşıya doğru yerləşdirilən ölçülərdir, lakin bu cür kateqoriyalar arasındakı intervalın ölçüsü kəmiyyətlə ifadə oluna bilməz, sıra göstəricilərinin nümunəsi kimi aşağı ətrafların şişməsini + dan + + + + dək qiymətləndirmək, ürək küylərinin qradasiyasını isə 1-dən 6 balla kimi göstərmək mümkündür (çətinliklə eşitmədən stetoskopsuz qulaq asmağa kimi).

– Kəmiyyət göstəriciləri – ölçü yerindən asılı olmayaraq ardıcıl göstəricilər arasında olan bərabər intervallarla yerləşdirilmənin təbii nizamı ilə fərqlənən ölçülərdir; miqdar göstəriciləri fasiləsiz və diskret ola bilər, fasiləsizlərə qanın bir çox biokimyəvi göstəricilərini, bədən kütləsini, qan təzyiqini aid etmək olar; diskret göstəricilərin nümunəsi kimi hamiləlik və sağlam körpələrin dünyaya gəlməsi saylarını, xəstələrin ay ərzində qıcolma tutmalarının sayını göstərmək olar.

Tədqiqat aparılması zamanı əldə edilən göstəricilərin həqiqətə uyğun olunması xüsusi ilə dəyərləndirilir. Bu əldə edilən göstəricilərin həqiqi əhəmiyyətin dərəcəsinə müvafiq olmağını göstərir, yəni qiymət verilən təzahürün həqiqətən də belə olmağını əks edir. Bilavasitə dəyərləndirilməyə uyğunlaşan bir sıra kliniki parametrlər üçün dürüst qiymət verilməsi nisbətən asandır: müşahidə olunan ölçü nəticəsi bəzi qəbul olunmuş standartlarla müqayisə edilir. Digər kliniki simptomlar (məsələn, ağrı, ürək bulanma, təngnəfəslik, depressiya yaxud qorxu) fiziki metodlarla yoxlamaq mümkün deyil. Ona görə kliniki tədqiqatlarda sorğu vərəqələri yaxud anket növündə olan daha formal və standartlaşdırılmış yanaşmalar istifadə olunur (Ağayev, 2022: 58).

Tədqiqatların digər vacib parametri yenidən yaradılmadan ibarətdir, bu deməkdir ki, müxtəlif insanlarla, müxtəlif cihazlarda müxtəlif vaxt və məkanlarda hər hansı bir təzahürün təkrar ölçülməsi zamanı eyni nəticələrin alınmasının ehtimalı vardır. Laborator tədqiqatların aparılması zamanı göstəricilərin yenidən yaradılması təkrar ölçülmələr yolu ilə məsələn, eyni zərdab yaxud toxumaların müxtəlif cihazlarda aparılması ilə müəyyən olunur. Əgər əldə edilən göstəricilər müxtəlif müşahidəçilər tərəfindən müxtəlif şəraitlərdə eyni dərəcədə təsvir edilirsə, onların yenidən yaranması təsdiq olunur. Ölçülən dəyərlərin diapazonu da tədqiqat xüsusiyyətlərinə aiddir. Aparat yaxud cihaz ölçülən parametrlərin çox aşağı yaxud yüksək dəyərini qeydə almağa imkan verməyə də bilər, bu isə tədqiqatçının əldə etdiyi məlumatın məhdudlaşdırılmasına səbəb olur.

Ümumi variasiya – orqanizmdə bir müddət ərzində baş verən bioloji dəyişikliklər və müxtəlif individuum arasında bioloji fərqlərlə bağlı olan variasiyaların cəmlənməsidir. Variasiyalar zamanı ötdükcə orqanizmdə baş verən bioloji dəyişmələrə səciyyələndirilir, çünki bioloji parametrlərin bir çoxu zamanı həcmində dəyişir (o cümlədən sirkad ritmlər) (Ağayev, 2022: 85). Müəyyən müddət ərzində aparılmış ölçülmələr həmin dövrdə edilən mümkün ölçülmələrin seçimini səciyyələndirir və göstəricinin adi mənasına müvafiq olmayan nəticə verə bilər. Məsələn, eyni xəstədə mədəcik ekstrasistol tezliyi, vaxt ərzində şəklini dəyişir (variasiyaya uğrayır).

Epidemioloji diaqnostika deyəndə konkret ərazidə müəyyən əhali qrupu arasında öyrənilən vaxt müddətində epidemioloji situasiyanı və onun inkişaf şərtlərinin dəyərləndirilməsini nəzərdə tuturlar (tədris ədəbiyyatına «epidemioloji diaqnostika» terminini akad.V.D.Belyakov gətirmişdir, 1976). Epidemioloji diaqnostika – epidemioloji metodun təcrübədə istifadə edilməsidir (Ağayev, 2022: 64). O, planlaşdırılmanın səmərələşdirilməsi, profilaktik və əksepidemik tədbirlərin həyata keçirilməsi və epidemioloji proqnozun işlənilməsi məqsədi ilə aparılır.

Nəticə

Epidemioloji diaqnostika aparılmasında infeksion xəstəliklərin məsafə və zamanda bölünmə xüsusiyyətləri analizinə əsaslanan və xəstəliyin səbəb, risq faktorlarının və formalaşma mexanizmlərinin nəzarət ölçülərinin işlənilməsi məqsədi ilə təyin edilmiş metodiki üsullarının cəmindən istifadə olunur. Bu zaman xəstəlik populyasiya səviyyəsində öyrənilir və əhalinin epidemioloji vəziyyətinin durumu kimi qiymətləndirilir.

Müasir şəraitdə epidemioloji diaqnostikanın əksepidemik tədbirlərinin nəticəsinin növbəti addımı epidemioloji nəzarət adlanır, yəni epidemik prosesə kompleks şəkildə dinamik müşahidənin aparılması nəzərdə tutulur.

Epidemioloji diaqnostikanın aparılması zamanında, aşağıdakı metodiki üsullardan istifadə edilir:

1) Observasion (müşahidə) təsvir metodları – faktiki materialın toplanması və hipotezlərinin işlənilməsi.
2) Analitik metodlar – hipotezlərin işlənilməsi.
3) Eksperimental metodlar – hipotezlərin sübutu.
4) Riyazi modelləşdirmə – epidemik proqnozlaşdırma.

Standart statistik paketlərin istifadəsi ilə kompyüter texnologiyasının tədbiqi keyfiyyəti kökündən dəyişmiş və çoxsaylı hesablaşmalara sərf edilən vaxtı azaltmış, riyazi modelləşmənin tədbiqinə imkan yaratmışdır. Epidemioloji diaqnostika təcrübədən keçirilmiş alqoritmlərlə həyata keçirilir.

Epidemik prosesin zahirə çıxarılmasına qiymət verilərkən onun xarakteri və dinamikasını müəyyən edən insanların həyat və fəaliyyətinin konkret şəraiti, təbii və sosial mühit faktorları, bioloji faktorlarının aşkarlanması həyata keçirilir. Əldə olunan göstəricilər əsasında risq faktorları haqqında hipotez formalaşır, yəni: a) risk qrupları və kollektivlərinin müəyyən edilməsi, b) risk ərazisi, c) risk zamanı.

Epidemioloji diaqnostikanın mərhələsində deskriptiv metod üsulları istifadə olunur. Xülasə edilməsi hipotezlərin yoxlanılması üçün analitik metod üsullarının tədbiqini edərək xəstəliyə gətirən səbəb-nəticə əlaqələrinin şifrlərinin açılması aparılır. Hipotezlərin sübut edilmə mərhələsində eksperimental metodik üsullardan istifadə edirlər. Əldə olunan göstəricilər epidemik prosesin inkişafını, onun dinamikasını epidemioloji proqnozlaşdırılmasının xülasəsinin ifadə edilməsinə imkan verir. Bu zaman riyazi modelləşdirilmə istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, İ.Ə., Xələfli, X.N., Tağıyeva, F.Ş. (2022). Epidemiologiya (Milli rəhbərlik). Bakı, 67 s.
2. Ağayev, İ.Ə., Xələfli, X.N., Tağıyeva, F.Ş. (2022). Qeyri-infeksion xəstəliklərin epidemiologiyası. Bakı, 128 s.
3. Bhopal, R. (2003). Concepts of Epidemiology. NY: Oxford University Press.
4. Gordis, L. (1996). Epidemiology. Philadelphia: Sounders.
5. WHO. (2019). Ten threats to global health https://www.who.int/news-room/spotlight/ten-threats-to-global-health-in-2019
6. Murray, C.J., Lopez, A.D. (1997). Alternative projections of mortality and disability by course 1990-2020: Global burden of disease study. Lancet.
7. Osipov, S.G. (2004). Cooperation between HPH and schools: The Russian experience with Health Promotion for Children and Youth. 12 th International Conference on Health Promoting Hospitals.
8. Kundapur, R.B., Modi, P. (2022). Shenoy l activity adaptation towards control of selected noncommunicable diseases-A detailed part of large community trial in rural areas of India. J Fam Med Prim Care.
9. Khalequzzaman, M., Chiang, C., Hoque, B.A. (2017). Population profile and residential environment of an urban poor community in Dhaka, Bangladesh. J.Environ Health Prev Med.

10. Vahle, J.L. (2016). Skeletal Changes in Rats GivenDaily Subcutaneous Injections of Recombinant Human ParathyroidHormone (1-34) for 2 Years and Relevance to Human Safety. ToxicolPathol.
11. Vuorimies, I. (2017). Bisphosphonate Treatmentand the Characteristics of Femoral Fractures in Children With Osteogenesis Imperfecta. J Clin Endocr Metab.
12. Agaba, E.I., Akanbi, M.O., Agaba, P.A. (2019). A survey of non-communicable diseases and their risk factors among university employees: a single institutional study. South African Journal of Diabetes and Vascular Disease.

Göndərilib: 09.08.2023 Qəbul edilib: 07.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/150-155

Gülnarə Abbasova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
abbasovag13@gmail.com

SOYA BİTKİSİNİN ƏKİNİ VƏ ƏSAS PERSPEKİVLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan quşçuluq məhsulları ilə daxili bazarın 98 faizini təmin etməsinə baxmayaraq bu sahənin yem təminatının 85 %-dən çoxu xaricdən asılıdır. Xaricdən gələn yem məhsullarının tərkibinin böyük hissəsini soya təşkil edir ki, bu da kifayət qədər valyuta ehtiyatlarının ölkədən getməsi deməkdir. Ölkədə bu məhsulun dəyərini əkinçilikdən daha çox, quş əti və süd məhsulları istehsalçıları hiss etsə də, əkinçilik təsərrüfları hələ də bu bitkinin becərilməsində o qədər də maraqlı deyildir. Soya özü qiymətli olduğu kimi, torpaq üçündə faydalıdır. Dənli bitkilər, qarğıdalı ilə növbəli əkilə bilən soya torpağı azotla kifayət qədər zənginləşdirir. Torpaqda atmosferin təbii azot dövriyyəsini təmin etdiyinə görə, soya bitkisi davamlı olaraq yüksək məhsuldarlığa malik olur.

Açar sözlər: *soya, soya südü, əkin, məhsuldarlıq, torpaq, bitki*

Gulnara Abbasova
Azerbaijan State Agrarian University
abbasovag13@gmail.com

Soybean crop crop and key prospects

Abstract

Despite the fact that Azerbaijan supplies 98 percent of the domestic market with poultry products, more than 85 percent of the fodder supply of this sector depends on foreign sources. Soybeans make up the majority of the feed mix from abroad, which means that considerable foreign exchange reserves leave the country. Although poultry and dairy producers feel the value of this product in the country more than agriculture, agricultural farms are still not very interested in cultivating this plant. Soybean itself is valuable as well as beneficial to the soil. Cereals, soybeans, which can be alternated with corn, sufficiently enrich the soil with nitrogen. Since the atmosphere provides natural nitrogen circulation in the soil, it does not have a particularly high demand for nitrogen fertilizers.

Keywords: *soybean, soybean milk, planting, yield, soil, plant*

Giriş

Soya dünyada ən perspektivli ərzaq bitkisi olmaqla, torpaq münbitliyinin artırılmasında əsas yeri tutur. Onun toxumunun tərkibində 35-45% zülal, 17-26% yağ, 2%-dək vitamin vardır. Dünya əkinçiliyində soya qida və yem zülalının həllində aparıcı bir bitkidir .

Soya bitkisinin mənşəyi qaranlıqdır, lakin bir çox botaniklər onun ilk dəfə eramızdan əvvəl 7000-ci ildə mərkəzi Çində əhliləşdirildiyinə inanırlar. Qədim məhsul olan soya min illərdir Çin, Yaponiya və Koreyada qida və dərman komponenti kimi istifadə olunur. Soya 1804-cü ildə ABŞ-a gətirildi və 20-ci əsrin ortalarında Cənubi və Orta Qərbdə xüsusilə əhəmiyyətli oldu. Soya dik budaqlanan bitkidir və hündürlüyü 2 metrdən çox ola bilər (Cəfərov, 2009: 313). Toxumlar sarı, yaşıl, qəhvəyi, qara və ya ikirəngli ola bilər, baxmayaraq ki, kommersiya növlərinin əksəriyyətində qəhvəyi və ya qara rəngli toxumlar var, hər bir qabda bir-dörd toxum var.

Birləşmiş Ştatlarda soya bitkilərinin əksəriyyəti herbisid qlifosata davamlılıq üçün genetik cəhətdən dəyişdirilmişdir. Soya əksər torpaq növlərində becərilə bilər, lakin isti, münbit, yaxşı qurudulmuş, qumlu gildə inkişaf edir. Bütün şaxta təhlükəsi keçdikdən sonra məhsul əkilir. Soya

adətən mexaniki üsulla, yarpaqlar bitkidən düşdükdən və toxumun rütubəti 13 faizə endikdən sonra təhlükəsiz saxlanmağa imkan verir.

Soya zülalın ən zəngin və ucuz mənbələrindən biridir və dünyanın bir çox yerlərində insanların və heyvanların qida rasionunda əsas elementdir. Toxumun tərkibində 17 faiz yağ və 63 faiz unu var ki, bunun da 50 faizi zülaldır. Soyada nişasta olmadığı üçün şəkər xəstələri üçün yaxşı protein mənbəyidir (Əliyev, Əkbərov, Nəbiyev, 1982: 30).

Şərqi Asiyada və başqa yerlərdə lobya soya südü, ağımtıl maye süspansiyon və bir qədər kəsmikə bənzəyən kəsmik tofu şəklində geniş şəkildə istehlak olunur. Soya sousu, duzlu qəhvəyi maye, altı aydan bir ilədək və ya daha çox müddətə duzlu suda maya fermentasiyasına məruz qalan əzilmiş soya və buğdadan hazırlanır. Həmçinin salat tərkib hissəsi və ya tərəvəz kimi istifadə üçün cücərilir və qəlyanaltı kimi qovrulmuş halda yeyilə bilər. Ümumiyyətlə müxtəlif iqlim bölgələrinə uyğun olan soya əslində Şərqi Asiya mənşəli bir bitkidir. Xüsusilə Çin, Koreya və Yaponiyada uzun illər becərilir. Bu gün dünyanın bir çox ölkəsində tətbiq edilən soya əkinçiliyi 20° C-dən aşağı və 40° C-dən yuxarı olan bölgələr üçün uyğun deyil.

Dənində zülal çox olduğuna görə paxlalı, yağ çox olduğuna görə isə yağlı bitkilər qrupuna aid edilir. Dəndə 33-45% zülal, 25-27% yağ və 25-27% sulu karbonlar vardır. Soya becərən təsərrüfatlar 2 məhsul: tam qiymətli zülal və bitki yağı alırlar. Soyanın zülalı suda yaxşı həll olur və yaxşı həzmə gedir. Soya dənində olan zülal arpaya nisbətən 3,6 qarğıdalı dəninə nisbətən isə 4 dəfə çoxdur. Soya ərzaq, yem və texniki məqsədlər üçün becərilir.

Kütləvi çiçəkləmə, paxlaların əmələ gəlməsi və dənin dolması mərhələlərində soya nəmliyə ən çox tələbat göstərir. Bitkinin normal inkişafı üçün vegetasiya müddətində soya ən azı 4 dəfə suvarılmalıdır. Birinci suvarma budaqlanma, 2-ci suvarma çiçəklənmənin başlanğıcında, 3-cü suvarma paxlalar əmələ gəldikdə və 4-cü suvarma dən dolmağa başladıqda keçirilməlidir (Hümbətov, Xəlilov, 2010: 452). Suvarma yağış yağdırma üsulu ilə hektara 500-600 m^3, şırımlarla infiltrasiya yolu ilə 700-800 m^3 su normasında keçirilir. Torpağın su-hava xassələrini yaxşılaşdırmaq üçün çıxış alınanadək bir iz və çıxış vaxtı 1-2 iz KRN-38 yaxud torlu mala ilə malalayırlar. Vegetasiya dövründə cərgə araları 2 dəfə KRN-4,2 markalı kultivatorla yumşaldılmalıdır. Vegetasiya müddətində tor gənəciyinə və yarpaqyeyən həşəratlara qarşı karbofosun 30%-li emulsiyası ilə hektara 1-1,5 kq, fosfamidlə Bİ-5,8 1 kq normada çiləmə aparılır. Çiçəkləmədən sonra çiləmə kükürd tozu ilə əvəz edilir.

Şimali Karolinada fermerlər may ayından başlayaraq iyulun sonlarına qədər soya əkirlər. Toxum bir-birindən 30 düym məsafədə olan cərgələrdə soya toxumunu təxminən 1 1⁄2 düym dərinliyə yatıran traktor və əkinçi tərəfindən becərilən və ya əkilmiş torpaqlara əkilə bilər. Sıraların nə qədər geniş olması ilə bağlı heç bir qayda yoxdur, lakin 30 düym tipikdir. Alternativ olaraq, soya lobyaları yeddi düymlük cərgələrdə xüsusi bir əkinçi tərəfindən yerə "qazıla" bilər. Fermer becərmə üsulundan istifadə etdikdə, torpaq becərilmir və toxum birbaşa may və ya iyun aylarında yığılmış buğda kimi əvvəlki məhsuldan qalan küləşə əkilir. Əkinsiz üsul vaxta qənaət edir, torpağın nəmini qoruyur və torpağın eroziyası ehtimalını xeyli azaldır. Əkinçilik çox arzuolunandır, lakin fermerlər alaq otları və ya digər zərərvericilərlə yoluxmuş tarlalarla məşğul olurlarsa, zərərvericini məhv etmək lazım ola bilər.

Soya əkildikdən təxminən dörd-yeddi gün sonra cücərir. Fermer artıq toxum zərərvericilərinə qarşı mübarizə və əməliyyat xərclərinə böyük sərmayə qoyub, ona görə də fermer öz məhsulunu qorumaq üçün bir çox şeyi nəzərə almalıdır. Böcəklər və qurdlar həqiqətən kiçik zərif bitkiləri sevirlər, buna görə də fermer ağır həşərat infeksiyası olduğunu görəndə məhsul üçün risk dərəcəsini hesablamalıdır. İnfestasiya məhsula zərər verəcək qədər pis olarsa, fermer zərərvericilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün pestisid püskürür. Fermer üzvi üsullardan istifadə edirsə, hələ də səpilə bilən məhsullar var, lakin seçim daha məhduddur və risk bir qədər böyükdür. Gənc məhsul üçün başqa bir təhlükə soya bitkilərindən daha sürətli böyüyən alaq otlarından qaynaqlanır (Məmmədov, Cəfərov, Mustafayeva, 2008: 210). Onlar soya bitkilərini sıxışdıra bilər və lazımi günəş işığının və qida maddələrinin soya bitkilərinin böyüməsinə imkan verməməsinə mane ola bilər. Bu, soya məhsuldarlığını azaldacaq. Əgər böyüməyə icazə verilsə, bəzi alaq otları soya ilə birlikdə yığılacaq

və dəyəri azaldacaq toxumlar verəcəkdir. Fermer məhsulu yığdıqdan sonra satdıqda daha az pul qazanacaq. İyul, avqust və sentyabr aylarında bitkilər çiçək açır.

Çiçəklər kiçikdir və ağdan gözəl bənövşəyi və ya bənövşəyi rəngə qədər dəyişir. Bu çiçəklərdən soya bitkisi gənc toxumları ehtiva edən kiçik qabıqlar yetişdirir. Soya özünü tozlayan bitkidir, yəni hər çiçəyin erkək və dişi hissələri var. Tək bir bitki toxum istehsal edə və özünü klonlaya bilər (Yusifov, Məmmədov, Qasımov, Rzayev, 2013: 280). Soya bitkiləri ehtiyac duyduqlarından daha çox çiçək verir, buna görə də bir çox çiçək heç vaxt qabıq vermir. Soya, yarpağın alt tərəfində bir qədər solğun gümüşü-yaşıl kölgəsi olan tünd yaşıldır. Sentyabrın sonunda soya yetişməyə başlayır. Günlər qısaldıqca və havalar soyuduqca soya bitkilərinin yarpaqları saralmağa başlayır. Oktyabrın ortalarında və noyabrda yarpaqlar qəhvəyi olur və tökülür, soya paxlasının yetişmiş qabıqlarını açır. Soya artıq yığılmağa hazırdır.

Məhsulun yığılması. Soya ümumiyyətlə toxumlar tam yetişdikdə və tamamilə sarıya çevrildikdə və 13-14% rütubətə qədər quruduqda yığılır. Soya toxumları tam yetişəndə, lakin qabıqlar sarıya çevrilməmişdən əvvəl yığılmalı olan edamame adlanan yaşıl tərəvəz kimi də istifadə edilə bilər.

Yetişərkən soya paxlası açılmır ona görə də dən itkisi az olur.

Şəkil 1. Soyanın yığılması

Dən məqsədi ilə əkdikdə soya tam yetişmə fazasında, yarpaqların töküldüyü, gövdələrin quruduğu və paxlaların saralmağa başladığı dövrdə dəndə 14-16% nəmlik olduqda SK-5 Niva, SK-4A, SKD-5P, SKD-5M, "Sibiryak" kombaynları ilə yığılmalıdır.

Kombaynın kəsici aparatı ən aşağıdan biçmək üçün nizamlanmalıdır. Dənin qırılmasının qarşısını almaq üçün barabanla – deka arasında məsafə CK- 4A, CK-5 kombaynlarda girəcəkdə 40 mm, çıxacaqda 28 mm-dən az olmamalıdır. Barabanın dövrü dəqiqədə 400-500 dəfə dövr etməlidir (Yusifov, 2011: 382). Yetişməni sürətləndirmək məqsədilə tezyetişən sortlar əkilən sahələrdə desikasiya aparılır. Bu iş dəndə nəmlik 40-45% olduqda maqnezium – xlorat preporatının 20 kq-ı suya qarışdırılaraq sahəyə çilənir. Soya samanı yem üçün istifadə ediləcəksə desikasiya aparılmır. Yığılmış toxumda nəmlik 14% - dən çox olarsa asfalt meydançada günəş altında qurudulmalı və digər qatışıqlardan təmizlənməlidir.

Soya insan sağlamlığına faydaları ilə diqqət çəkən bir bitkidir. Tərkibindəki vitamin və minerallar sayəsində bir çox faydası olan soya son zamanlar çox istehlak edilir. Beləliklə, soyanın faydaları nələrdir?

1. Həzmi yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Soya bitkisi zəngin lif mənbəyi sayəsində həzmi rahatlaşdıran və sürətləndirən bir qidadır. Həzm sisteminə sakitləşdirici təsiri ilə qəbizlik, həzm problemləri və bağırsaq pozğunluğu yaşayanlar üçün təbii mənbədir.

2. Xərçəngə tutulma riskini azaltmağa kömək edir.

Soya xərçəng riskini azaldan antioksidanlar ehtiva edir. Bu antioksidanlar sərbəst radikalların yayılmasının qarşısını alan xüsusiyyətləri ilə seçilir. Müxtəlif növ xərçəng hüceyrələrinin, xüsusən də prostat xərçənginin yaranmasının qarşısını alır.

3. Arıqlamağa kömək edən Lif ehtiva edir.

Soyadakı liflər həzmi dəstəkləyə bilər və həmçinin kilo itkisini də dəstəkləyə bilər. Xüsusilə pəhriz siyahılarında yer alan soya südü, tərkibində laktoza olmadığı üçün şişkinlik problemlərinin qarşısını ala biləcək bir quruluşa malikdir. Bu sayədə soya südü ilə ləzzətli smoothies hazırlaya və ya tək istehlak edərək formanızı qoruya bilərsiniz.

4. Əzələ strukturunu gücləndirmək üçün E vitamini ehtiva edir.

Soya bitkisində olan E vitamini əzələ quruluşuna gücləndirici təsiri sayəsində əzələ inkişafını dəstəkləmək qabiliyyətinə malikdir. Bu şəkildə müntəzəm soya istehlakı əzələ hüceyrələrinin inkişafına və yenilənməsinə kömək edir.

5. Dərinin strukturunu saxlamağa kömək edir.

Soya bitkisindən əldə edilən soya yağı, müntəzəm olaraq tətbiq edildikdə dəridəki hialuron turşusu və kollagenin səviyyəsini artıraraq dərinin elastik strukturunu qorumağa kömək edir. Bundan əlavə, soyadan alınan qidalarda olan təbii estrogen dərini gənc saxlamağa kömək edir.

6. Yuxu keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Soyada olan maqnezium yuxu keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Bu sayədə müntəzəm olaraq istehlak edilən təbii soya məhsulları rahat və keyfiyyətli yuxuya kömək edən qidalar kimi görünür.

Soya bitkisi insan sağlamlığına faydalarına görə çox qiymətli bitkidir. Həm ucuz, həm də faydalı olan bu soya geniş istifadə imkanları ilə fərq yaradan bir bitki kimi qarşıya çıxır. Yaxşı, geniş istifadə imkanları və faydaları ilə adından söz etdirən soyanın istifadə sahələrinə nəzər salaq.

Soya İstifadə Sahələri

İnsanların istehlak edə biləcəyi bir qida olması ilə yanaşı, soya heyvan yemində də istifadə olunur və biodizel istehsalında da istifadə olunur. Tekstil sənayesində də diqqət çəkən soya ekoloji təmiz parçalar istehsalı ilə də məşğuldur. Beləliklə, soyanın hansı sahələrdə istifadə edildiyinə nəzər salaq.

İnsan qidası kimi istehlak edilə bilər

Zülalla zəngin olan soya insanların istehlak edə biləcəyi bir bitkidir. Soya südü, soya, soya qiyməsi və soya bitkisindən əldə edilən soya sousu ilə bir çox fərqli yeməklər hazırlana bilər (Məmmədov, İsmayılov, 2022: 63). Məsələn, Asiya mətbəxinin vazkeçilməz hissəsi olan miso şorbası soyadan istifadə edilən yeməkdir.

Şəkil 2. Soya südü

Xüsusilə vegan pəhrizi olan insanların üstünlük verdiyi soya qidaları da heyvan mənşəli qidadan əldə ediləcək protein miqdarını qarşılayır. Əslində, soya bitkisindən əldə edilən soya qiyməsi bu gün bir çox kabab restoranlarının üstünlük verdiyi inək ətinə alternativ qida kimi görünür. Soya həm də qoz-fındıq sənayesində istifadə olunan bir bitkidir. Qovrulmuş yetişmiş soya paxlasından hazırlanmış qəlyanaltı olan soya fıstığı, çiy fıstıqları soya sousuna batırıb qovurmaqla da əldə edilə bilər(Məmmədov, Cəfərov, Mustafayeva, 2008: 313).

Heyvan yemində istifadə edilə bilər.

Soya bitkisindən istehsal olunan soya unu heyvandarlıq sənayesində istifadə oluna bilən qidadır. Soyadan yağ çıxarılaraq, qalan hissəsi üyüdülərək əldə edilən soya unu ucuz və dadlı yem mənbəyidir. Mal-qara və qoyun yemində istifadə edilən soya unu heyvanlar üçün də çox faydalı qidadır.

Asan həzm olunan bir qida olan soya unu əvəzolunmaz yağ turşularının, vitaminlərin və mineralların qiymətli təbii mənbəyidir. Soya paxlası heyvanların qidalanmasında keyfiyyətli yem ehtiyacını ödəyə bilən əlverişli qidadır (Cəfərov, 2000: 214).

Şam istehsalında üstünlük verilə bilər.

Neft tullantıları olan parafindən hazırlanan şamların zərərli olduğu məlum faktdır. Parafin şamlar ətraf mühitə zəhərli birləşmələr buraxaraq insan sağlamlığına zərərli təsir göstərir. Xüsusilə astma xəstələri üçün son dərəcə təhlükəli ola bilən parafin şamlar xərçəngə də səbəb ola bilər. Bununla belə, parafin şamlara alternativ ola biləcək soya şamları 100% təbii və bitki mənbəsinə malikdir. Buna görə də parafin şamlarında olan zəhərli təsirlər soya şamlarında yoxdur. Soya yağı ilə hazırlanmış soya şamları da praktiki olaraq evdə hazırlana bilər.

Soya bitkisi müxtəlif iqlim qurşaqlarına uyğundur. Dünyanın bir çox yerlərində uğurla becərilir. Bununla belə, ən yaxşı məhsul may və sentyabr ayları arasında temperaturun 25 °C olduğu iqlimlərdə əldə edilir. 18 °C-dən aşağı və 40 °C-dən yuxarı temperaturlar soyanın inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Soya, çox qumlu torpaqlar istisna olmaqla, müxtəlif torpaq növlərində böyüyə bilər (Məmmədov İsmayılov, 2011: 412). Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonlarında isə 249 ha sahədən 334 ton, orta məhsuldarlıq 1,34 t/ha, Samux rayonunda isə uyğun olaraq 18 ha, 30 ton və 1,67 t/ha məhsul istehsal edilmişdir. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonları respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında həlledici əhəmiyyətə malik olan yerlərdən birini tutur. Bölgədə ərzaq təhlükəsizliyi baxımından soyanın qida, yem və texniki bitki kimi əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun məhsuldarlığının və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün optimal səpin müddətinin, əkin sxeminin və səmərəli gübrə normalarının müəyyənləşdirilməsi müasir dövrdə həlli vacib olan aktual problemlərdən biridir.

Dünyada orta məhsuldarlığı təxminən 2,25 t/ha və ya 22,5 s/ha təşkil edir. Müasir sortların (hibridlərin) və intensiv texnologiyanın əlverişli şəraitdə istifadəsi soya paxlasının rekord məhsuldarlığına nail olmağa imkan verir (Qurbanov, 2009 325).

Soya 18-24% yağ və 35-45% protein ehtiva edir. Tərkibində 30% karbohidratlar və 5% minerallar və bir çox vitaminlər var. Soya omeqa-3 yağları, çoxlu doymamış yağlar, B vitamini, dəmir, sink, antioksidantlar, fotokimyəvi maddələr və liflə zəngindir.

Gəncə Regional Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzində "Üzüm, şəkər çuğunduru və soya bitkilərinin mütərəqqi becərmə texnologiyaları, xəstəlik və zərərvericilərdən mühafizə tədbirləri" mövzusunda elmi-praktiki seminar keçirilib. Seminar iştirakçılarına "Üzümçülüyün inkişafında bitki-mühafizə tədbirlərinin rolu", "Üzüm, çuğundur və soya bitkilərinin mütərəqqi becərmə texnologiyaları" haqqında məlumat verilib (Quliyev, 2014: 125). Bununla yanaşı "Aqrar sahənin elmi təminatının daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində aparılan elmi-tədqiqatlar, onların nəticələrinin tədbiqi və elmlə istehsal arasında səmərəli, çevik əlaqələrin yaradılmasının əhəmiyyəti”ndən danışılıb. Yekun olaraq Seminar İştirakçıları Gəncə Regional Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzinin təcrübə sahəsində yetişdirilən soya və şəkər çuğunduru sahələrinə baxış keçiriblər.

Nəticə

Beləliklə, məqalədə əsas məqsəd soyanın məhsuldarlığını artırmaq, onları mühafizə etmək və fermerlərə daha məhsuldar sortlar və mütərəqqi texnologiyalar təqdim etməkdir. Əlavə olaraq istehsalın bütün mərhələlərində onlarla birgə olmaq, kənd təsərrüfatının dirçəlməsində onlara dəstək olmaqdır. Ona görə də soya bitkisi becərilən zaman maye kompleks gübrələrlə kökdən kənar yemləmələrə daxil olan azot, fosfor, kalium və kükürd istifadə olunur. Dəndolma dövründə yarpaqlardan qida maddələrinin bir hissəsinin generativ orqanlara axması vaxtı və yarpaqların fotosintetik fəaliyyəti aşağı endikdə kökdənkənar yemləmələr həyata keçirilir. Bunların hamısı nəticəsində çox yaxşı gəlir əldə edilir və məhsuldarlıq artır (Ələkbərov, 2018: 215).

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, İ. H. (2009). Tarla bitkilərinin xəstəlikləri. Bakı: “Elm”, 313 s.
2. Əliyev, C.Ə., Əkbərov, Z.İ., Nəbiyev, M.N. (1982). Azərbaycan SSR-in suvarma şəraitində soyanın yetişdirilməsi. Bakı, 30 s.
3. Hümbətov, H.S., Xəlilov, X.Q. (2010). Texniki bitkilər. Bakı: “Aytac”, 452 s.
4. Məmmədov, Q., Cəfərov, A., Mustafayeva, Z. (2008). Əkinçilik və bitkiçiliyin əsasları. Bakı: “Elm”, 210 s.
5. Yusifov, Ə.N., Məmmədov, C.Ş., Qasımov, T.P., Rzayev, M.F. (2013). Bitkiçiliyin əsasları. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 280 s.
6. Yusifov, M.A. (2011). Bitkiçilik. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 382 s.
7. Məmmədov, Q.Y., İsmayılov, M.M. (2022). Dənli-paxlalı bitkilər. Bakı, 63 s.
8. Məmmədov, Q., Cəfərov, A., Mustafayeva, Z. (2008). Əkinçilik və bitkiçiliyin əsasları. Bakı: “Elm”, 313 s.
9. Cəfərov, M.İ. (2000). «Kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilmə və yığılma texnologiyası». Bakı, 214 s.
10. Məmmədov, Q.Y., İsmayılov, M.M. (2011). Bitkiçilik. Dərslik. Gəncə: ADAU nəşriyyatı. 412 s.
11. Qurbanov, E.M. (2009). Ali bitkilərin sistematikası. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 325 s
12. Quliyev, Ş.B. (2014). Seleksiya Toxumçuluq Toxumşünaslıq. Lüğət-məlumat kitabı. Bakı: “Xalıqoğlu” MMC, 125 s.
13. Ələkbərov, T. (2018). İstixana şəraitində meyvəli tərəvəz bitkilərinin becərilməsi. Bakı: Təhsil Nazirliyi, 215 s.

Göndərilib: 30.07.2023 Qəbul edilib: 07.10.2023

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/156-160

Arzu Məmmədova
MAKA Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu
arzu-mamedova1966@mail.ru
Nigar Allahverdiyeva
MAKA Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu
nigarsadiyeva66@gmail.com
Faiq Məmmədli
Azərbaycan Texniki Universiteti
azerbaycan9195@mail.ru

PİLOTSUZ UÇUŞ APARATLARININ RADİOELEKTRON SİSTEMİNİN REALİZASİYASI

Xülasə

Pilotsuz Uçuş Aparatlarının (PUA) inkişafı və istifadəsi perspektivləri göstərilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, təyyarələrin rolu onların müxtəlif fəaliyyət sahələrində uğurla həyata keçirilməsi ilə artır, bəzən isə insan həyatı üçün təhlükə yaradır. Pilotsuz Uçuş Aparatlarının yaradılması üzrə tədqiq edilmiş texniki həllər əsasında kvadrokopter tipli PUA-nın radioelektron sisteminin funksional diaqramı təqdim edilib, iş prinsipi nəzərdən keçirilib. Hazırlanmış funksional diaqram əsasında uçuş nəzarətçisi üçün çap dövrə lövhəsi hazırlanmışdır. Əsas xüsusiyyətlərdən biri bu gün mövcud olan müasir elektron komponentlərin istifadəsidir.

Açar sözlər: *pilotsuz uçuş aparatı, texnologiya, radioelektron sistem, nəqliyyat, operator*

Arzu Mammadova
ANAA Institute for Space Research of Natural Resources
arzu-mamedova1966@mail.ru
Nigar Allahverdiyeva
ANAA Institute for Space Research of Natural Resources
nigarsadiyeva66@gmail.com
Faig Mammadli
Azerbaijan Technical University
azerbaycan9195@mail.ru

Realization of radio electronic system of unmanned flight devices

Abstract

Prospects for the development and use of Unmanned Aerial Vehicles (UAV) are shown. It has been established that the role of airplanes increases with their successful implementation in various fields of activity, and sometimes they pose a threat to human life. The functional diagram of the radio-electronic system of the quadcopter-type UAV was presented on the basis of the technical solutions studied for the creation of unmanned aerial vehicles, and the working principle was reviewed. A printed circuit board for the flight controller is designed based on the developed functional diagram. One of the main features is the use of modern electronic components available today.

Keywords: *unmanned aerial vehicle, technology, radio electronic system, transport, operator*

Giriş

Müasir texnologiyaların inkişafı ilə insanı tamamilə əvəz edə bilən cihazların yaradılması mümkün olmuşdur, xüsusən də son illərdə Pilotsuz Uçuş Aparatlarının (PUA) inkişafı ilə bağlı istiqamət fəal şəkildə inkişaf edir. Müxtəlif tipli dronların yaradılması onların yüksək səviyyəli operator ixtisası tələb etmədən etibarlılığını, rahatlığını nümayiş etdirdiyi, bəzən insan həyatı üçün təhlükəli olan yeni şəraitdə uğurla həyata keçirilməsinə kömək edir (Şilov, 2014: 139-140; 148-149).

Hal-hazırda uçuşa nəzarət uzaqdan idarəetmə (radio kanalı vasitəsilə) və ya operator əmrlərinə uyğun olaraq istinad nöqtələri boyunca naviqasiyanın tətbiqi ilə yarı avtomatik rejimdə həyata keçirilir. Neyroşəbəkələrin əhəmiyyətli inkişafı PUA-ların avtonom intellektual avtopilota doğru proqram təminatının idarə edilməsini inkişaf etdirməyə kömək edir.

Uzaq məsafələrə görə operatorla əlaqənin kəsilməsi, relyefin xüsusiyyətləri, müdaxilə və s. kimi səbəblər PUA-nın idarəetməni itirməsinə və tez-tez qəzalara səbəb olur. Buna görə də, hazırkı istiqamət uçuşun muxtariyyətinin artırılması və nəticədə bu nasazlıqların səbəblərinin qarşısını almağa imkan verən müasir, modernləşdirilmiş proqram təminatının istifadəsini artırmışdır (Semenets, 2018: 65-66).

Əsas hissə. Artıq qeyd edildiyi kimi, bu gün dron sənayesi qlobal bazarda sabit gəlirlilik nümayiş etdirir. Hazırda PUA-ların istifadəsində hərbi sahə və kənd təsərrüfatı aparıcı mövqeləri tutur. Drone Industry Insights şirkəti 2025-ci ilə qədər pilotsuz təyyarələr bazarı üzrə maliyyələşmənin artacağı hesabatını açıqlamışdır (3). Proqnozlara görə, nəqliyyat və anbar sənayesi də sürətlə inkişaf edəcək.

Dron istehsalçılarına gəldikdə, liderlər Çin şirkətləridir (SZ DJI Technology, Yuneec International), çünki komponentlərin əsas hissəsi Çində istehsal olunur. Başqa ölkələrdə hazır dronlar yığılır, yalnız öz komponentlərini əlavə edirlər (3).

Ən böyük bazar ABŞ, əsas müştəri isə Pentaqondur. Rusiya pilotsuz təyyarələri seqmenti qlobal seqmentin 2%-ni təşkil edir, lakin potensialı 1 milyard dollardan çox qiymətləndirilir. 2025-ci ilə qədər hava taksisinin yaradılması və hava hərəkətinin təşkili planlaşdırılır. Yerüstü nəqliyyatın və insanların əlçatmaz olduğu yerlərdə itkin düşmüş insanların axtarışı, müharibələr zamanı hərbi kəşfiyyatın aparılmasında, həmçinin, dinc məqsədlər üçün, yəni, dərmanların çatdırılması, kiçik kəndlərdən analizlərin çatdırılması, boru kəmərlərinə nəzarət, müşayiət işləri təşkilində dronların istifadəsi əvəzsizdir (4).

Pilotsuz Uçuş Aparatı-əvvəlcədən müəyyən edilmiş marşrut üzrə avtonom uçuş həyata keçirən, bortunda pilot olmayan uçuş aparatıdır. PUA-lara mürəkkəb sensor, avtopilot, nəzarət, müşahidə və nəzarət kompleks sistemləri quraşdırılır. PUA-lar vasitəsilə kəşfiyyat və ya müşahidə aparmaq, pilotlu təyyarələrlə müqayisədə daha asandır. Eyni zamanda bəzi PUA modelləri silahla təmin olunur (5).

Dronların tarixi 1899-cu ildə dünyanın ilk radio ilə idarə olunan gəmisinin nümayiş etdirildiyi vaxtdan başlayıb. Müəllif fizik və mühəndis Nikola Tesla idi. 1910-cu ildə amerikalı hərbi ixtiraçı və konstruktor Çarlz Ketterinq Rayt qardaşlarının ilk pilotlarının uğurlu nəticələrindən ilhamlanaraq avtopilot funksiyasını yerinə yetirən saat mexanizmi olan bir təyyarə dizayn etmək qərarına gəldi. Mühərrik müəyyən sayda dövr etdikdən sonra qanadlar ayrılmış və partlayıcılarla təchiz edilmiş avtomobilin üzərinə düşmüşdür (Petuşkova, 2018: 714-716).

Hazırda “Forpost” (İsrail Searcher-2-nin lisenziyalı nüsxəsi), “Grom”, “Sirius”, “Helios-RLD” kimi yüksək dəqiqlikli raket və bomba hücumu dronlarından müxtəlif ölkələrin müdafiə sistemində böyük həcmdə istifadə olunur (7).

Qeyd etmək lazımdır ki, PUA-ları təsvir edən texniki mənbələr öyrənilərkən müxtəlif funksiyalı PUA-ların müasir modellərinin diaqramları ümumi struktura malikdir və kifayət qədər tam öyrənilmişdir (Kaajakari, 2009: 5-6). Mövcud texniki həllər və məlumatlar təhlil edildikdən sonra kvadrokopter tipli dronun istismar prosesini izah etmək üçün funksional diaqram işlənib hazırlanmışdır. Hazırlanan sistem PUA-nı kosmosda stabilləşdirməli, naviqasiya parametrlərini

müəyyən etməli, cihazı radiokanal vasitəsilə idarə etməyi bacarmalı, həmçinin faydalı yükü - kameranı birləşdirməlidir.

Əslində, sistemdə bir neçə bloku vurğulamaq olar: uçuş nəzarətçisi, mühərrikin idarəetmə sxemi, ötürücü hissəsi, güc dövrəsi və faydalı yük (Eldredge, 2006: 31-35).

Əsas hissə üç oxlu akselerometr, üç oxlu giroskop, üç oxlu maqnitometr, barometr və GPS modulundan ibarət uçuş nəzarətçisidir. Uçuş nəzarətçisi operatorun rəhbərliyi altında dronun fəzada hərəkətini təmin edir. Buna nail olmaq üçün uçuş nəzarətçisi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

-PUA-nın fəzadakı mövqeyini müəyyənləşdirir və ya hesablayır;

-kənar nəzarət təsirləri haqqında məlumat toplayır;

-xarici sabitliyi pozan amillərin təsirini minimuma endirmək üçün düzəldici siqnalları hesablayır;

-mühərriklərə idarəetmə siqnalları göndərir.

Mühərrikin idarəetmə blokuna birbaşa müvafiq nəzarətçilər tərəfindən idarə olunan dörd mühərrik daxildir. Pilotsuz Uçuş Aparatı üçün mühərriklər seçilərkən aşağıdakı meyarlar nəzərə alınmışdır, yəni:

- aşağı qiymət;

-yüksək uçuş sürəti;

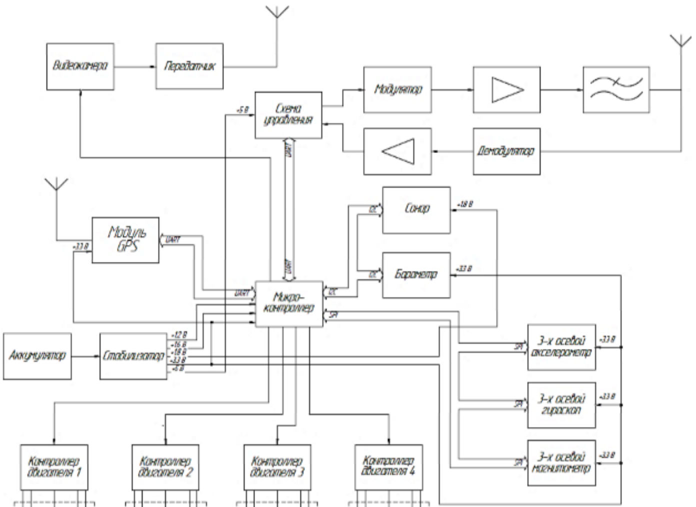
-sabit cərəyanla işləmə.

Ən çox üstünlük verilən pərsiz mühərriklərdir ki, onlar peşəkar dronlarda istifadə olunur. Kollektorlarla müqayisədə onlar daha güclüdür, boş işləmə sürəti orta hesabla iki dəfə yüksəkdir və müvafiq olaraq daha böyük qaldırma gücünə malikdirlər. Bundan əlavə, onlar daha az həcmlidir və qırılmaya daha az meyllidirlər (Vebb, 2007:12-15).

Qəbuledici qurğu üç məlumat kanalından ibarətdir. Birinci kanal real zaman rejimində dron idarəetmə məntəqəsinə telemetrik məlumatların ötürülməsi üçün nəzərdə tutulub. İkinci kanal PUA-nı idarə etmək və onun avadanlıqlarına nəzarət etmək üçün əmrlərin qəbulu funksiyasını yerinə yetirir. Üçüncü kanal videokameradan məlumat və onun birinci kanal vasitəsilə sonrakı ötürülməsini təmin edir.

Təyin edilmiş tapşırıqlara uyğun olaraq, dronun faydalı yük bölməsi termal görüntü kamerası, rəqəmsal kamera və ya radar system ilə təchiz oluna bilər.

Batareya və stabilizatordan ibarət daxili enerji təchizatı təklif etdiyimiz PUA radioelektron sisteminin bütün hissələrinin gərginliyini və cərəyan istehlakını təmin edir. Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, funksional diaqram tərtib edilmişdir. Funksional diaqram şəkil 1-də göstərilmişdir.

Şəkil 1. PUA radioelektron sisteminin funksional diaqramı

PUA radioelektron sisteminin funksional diaqramının iş prinsipini nəzərdən keçirək. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırlanmış funksional diaqram video kameradan alınan siqnalı mikrokontrollerin girişinə ötürür. Dronu fəzada istiqamətləndirmək və sabitləşdirmək üçün bir neçə sensordan istifadə olunur (Yang, 2002: 1301-1306).

Mikrokontroller bütün alınan məlumatları emal edir və kontrollerlərdən (sürət tənzimləyiciləri) istifadə edərək mühərrikləri idarə edir. Sensorlardan alınan məlumatları emal etmək üçün bir neçə həll yolu var, lakin ən çox yayılmışı PID nəzarətçisinin istifadəsidir.

Operatorla əlaqə saxlamaq və dron ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün məlumatların qəbulu və ötürülməsi üçün cihaz lazımdır. İdarəetmə siqnallarının növü, modulyasiyası, tezliyi ötürücü və qəbuledici arasındakı əlaqə siqnallarından asılıdır.

Ötürülmə üçün müxtəlif tezlik diapazonlarından istifadə olunur. Ən çox yayılmış diapazonlar aşağıdakılardır (Bondaryov, 2016: 17-18):

- 433 MHs;
- 900 MHs;
- 1, 2–1, 3 GHs;
- 2, 4 GHs;
- 5, 8 GHs.

Tezlik nə qədər aşağı və dalğa uzunluğu uzun olarsa, nüfuzetmə gücü bir o qədər çox olar. Bununla belə, müəyyən bir ölkədə bütün tezliklərdən istifadə edilə bilməz, çünki bəzi diapazonlar dövlət qurumları və ya digər xüsusi təşkilatlar üçün ayrıla bilər.

Hazırlanmış sistemdə verilmiş tezlik diapazonunda ötürücü və qəbuledici hissə LoRa texnologiyasından istifadə edir. Minimum enerji sərfiyyatı ilə uzun məsafələrə məlumat ötürmək qabiliyyətinə görə bu texnologiya hazırda populyarlıq qazanmışdır. Həm ötürücü, həm də qəbuledici Semtech tərəfindən istehsal edilən, 410 – 441 MHz diapazonunda işləyən SX1278RF çipinə əsaslanır.

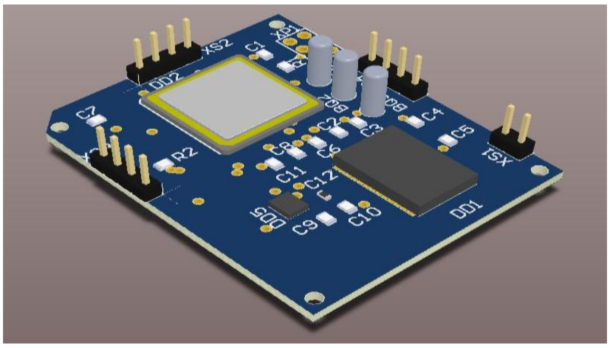
Nəticə

Funksional diaqram işlənib hazırlandıqdan sonra elektrik dövrə diaqramı yaradılmışdır. Bunun əsasında uçuş nəzarətçisi üçün çap platası hazırlanmışdır. Cədvəldə 1-də çap platası üçün istifadə edilən inteqral sxemlərin simvolları və adları göstərilmişdir.

Cədvəl 1. İnteqral sxemlər

Şərti işarələr	İnteqral mikrosxemlərin adları
DD1	CAM-M8C
DD2	K1986BK018
DD3	CH201-00ABR LGA
DD4	2SMPB-02E LGA 9pin
DD5	LSM9DSI LGA-24L

Uçuş nəzarətçisinin çap platasının 3D modelinin son versiyası Şəkil 2-də təsvir edilmişdir.

Şəkil 2. Hazırlanmış çap platası sxeminin 3D modeli

Ədəbiyyat

1. Shilov, K.E. (2014). Razrabotka sistemi avtomaticheskogo upravleniya bespilotnim letatelnim apparatom multirotornogo tipa. Trudy MFTI. T. 6. № 4, s.139-140, 148-149.
2. Semenets, V.O., Trukhin, M.P. (2018). Osnovnie parametri sistem upravleniya bespilotnimi apparatami. Nadezjnost i kachestvo slozzhnikh sistem. № 3, s.65-66.
3. Pilotsuz uçuş aparatları bazarı. 2020-2025. 5 klyuchevikh osobennostey. https://skymec.ru
4. Dron bazarının inkişafı üzrə proqnozlar. URL: https://iot.ru
5. Pilotsuz aviasiyanın inkişaf tarixi və bu günü. URL: https:// russiandrone.ru
6. Petushkova, V.B., Potapova, S.O. (2018). Pilotsuz Uçuş Aparatlarının yaradılması tarixi. T. 1. № 9, s.714-716.
7. «Forpost-P», «Altius-U» və orduda yeni imkanlar. URL: https://topwar.ru
8. Kaazhakari, V. (2009). Praktiki MEMS: Mikrosistemlərin dizaynı, akselerometrlər, giroskoplar, RF MEMS, optik MEMS və mikrofluidik sistemlər. Kiçik Gear Nəşriyyatı, s.5-6.
9. Eldredge, A.M. (2006). "Miniatür hava nəqliyyat vasitələri üçün təkmilləşdirilmiş dövlət qiymətləndirməsi", magistr dissertasiyası. Brigham Young Universiteti.
10. Vebb, T.P., Prazenica, R.J. (2007 may-iyun). Avtonom mikro hava nəqliyyat vasitələri üçün görmə əsaslı dövlət qiymətləndirməsi". AIAA Journal of Guidance, control and dynamics, cild 30.
11. Yang, Q., Kapila, V. (2002). Kinematik və taktiki məhdudiyyətlərə malik pilotsuz hava nəqliyyat vasitələri üçün optimal yol planlaması. Proceedings of the IEEE Conference on Decision and Control, Las Vegas, NV, s.1301-1306.
12. Bondaryov, A.N., Kirichek, P.V. (2016). Müxtəlif ölkələrdə PUA-ların ümumi istifadəsi və hava hərəkətinə nəzarət üçün pilotsuz uçuş aparatlarının icmalı. İnformasiya texnologiyaları və telekommunikasiya. T. 4, № 4. s.17-18.

Göndərilib: 12.09.2023 Qəbul edilib: 24.10.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/96/161-165

Sevinc Muxtarova
MAKA Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu
sevinc.muxtarova91@gmail.com
Humay Kamallı
MAKA Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu
kamalli.humayelman1453@gmail.com
Nərgiz Abdullayeva
MAKA Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu
abdullayevanergiz23@gmail.com

MİKROKONTROLLER BAZASINDA ROBOTUN İDARƏETMƏ QURĞUSUNUN İŞLƏDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə robotlar üçün idarəetmə qurğusunun müasir analoqlarının təhlili aparılmış, nəticədə optimal həll yolu seçilmişdir. Elektrik dövrə diaqramının və çap dövrə lövhəsinin işlənilməsi Dip Trace proqram paketindən istifadə etməklə həyata keçirilmişdir. Proqram alqoritmlərinin işlənməsi Studlab proqramında həyata keçirilmişdir. Proqram kodları Arduino IDE inkişaf mühitində yazılmışdır.

Açar sözlər: *robot, mikrokontroller, manipulyator, naqil, proqram*

Sevinj Mukhtarova
ANAA Institute for Space Research of Natural Resources
sevinc.muxtarova91@gmail.com
Humay Kamalli
ANAA Institute for Space Research of Natural Resources
kamalli.humayelman1453@gmail.com
Nargiz Abdullayeva
ANAA Institute for Space Research of Natural Resources
abdullayevanergiz23@gmail.com

The use of the robot controller unit on the base of microcontroller

Abstract

In the article, the analysis of modern analogues of the control device for robots was carried out, as a result, the optimal solution was chosen. Development of the electrical circuit diagram and printed circuit board was carried out using the Dip Trace software package. Development of software algorithms was carried out in the Studlab program. The program codes are written in the Arduino IDE development environment.

Keywords: *robot, microcontroller, manipulator, wiring, software*

Giriş

Müasir dünyada həyatı robotlarsız təsəvvür etmək demək olar ki, qeyri-mümkündür, çünki onlar hər gün daha çox gündəlik həyata daxil olur, insan həyatını asanlaşdırır: istehsalatda, tədqiqatda, səhiyyə sistemlərində, ticarət, əyləncə sistemlərində və hətta evdə. Müxtəlif tətbiqlərdən olan bəzi növ robotlar şəkil 1-də təsvir edilmişdir.

İnsanlar üçün zərərli və təhlükəli amilləri istisna etməklə, böyük və ağır yüklərin daşınması, aqressiv mühitdə əməliyyatların yerinə yetirilməsi (yüksək temperatur, çox çirklənmiş ətraf mühit, radiasiya) üçün olan robotlar sənayedə ən çox istifadə olunur, mürəkkəb texnoloji əməliyyatların

(qaynaq, kəsmə, ştamplama), eləcə də monoton dövri işləri yerinə yetirmək ("insan" amilini aradan qaldırmaq) bununla da nöqsanları azaltmaq və məhsulun keyfiyyətini artırmaq mümkün olur (1-4).

Şəkil 1. KUKA robotu, Curiosity rover, Panasonic dərman çatdırıcısı və s.

Dünyadakı montaj xətlərində Almaniyanın KUKA Roboter şirkətinin universal robot manipulyatorlarından geniş istifadə olunur, onlar bazaya yerləşdirilmiş “əl”dir və modeldən asılı olaraq bir neçə fırlanma oxuna malikdir. "Qolun" sonunda tələb olunan vəzifədən asılı olaraq bir işçi element (qaynaq maşını, lazer və ya tutma cihazı) var. Proqramlaşdırıla bilən nəzarətçilər, idarəetmə panelləri və maşın vəziyyətinin diaqnostikası qurğuları idarəetmə sistemləri ilə birlikdə verilir.

Elmi tədqiqat fəaliyyətlərində robotların istifadəsinə misal olaraq kosmosda istifadəni də misal göstərmək olar. Kosmik robotlar adlanan robotlar kosmosun tədqiqinə böyük töhfə veriblər. Kosmik robotlar kosmosda işləməyə yönəlmiş, əksər hallarda günəş batareyaları ilə işləyən robotlardır. Bu cür robotların vəzifələri aşağıdakılardan ibarət ola bilər: müxtəlif torpaq, qaya, materiallardan nümunələr toplamaq, sonra onları skan etmək və toplanmış məlumatları Yerdəki alimlərə göndərmək. "Dünyadakı" robotlardan fərqli olaraq, belə robotlar: mühitin çətin şəraitində işləməli, mümkün qədər az çəki və enerji sərfiyyatına malik olmalı, avtomatik rejimdə işləməli və son dərəcə etibarlılığa malik olmalıdır.

Kosmik tədqiqatlarda istifadə edilən ən məşhur robotlar roverlərdir (ingiliscə rover - wanderer), bunlara hər növ Ay və Mars roverləri daxildir (ilk Lunokhod-1-dən müasir Curiosity roverlərinə qədər). Onlar avtomatik olaraq fəaliyyət göstərir və başqa planetin səthində hərəkət etmək üçün uyğunlaşdırılır (5).

Bu günlərdə səhiyyə sistemlərində robot cərrahlar istifadə olunur, məsələn, İtalyan ARES manipulyatorları dəriyə zərər vermədən əməliyyatlar aparmağa qadirdir. Xəstə onu hissə-hissə udur, robot özünü içəri yığır, bundan sonra cərrah idarəetmə cihazlarından istifadə edərək uzaqdan əməliyyat həyata keçirir. Əməliyyatın sonunda robot xəstənin bağırsaqlarından çıxır. Telepresensiya robotları da aktualdır - bunlar müstəqil hərəkət edə bilən kameralar, displeylər, dinamiklər və mikrofonlarla təchiz edilmiş komplekslərdir. Robotik dispenserlər və daşıyıcılar dərmanların stasionar aptek məntəqələrində paylanması və bu dərmanların müvafiq olaraq xəstənin və ya həkimin tələbi ilə reseptə uyğun olaraq xəstələrə çatdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur (6-7).

Əsas hissə.

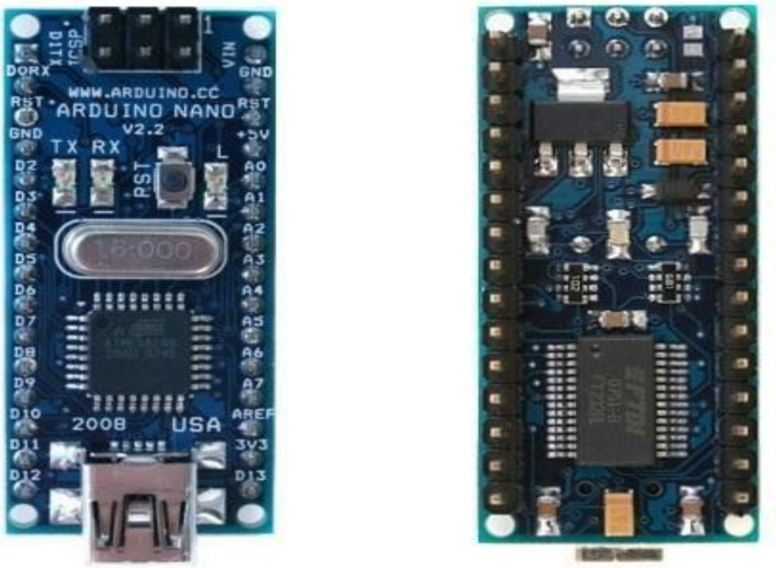
Mövcud məlum həllərin ətraflı təhlilini apararaq və onların üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini ətraflı araşdıraraq, əməliyyat parametrlərini fərdiləşdirmək imkanı olan əlverişli bir uzaqdan idarəetmə sistemi yaratmaq üçün lazım olan mərhələləri nəzərdən keçirək.

İlk növbədə, əsas cihazın - Arduino idarəetmə lövhəsinin optimallaşdırılması imkanlarını nəzərdən keçirək. Bütün nəzərdən keçirilən analoqlar Arduino UNO lövhəsindən istifadə edir.

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 11 / 161-165 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue: 11 / 161-165 e-ISSN: 2708-986X

Arduino-dan məhsul bazarında daha ucuz analoq var - bu, Arduino nano V3.0 lövhəsidir (bundan sonra Arduino nano),

Şəkil 2-də göstərilən Arduino nano, miniatür lövhədə yerləşən Arduino Uno-nun funksional analoqudur.

Şəkil 2. Arduino nano-nun təsviri

Seçilmiş Arduino-nano mikrokontroller əsasında SNARM SG90 manipulyator idarəetmə qurğusunun hazırlanmasında növbəti mərhələ-ötürücü və qəbuledici arasında interfeysin seçilməsidir. Əsas fərqlər SMD paketində ATmega328 mikrokontrollerinin istifadəsi, USART seriyalı port interfeysi kimi FTDI FT232RL çipinin istifadəsi, xarici DC 2.1x5.5 enerji təchizatını birləşdirmək üçün rozetkanın olmaması və mövcudluğudur. DB90 konnektoru əvəzinə kompüterlə əlaqə üçün mini-USB portuna Arduino nano-nun giriş/çıxış portları bərkidilir, bu da onun lövhəsinə quraşdırmanı asanlaşdırır, analoq sancaqlar və interfeys portlarının sayı Arduino UNO ilə eynidir (8). Ümumi ölçülərinə və münasib qiymətinə görə Arduino nano həm ötürücü idarəetmə paneli üçün mikrokontroller, həm də manipulyator-qəbuledicinin servomotorları üçün idarəetmə lövhəsi kimi istifadə etmək üçün ən yaxşı seçimdir.

Rəqəmsal Arduino nano-nun xüsusiyyətləri (9):

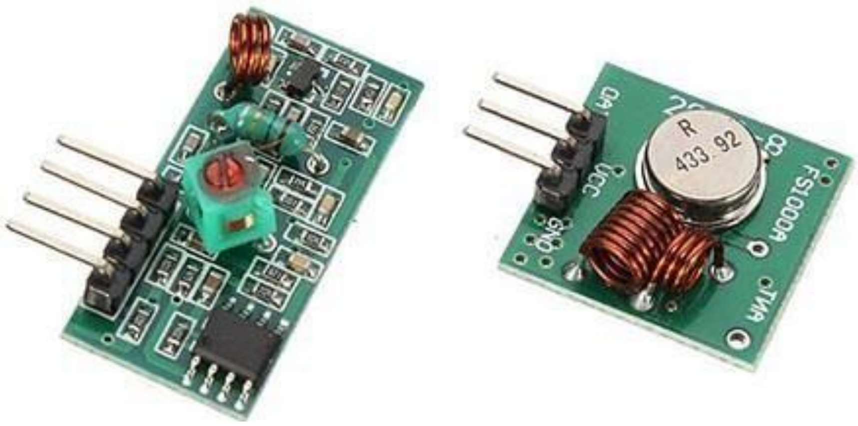
- Mikrokontroller: ATmega328;
- Dövr tezliyi: 16 MHz;
- Məntiqi səviyyələrin gərginliyi: 5 V;
- Giriş təchizatı gərginliyi: 7–12 V;
- Ümumi təyinatlı giriş/çıxış portlarının sayı: 20;
- Bir giriş/çıxış portundan maksimal cərəyan: 40 mA;
- portun maksimum çıxış cərəyanı 3.3V: 50 mA;
- portun maksimum çıxış cərəyanı 5V: 800 mA;
- Pulse eni modulyasiyasını dəstəkləyən portların sayı: 6;
- ADC-yə qoşulmuş portların sayı: 6;
- ADC tutumu: 10 bit;
- Flash yaddaş tutumu: 32 KB;
- EEPROM yaddaş tutumu: 1 KB;
- RAM tutumu: 2 KB;
- Lövhənin qabarit ölçüləri: 18,5×42 mm.

Seçilmiş Arduino nano mikrokontroller əsasında SNARM SG90 manipulyator idarəetmə cihazının inkişafının növbəti mərhələsi ötürücü və qəbuledici arasında interfeys seçimidir (10).

İstifadəçi manipulyatoru uzaqdan idarə etməlidir - bu, interfeys seçərkən əsas meyardır və manipulyator istifadəçinin görmə xəttində olmalıdır, yəni, təxminən 5 metr məsafədə. Bu gün Arduino nano interfeysləri üçün bu şərtlərə uyğun bir neçə variant var: **məlumatların radio vasitəsilə ötürülməsi (PS2 SNAR10-da olduğu kimi), Wi-Fi və ya Bluetooth vasitəsilə;** indi daha ətraflı baxaq.

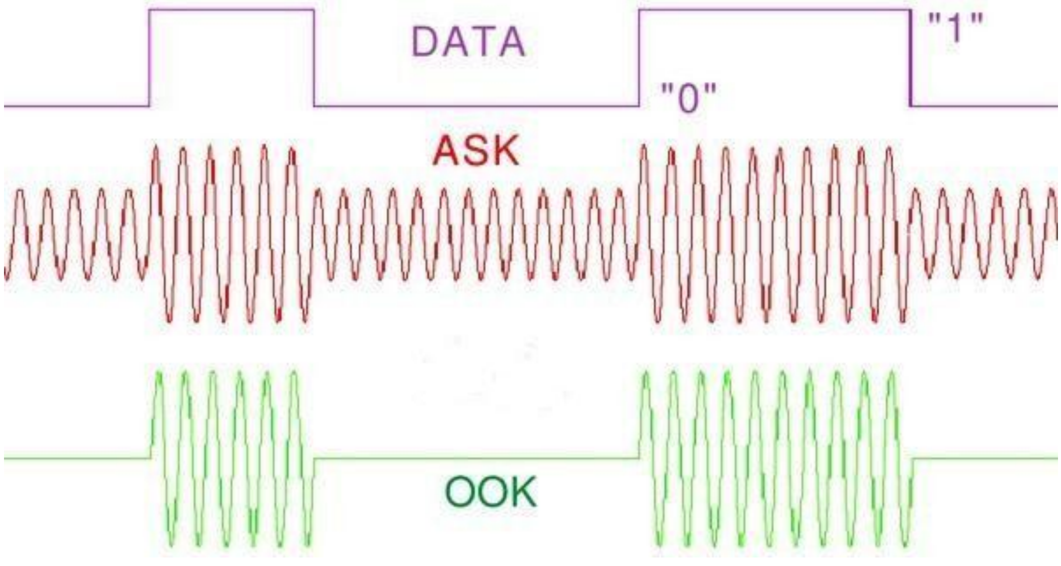
1) RF 433 modullarında radio kanalı

433Mhz RF Simsiz Ötürücü Qəbul Modulu dəsti iki moduldan ibarətdir: şəkil 3-də göstərilən radio ötürücü və qəbuledici. Modullar 433,92 MHz tezliyə uyğunlaşdırılıb və birtərəfli rejimdə sadə radio kanalı yaratmaq üçün nəzərdə tutulub, yəni, məlumat ötürülməsi əks əlaqə olmadan baş verir. Bu dəst simsiz qapı zəngi, otağın işıqlandırılması üçün pult, elektromaqnit qapı kilidi üçün idarəetmə cihazı, pərdə mühərrikləri və jalüzlər (11) kimi cihazların yaradılması üçün uyğundur.

Şəkil 3. 433Mhz RF Simsiz Ötürücü Qəbuledici Modul dəstinin radio qəbuledici modulları (solda) və radio ötürücü modulları (sağda)

Cihaz bir növ amplituda modulyasiyasından istifadə edərək siqnalları ötürür OOK (On Off Anahtarlama). Bu adi amplituda alternativdir. ASK (Amplitude Shift Anahtaring) daşıyıcı tezliyinin modulyasiyası. Köçürülən siqnallar arasındakı fərq Şəkil 4-də göstərilmişdir. İdarəetmə girişində yüksək siqnal səviyyəsi göründükdə, yəni, məntiqi səviyyə 1-dir, ötürücü işə salınır və havada daşıyıcı tezlik siqnalını ötürməyə başlayır və aşağı siqnal səviyyəsində ötürücü söndürülür.

Şəkil 4. Çıxış siqnallarından asılılıqlar

OOK modulyasiyasından istifadənin üstünlüyünü daha çox adlandırmaq olar. ASK modulyasiya ilə müqayisədə aşağı enerji istehlakı, lakin eyni zamanda məlumat ötürmə sürətini qurban verməlisiniz, çünki məntiqi qəbul edərkən ötürücünün işə salınması bir qədər vaxt tələb edir (12).

Pin təyinatı:

DATA – nəzarət siqnalının girişi;

VCC – enerji təchizatı bağlantısı girişi;

GND - ümumi naqil.

Ötürücü xüsusiyyətləri:

Təchizat gərginliyi diapazonu: 3,5-15 V;

Nominal təchizatı gərginliyi: 5 V Cari istehlak: 9-40 mA;

Daşıyıcı tezliyi: 315 MHz və ya 433,92 MHz;

Maksimum tezlik sapması: 150KHz;

Transmissiya Gücü:

- nominal 10 mVt (5 V təchizatı ilə),

- maksimum 25 mVt (12 V təchizatı ilə 315 MHz tezliyində). Maksimum məlumat ötürmə sürəti: 5 Kbps;

Lövhə ölçüləri: 19 x 19 mm.

Qəbuledici müdaxiləyə həssasdır. Yanlış qəbulu aradan qaldırmaq üçün əmrlərin çoxlu təkrarını ehtiva edən rəqəmsal kodlaşdırma və siqnalların dekodlanması tələb olunur. Qəbul edən tərəfdə qəbul edilən məlumatların proqram təminatı ilə işlənməsi rəqəmsal modulu qəbuledici cihazın qəbuledici hissəsinə qoşulur. Bir proqramdan istifadə edərək yanlış siqnal filtrasiyasını həyata keçirərək, mikrokontroller çox miqdarda ötürülən məlumatdan istifadə edir, lakin bu, bir əmri 2-3 saniyəyə ötürmək üçün kifayətdir. Bu, kanal tutumunu əhəmiyyətli dərəcədə istehlak edir, lakin komandanın tanınmasının etibarlılığını artırır

Nəticə

Görülən işlərin gedişində manipulyator üçün uzaqdan idarəetmə qurğusu hazırlanmışdır. Cihaz ötürücüdən - idarəetmə panelindən və qəbuledicidən - servo sürücünün idarəetmə lövhəsindən ibarətdir. Qəbuledici və ötürücü arasında məlumat ötürülməsi təhlükəsiz Bluetooth kanalı vasitəsilə həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Robotlar haqqında ümumi məlumat. (2018). bio-nica.narod.ru. (Giriş tarixi: May 1.).
2. Robotların elmdə tətbiqi. roboting.ru
3. Robotların tibbdə tətbiqi. habrahabr.ru.
4. Geektimes.ru sənayesində robotların istifadəsi.
5. HC-05 Bluetooth modulunun kalibrlənməsi. http://wiki.iarduino.ru/page/at-komandy-bluetooth-hc-05.
6. SINONING manipulyatorlarının onlayn mağazası. www.sinoning.cc/product- page/snarm
7. SINONING təlimatı və təlimatlar saytı. www.sinoning.com
8. Sensor Board genişləndirmə lövhəsi haqqında məlumat. (2018). http://robot-kit.ru/product_info.php/info/p597_Plata-rashirniya-Arduino-Sensor-Shield-V5-0-- SensorShieldV5-.html. (Giriş tarixi: May 5).
9. Joystik necə işləyir. // https://ru.wikipedia.org/wiki/Joystick.
10. Arduino PS2 joystik dərsliyi. http://henrysbench.capnfatz.com/henrys-bench/arduino-sensors-and-input/arduino-ps2-joystick-tutorial-keyes-ky-023-deek-robot/
11. Arduino nano board parametrləri. https://www.chipdip.ru/product/nano-v3.0-ft232-with-usb-cable
12. Arduino UNO və Nano arasındakı əsas fərqlər. http://edurobots.ru/dictionary/arduino-nano/

Göndərilib: 23.07.2023 Qəbul edilib: 31.10.2023

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

İmzalandı: 17.11.2023
Kağız formatı: 60x84 1/8
H/n həcmi: 21 ç.v.
Sifariş: 687

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru